MİTHAT AYDIN

BALKANLAR'DA İSYAN

OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA BOSNA-HERSEK VE BULGARİSTAN AYAKLANMALARI (1875-1876)

SELENGE

BALKANLAR'DA İSYAN | MİTHAT AYDIN

BALKANLAR'DA İSYAN

OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA BOSNA-HERSEK VE BULGARİSTAN AYAKLANMALARI (1875-1876)

MİTHAT AYDIN

PROF. DR. MİTHAT AYDIN

Mithat AYDIN 1970 yılında Elazığ'da doğdu. Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümünde tamamladı. Yüksek lisans ve doktorasını Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yaptı. 2002 yılında "Osmanlı - İngiliz İlişkilerinde Balkanlar'ın Yeri: Bosna - Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar, 1875 - 1876" konulu teziyle "Doktor" unvanını aldı. 2010 yılında "Doçent", 2016 yılında "Profesör" oldu. 3 kitabı bulunan Prof. Dr. Aydın'ın çok sayıda makalesi, bilimsel kongre ve sempozyumlara sunulan tebliği bulunmaktadır. Çalışmaları daha ziyade, Balkanlar'da ulusçuluk hareketleri, uluslararası ilişkiler, idare ve eğitim tarihi alanlarını kapsamakta olup yakın tarih üzerinedir. 2011-2016 yılları arasında Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü görevini yürüttü. 2015 yılından beri Eğitimi Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı Başkanlığı görevini yürütmektedir. Aydın, evli ve 3 çocuk babasıdır.

BALKANLAR'DA İSYAN

OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA BOSNA-HERSEK VE BULGARİSTAN AYAKLANMALARI (1875-1876)

MİTHAT AYDIN

Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı

İstanbul, 2021

SELENGE YAYINLARI

No: **154** | Tarih Serisi: **119** | **Temmuz 2021, 1. Baskı**

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Kadir Yılmaz

YAZAR
Mithat Aydın

EDİTÖR
Hilal Yakup

SON OKUMA
Mustafa Kara

KAPAK GÖRSELİ
***Le Petit Journal* dergisinin 13 Temmuz 1913 tarihli nüshasında Balkanlar'da savaşan orduları konu alan bir karikatürü**

KAPAK TASARIMI
Şevket Dönmezoğlu

SAYFA DÜZENİ
Hilal Yazlık

BASKI-CİLT
Repar Dijital Matbaası

ISBN
978-605-4944-98-9

SERTİFİKA NO.
40675

Selenge Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır. Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında metin ya da görseller yayınevinin izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

KISALTMALAR 13

KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ 15

GİRİŞ

Osmanlı Öncesinde Balkanlar ve Türkler 21

Balkanlar'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması 22

Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Başlaması ve Gelişmesi 31

18. Yüzyılın Ortalarından Hersek Ayaklanmasına Kadar Osmanlı-İngiliz İlişkileri 36

I. BÖLÜM
OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE BOSNA-HERSEK AYAKLANMASI

I. Bosna-Hersek Ayaklanması, Ayaklanma Karşısında Osmanlı İmparatorluğu, Üç İmparator Ligi Devletleri ve İngiltere 49

A-Bosna-Hersek Ayaklanması'nın (1875) Sebepleri, Başlaması ve Gelişmesi 53

B-Bosna-Hersek Ayaklanması Karşısında Osmanlı Devleti 66

C-Bosna-Hersek Ayaklanması Karşısında Büyük Devletlerin Tavrı 71

D-Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Uluslararası Boyut Kazanması ve Viyana Konferansı 77

E- Bosna-Hersek Ayaklanması ve İngiltere 78

1. Viyana Konferansı ve Sonrası İngiltere 81

2. Mostar Toplantısı, Osmanlı Devleti ve İngiltere 84

3. Mostar Görüşmeleri Sonrası Gelişmeler, Osmanlı Devleti ve İngiltere 88

II. Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Andrassy Notası 91

A. Andrassy Notası ve Üç İmparator Ligi Devletleri 91

B- Andrassy Notası, İngiltere ve Osmanlı Devleti 94
1. Andrassy Notası ve İngiltere 94
2. Andrassy Notası ve Osmanlı Devleti 102

II. BÖLÜM
OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE BERLİN MEMORANDUMU

A- Üç İmparator Ligi Devletleri ve Berlin Memorandumu 109
B- Berlin Memorandumu Karşısında İngiltere 115
1. İngiltere'nin Berlin Memorandumu Konusundaki Kararından Önce Dışişleri Bakanı Lord Derby'nin Görüşü 115
2. İngiltere'nin Kararından Önce Başbakan Disraeli'nin Berlin Memorandumu'na Bakışı 117
3. İngiltere'nin Berlin Memorandumu'nu Reddetmesi 119
4. İngiltere'nin Berlin Memorandumu'nu Reddetmesi Karşısında Üç İmparator Ligi Devletleri, Andrassy'nin Girişimleri ve İngiltere'nin Tavrı 124
5. Berlin Memorandumu ve İngiliz Hükümetinin Politikası Karşısında İngiltere'de Muhalefetin Tavrı 128
C- Berlin Memorandumu Karşısında Osmanlı İmparatorluğu 130

III. BÖLÜM
OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE BULGARİSTAN AYAKLANMASI

A- Bulgaristan Ayaklanması'nın Sebepleri, Ortaya Çıkışı ve Bastırılması 137
B- Bulgaristan Ayaklanması'nın Başlaması, Gelişmesi ve Bastırılması 151
C- Bulgaristan Ayaklanması'nın İngilterede'ki Yansıması ve Türk İngiliz İlişkilerine Etkisi 162
1. Bulgaristan Ayaklanması Karşısında İngiliz Devlet Adamlarının Görüşleri 162
a. Başbakan Benjamin Disraeli'nin Bulgaristan Ayaklanması'na Bakışı 162
b. Dışişleri Bakanı Lord Derby'nin Bulgaristan Ayaklanması Karşısındaki Görüşü 169

c. Bulgaristan Ayaklanması Karşısında İngiltere İstanbul Elçisi Sir Henry Elliot'un Görüşü 173
2. "Doğu Sorunu" Bağlamında Liberal Lider W. Ewart Gladstone'un Bulgar Sorunu'na Bakışı ve Bunun İngiliz Kamuoyuna Etkisi 176
a-Gladstone'un Türk Aleyhtarlığı ve 1876 Bulgar İsyanı'na Uzanan Süreçte Doğu Sorunu Karşısındaki Tavrı 176
b- W. Ewart Gladstone'nun Bulgar Sorunu'na Bakışı ve İngiliz Kamuoyuna Etkisi 178
3. Bulgaristan Ayaklanması'nın Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkisi 185

SONUÇ 195

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR 199

EKLER 211

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu
Mustafa Kemal Atatürk'ün aziz hatırasına...

ÖNSÖZ

13. yüzyıl sonlarında Kuzeybatı Anadolu'da Selçuklu uç beyliği olarak ortaya çıkan Osmanoğulları, yaklaşık üç yüzyıl içinde tarihi Roma'nın başkenti İstanbul'u ele geçirerek bir cihan imparatorluğu inşa etmişlerdir. Üç asırda çıktığı zirveden düşüşü de hemen hemen aynı sürede gerçekleşmiştir. Söz konusu düşüşün sebebi sadece Osmanlı Devleti'nin kendi iç dinamikleriyle sınırlı olmayıp, aynı zamanda dış faktörlerle -özelde kıta Avrupa'sındaki gelişmelerin ortaya çıkardığı koşullarla- ilişkili olduğu açıktır. Geç Orta Çağ'a uzanan Avrupa'nın siyasal, fikri, bilimsel, teknik ve iktisadi yükselişi, Osmanlı İmparatorluğu'nu 16. yüzyıl sonlarından itibaren bir değişim ve dönüşüm sürecine itmiştir. 16. ve 17. yüzyılda Gelibolulu Mustafa Ali, Koçi Bey, Lütfi Paşa, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Kâtip Çelebi gibi önemli isimlerin ve anonim kişilerin nasihatnamelerinde önerilen ıslahatlar, bu süreci pek çok boyutuyla gözler önüne sermektedir. Daha ziyade tımar ve kapıkulu sisteminin ıslahını öngören söz konusu nasihatnamelerde, Kanunî Sultan Süleyman döneminin idealize edildiği görülür. 18. yüzyıl başlarına kadar süregelen bu klasik ıslahat anlayışı, kötü gidişatın Osmanlı Devleti'nin kendi "eksikliğinden" kaynaklandığı düşüncesinden beslenmiştir. Nitekim 1606'da Zitvatorok Antlaşması'na imza atan Osmanlı Devleti, 17. yüzyıl başları gibi erken bir tarihte bir Avrupalı devlet (Avusturya) karşısında üstünlük iddiasından vazgeçip eşitlik prensibini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bunu yüzyılın sonunda büyük toprak kayıpları takip eder. Kayıplar/yenilgiler, Batı'nın üstünlüğünü kabul ettirerek Osmanlı devlet adamlarını Avrupa medeniyetini tanımak, anlamak ve bu medeniyetten yararlanmak yoluna sevketmiştir. "Batılılaşma" olarak adlandırılan bu medeniyet etkileşimi ve aktarımı, devlet ve toplum hayatının hemen her alanında imparatorluğu yeni bir evreye sokmuştur. Belirtmek gerekir ki, imparatorluğun sonuna kadar -hatta Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal ederek- devam edecek Batılılaşma çabalarının, beraberinde birtakım yeni sorunları getirdiği görülse de, genel olarak Osmanlı Devleti'nin ömrünü uzatacak nitelikte etkiler yarattığı söylenebilir. Kuşkusuz bu noktada, uluslararası ittifaklar sisteminin önem kazandığı 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin

varlığının, "denge siyaseti"ne ve uluslararası rekabetin seyrine bağlı hâle geldiğini de göz önünde bulundurmak gerekir.

19. yüzyılda büyük ölçüde sömürgeciliğin belirleyici olduğu devletlerarası rekabet ve ulus devletlere evrilen siyasal öbekleşmeler, imparatorlukların tasfiyesini hazırlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu son imparatorluklardan biridir ve büyük ölçüde onun Avrupa ve Afrika topraklarından tasfiye süreci aynı yüzyılda gerçekleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan tasfiyesinin herhalde en önemli kilometre taşlarından biri 1875'te Hersek'te, bir yıl sonra da Bulgaristan'da patlak veren ayaklanmaların ortaya çıkardığı Balkan Krizi'dir. Çünkü bu kriz Osmanlı İmparatorluğu'nu 93 Harbi (1877-1878) ve Berlin Kongresi (1878) süreçlerine taşıyacaktır. Balkan Krizi'nin yol açtığı "Doğu Sorunu", Osmanlı Devleti için yalnızca Avrupa'da büyük toprak kaybı değil, aynı zamanda bir asra yakın bir süredir denge siyasetinde birlikte hareket ettiği İngiltere'yi kaybetmek anlamına geliyordu. Bu ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu hazırlayan süreci hızlandırmıştır. Bu çalışma, 19. yüzyılın son çeyreğinde patlak veren ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini şekillendiren Balkan Krizi'nin ortaya çıkışını, gelişimini ve uluslararası ilişkilere yansımasını ele almayı amaçlıyor. Bu çerçevede kriz, giriş ve sonuç dışında üç bölümde ele alınmıştır. Giriş kısmında, 1875 Hersek İsyanı'na kadar Türklerin Balkanlar'la teması, Balkan coğrafyasındaki Türk egemenliğinin tesisi ve Türk-İngiliz ilişkilerinin seyrine ışık tutacak genel bir çerçeve çizilmiştir. 1875 Hersek İsyanı'na ayrılan birinci bölümde isyanın nedenleri, gelişimi, Osmanlı Devleti'nin tavrı ve uluslararası bir sorun hâline gelişi incelenmiştir. Bu bağlamda Viyana Konferansı, Mostar Görüşmeleri ve Andrassy Notası diplomatik sürecin başlıca evreleri olarak ele alınmış ve özelde bu süreçte İngiliz diplomasisi değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, Balkan Krizi'ni çözmek için atılan yeni bir adım olarak Berlin Memorandumu üzerinde durulmuştur. Memorandum karşısında Üç İmparator Ligi devletleri, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin tavrı ele alınmakla beraber, özellikle Memorandum'un İngiliz hükümet ve muhalefet çevrelerinde nasıl tepki bulduğu değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise 1876 Bulgar İsyanı'nın nedenleri, gelişimi ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Bilindiği gibi, Bulgar İsyanı'nın bastırılmasına ilişkin haberlerin İngitere'de liberaller tarafından hükümete karşı siyasi bir malzeme olarak kullanılması "Doğu Sorunu"nda yeni bir gündem maddesini ön plana çıkarmıştır: Türklerin Avrupa'dan atılması. Dolayısıyla İngiltere'de ortaya çıkan anti-Türk hissiyat, Türk-İngiliz ilişkilerini olumsuz bir yörüngeye oturttuğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını tartışılır hâle getirmiştir. Bu da Avrupa güçler dengesi ve düzenine şekil verecek şartları hazırlamıştır.

Balkanlar, Osmanlı Devleti'nin yıkılışını ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışını hazırlayan şartların saklı olduğu coğrafyadır. Dün olduğu gibi bugün de dünya gündemini belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu noktada anakronizme düşmeden politika yapıcılarının, bugünü anlamak ve yüzyüze kaldıkları sorunların üstesinden gelmek için dünü iyi analiz etmek gibi mesuliyetlerinin olduğu açıktır. Politikacıların iyi bir tarih bilgisine sahip olması gerektiği, bu çalışma vesilesiyle bir kere daha öne çıkmıştır.

Akademik hayatımın her safhasında üzerimde büyük emeği olan hocam Prof. Dr. Yavuz Ercan'a şükran hislerimi sunmayı manevi bir mesuliyet addetmekteyim. Bu çalışmanın okuyucuya ulaşmasındaki katkılarından dolayı Selenge Yayınevi'nin kıymetli çalışanlarına teşekkürlerimi sunmak isterim. Kuşkusuz sevgileriyle çalışmalarımı olgunlaştıran eşim Sibel Aydın'a ve kızlarım Seda, Eda ve Halise'ye sonsuz teşekkürler.

Mart, 2021
Kınıklı-Denizli

KISALTMALAR

ABCFM:	American Board of Commissionars for Foreign Missions
a.g.e.:	Adı Geçen Eser
a.g.m.:	Adı Geçen Makale
bkz:	Bakınız
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
British Documents:	British Documents of Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876
Çev:	Çeviren
Der:	Derleyen
Doc:	Document
DTCFD:	Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed:	Editör
GDAAD:	Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi
Haz:	Hazırlayan
HR. SYS.:	Hariciye Siyasî Kısım
İA:	İslam Ansiklopedisi
ks:	Kısım
OBİV:	Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı
OTAM:	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi dergisi
s:	Sayfa
sa:	Sayı
TAD:	Tarih Araştırmaları Dergisi
Tam. Yay:	Tamamlayıp Yayımlayan
TCTA:	Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
TTEM:	Türk Tarih Encümeni Mecmuası
vol:	Volume
Yay:	Yayını/Yayınları
Yay. Haz:	Yayına Hazırlayan
Yay. Yön:	Yayın Yönetmeni

KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Uluslararası ilişkilerin araştırılmasında tarafların olaylar karşısındaki tutumunu objektif bir şekilde değerlendirebilmek için onların görüşlerini ortaya koyan ana kaynaklara inmek gerekir. Osmanlı-İngiliz ilişkilerini ele alırken her iki tarafın politik tavrını gösteren ana kaynakları, araştırmamızın temel dayanağı yapmaya gayret ettik. İngiltere'nin dış politikası ve Türkiye ile ilişkileri konusunda İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın yazışmalarının çok büyük bir kısmının yayımlandığı, *British Documents of Foreign Affairs: Reports and Paper From the Foreign Confidential Print* serisinin ikinci cildi 1875-1876 Balkanlar'daki ayaklanmalarla ilgili olup kullandığımız temel kaynaklardan biri olmuştur. Sistematik bir şekilde olayları incelememize imkân tanıyan bu yazışmalar, ayaklanmanın sebepleri, ortaya çıkışı, gelişmesi ve sonuçları konusunda geniş bilgi içermektedir. Bu arada İngiliz Parlamentosu'ndaki "Doğu Sorunu" ile ilgili *Blue Book*'taki (*Mavi Kitap*) belgelerin büyük bir kısmının burada bulunduğunu hatırlatalım. *Bâsiret* gazetesinde Türkçe yayınlanan *Mavi Kitap* bu kaynakta ulaşamadığımız belgelerin kullanılması açısından oldukça faydalı olmuştur. Bununla birlikte; *Mavi Kitap*'ın bir kısmının Osmanlı elçisi tarafından Sultan II. Abdülhamid'e gönderildiğini görmekteyiz. Aynı zamanda; R. W. Seton-Watson'ın *Slavonic Review*'de yayımlanan *Russo-British Relations During the Eastern Crisis* adlı makalesi çalışmamız için faydalı olmuştur.

Bu dönemde İngiltere'nin dış politikasındaki nüfuzuyla tek adam görüntüsü veren Benjamin Disraeli'nin (Beaconsfield) Doğu politikası ve Türkiye ile ilgili yazıları G. E. Buckle'nin iki çalışmasında yer almaktadır: *The Letters of Queen Victoria, Second Series, a Selection from her Majesty's Correspondence and Journal between the Years 1862 and 1878, vol. II, New York, 1926; The Life of Benjamin Disraeli, vol.VI, 1876-1881, New York, 1920.* Ayrıca Buckle'nin biyografisi gibi, R. Blake'nin *Disraeli* adlı biyografisi ve Marvin Swartz'ın *The Politics of British Foreign in the Era of Disraeli and Gladstone, London, 1985* adlı çalışması Disraeli'nin dış politikası konusunda iyi bir değerlendirme kitabı olarak kabul edilebilir.

Bu arada biyografi çalışmaları arasında J. Morley'in *The Life of Gladstone* adlı biyografisi, araştırmamızda yer verdiğimiz Liberal Parti lideri

William Evart Gladstone'un "Doğu Sorunu" konusundaki görüşlerini ortaya koyan temel kaynaklardan biridir. Burada Gladstone'un anılarına da yer verilmesi kaynağın önemini artırmaktadır. Gladstone'un siyasal düşünceleri konusunda ayrıca R. T. Shannon'un *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876, London, 1963* çalışması dikkate değerdir. Gladstone'un kaleme aldığı *Bulgarian Horrors and the Question of East* adlı kitapçığı ise kendisinin Bulgar sorunu çerçevesinde politik bakışını ortaya koymaktadır. Gladstone'un Granville ile yazışmalarının bulunduğu *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville 1868-1876, vol. II, London, 1952* adlı eseri onun Türkiye konusundaki görüşlerini ve politik değerlendirmelerini içermesi açısından önemlidir.

Yeri gelmişken, R. W. Seton-Watson'un *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question A Study In Diplomacy and Party Politics, USA 1971* adlı eseri hem Gladstone'un hem de Disraeli'nin görüşlerini ve İngiliz dış politikasının çerçevesini belirleyen başka bir önemli kaynak olduğu belirtilmelidir. Medlicott'ın *Bismarck, Gladstone and Concert of Europe, New York, 1969* adlı eseri de bu konuda temel bilgiler vermesi bakımından faydalı olmuştur.

İngiliz dış politikası ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin seyrinde etkin rol oynayan İstanbul'daki İngiltere elçisi Sir Henry Elliot'un *Some Revolotions and Other Diplomatic Expriences* adlı hatıratı temel kaynaklardan bir başkası olmuştur. Elliot'un bu kitabı bize aynı zamanda *British Documents of Foreign Affairs: Reports and Paper From the Foreign Confidential Print*'da kayıtlı olan, Lord Derby'e gönderdiği telgraf ve mektuplarıyla karşılaştırma imkânı vermiştir. Ayrıca, bu dönemde hükümetin önemli bir üyesi ve ileride İngiliz dış politikasının ileri gelen temsilcilerinden biri olarak Salisbury'i konu alan *Life of Robert Marquis of Salisbury, 1868-1880, vol. II, London 1923* adlı biyografi çalışmasını da zikretmek gerekir.

Osmanlı tarihi araştırmalarında geniş ölçüde istifade edilen önemli bilgi kaynakları olan Osmanlı arşivlerindeki belgeler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhtelif fonlarda yer almaktadır. Bu bağlamda yararlanılan fonlar şu şekilde sıralanabilir: Sadaret Mukavelenameler (A.DVN.MKL.), Hariciye Lonfra Sefareti (HR.SFR. -03); Hariciye Nezareti Siyasî (HR.SYS.), Hariciye Paris Sefareti (HR.SFR.-04); İrade Dosya Usûlü (İ.DUİT.); İrade Bulgaristan (İ.MTZ.-4); Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.); Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.). Daha ziyade Hariciye Nezareti tasnifindeki Siyasî Kısım ile Londra Sefareti (03), İrade Dosya Usûlü ve Yıldız Esas Evrak'ta yer alan belgeler araştırmanın temellendiği ana kaynaklardan olmuştur. Bu ana kaynaklar, araştırmanın konusu olan Bosna-Hersek ve Bulgar ayaklanmalarının seyrini görmeye imkân vermekle beraber,

ayaklanmaların diplomatik boyutları bakımından da hayli kapsamlı bilgiler içermektedir.

Bu çalışmada başvurulan ana kaynaklar arasında dönemin gazeteleri önemli yer tutmaktadır. *Bâsiret*, *Sabah*, *Vakit* ve *Times* gazeteleri Balkan Sorunu'nun ortaya çıkışı, gelişimi, diplomatik seyri, bu bağlamda Osmanlı ve İngiliz resmi politikaları ve kamuoyu hissiyatına dair süreci açıklamakta katkı yapmıştır. Söz konusu Osmanlı gazetelerinde, ayaklanmaların meydana geldiği bölgelerden gönderilen mektup ve telgrafları, merkezi hükümetin aldığı kararları, soruna dair analiz içerikli yazıları, yabancı ülkelerden gazete muhabirlerinin gönderdikleri telgraf haberleri ya da yabancı basında çıkan "Doğu" sorununa ilişkin muhtelif yazıları takip etmek mümkündür. *Times* ise sorunun İngiliz ve Avrupa kamuoyuna aksediş biçimini, İngiltere'de başta hükümet ve muhalefet olmak üzere İngiliz kamuoyunun çeşitli safhalarındaki tepkisi ve hissiyatını görme fırsatı vermiştir. *Times* 1875 ve 1876 Ayaklanmaları'nı Berlin, Viyana, İstanbul, Ragusa, Trieste, Belgrad gibi yerlerdeki muhabirlerinden aldıkları yazılarla/telgraflarla duyurmaya çalışmıştır ki, söz konusu ayaklanmalara ilişkin haber ve yorumları genellikle *"The Eastern Question"*, *"Turkey"*, *"The Herzegovina"*, *"The Herzegovina Insurrection"*, *"Insurrection in Bosnia"*, *"The Atrocities in Bulgaria"* gibi başlıklar altında okuyucularına duyurmuştur.

Bu dönemin politik durumuna ve olaylar karşısındaki Osmanlı Devleti'nin görüş ve tavrına ışık tutan kaynaklar arasında Ahmed Cevdet Paşa'nın *Ma'rûzat* ile *Tezâkir*'i, Mahmud Celaleddin Paşa'nın *Mir'at-ı Hakikatı* ve Ahmed Mithat Efendi'nin *Üss-i İnkılâb*'ı ayrıca zikredilebilir. Bu kaynaklarda, sorunlar karşısında Osmanlı devlet adamlarının özeleştirilerini, aralarındaki rekabeti, devletin zayıflığı ve aczini kendi zaviyelerinden görmek mümkündür.

Türkiye'de genel manada Balkan tarihi üzerine son yıllarda bilimsel toplantıların ve yayınların arttığı görülmektedir. Balkan Savaşları ile I. Dünya Savaşı'nın 100. yıl dönümlerinin etkisini belirtmeye gerek yoktur. Bu çalışmalarda Balkan coğrafyasının muhtelif bölgelerinin siyasi, idari, sosyo-kültürel, iktisadi sorunları aydınlatılmaya çalışılmıştır. Özelde 1875-1876 yıllarındaki Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki ayaklanmalara ilişkin çalışmaların Balkan tarihi araştırmalarındaki artışa paralellik göstermekle beraber istenilen düzeyde olduğu söylenemez. Bu bağlamda bazı çalışmaların araştırmamıza ciddi katkıda bulunduğunu belirtelim. Bunlardan, 1875-1878 Balkan krizini ve bu krizin Bosna Hersek Ayaklanması'nı genel tablo içinde yerini farklı boyutlarıyla ortaya koyan Kemal Baltalı'nın şu makaleleri dikkat çekicidir: *1875-1878 Balkan Buhranı, 1875 Hersek Ayaklanması'nın Uluslararası Bir Nitelik Kazanması, 1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osman-*

lı Devleti'ne Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler. 1875 Bosna-Hersek ve 1876 Bulgar ayaklanmalarının başlangıcından sonuna yoğunlukla mücadele safhasını Halil Sedes'in *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar* adlı çalışması genel itibarıyla ortaya koymaktadır. Zafer Gölen'in *Tanzimat Döneminde Bosna İsyanları (1839-1878)* başlıklı eseri 1876 ayaklanmasını hazırlayan şartları ve 1875 ayaklanmasının 19. yüzyıl Bosna-Hersek'teki isyanların yerini görmek açısından genel bir çerçeve çizmektedir. Diğer taraftan 19. yüzyılın ilk yarısında Bosna'daki ayaklanmaların mahiyetini ve söz konusu yüzyılın ilk yarısındaki isyanların gelişimi ve sonuçlarına ilişkin yeni bir çalışma olarak Fatma Sel Turhan'ın *Rebelling for the Old Order: Ottoman Bosnia, 1826-1836* başlıklı doktora tezine bakılabilir. Turhan'ın bu çalışmasının Türkçesi *Eski Düzen Adına: Osmanlı Bosnası'nda İsyan (1826-1836)* adıyla yayımlanmıştır. Bu arada 19. yüzyıldaki isyanların sosyal, iktisadi ve siyasi dinamiklerini görmek açısından kuşkusuz Peter F. Sugar'ın *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804* başlıklı çalışması dikkate değerdir. 18 ve 19. yüzyıl Balkan ulusçuluğunda Bosna ve Bulgaristan'ın yerini görmek açısından Barbara Jelavich'in *History of the Balkans Eighteenth and Nineteenth Centuries*'i ile *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*'si önem arzetmektedir. Bosna-Hersek ve Bulgaristan ayaklanmalarının ortaya çıkışından gelişimine panslavizm ve komitacılığın rolünü, A. Nimet Kurat'ın *Panslavizm,* Bilal N. Şimşir'in *Rumeli'den Türk Göçleri II,* Mithat Aydın'ın *Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Ortaya Çıkışı ve Gelişiminde Panslavizm'in Rolü ve 19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya,* Özhan Kapıcı'nın *Devrim İhracı: Kırım Harbi Sonrasında Balkanlar'da Yabancı İhtilalciler (1856-1876)* adlı çalışmalarında takip etmek mümkündür. Bosna ve Hersek'teki ayaklanmaların tetiklediği 1876 Bulgar İsyanı'na dair geniş bir literatürün olduğu söylenemez. Halil İnalcık'ın *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* adlı çalışmasının Bulgar araştırmalarında çığır açıcı bir yapıt olduğu bilinmektedir. Bu eser 1876 Bulgar Ayaklanması'nın siyasi, sosyal, fikri ve dini köklerine inebilmek açısından önemlidir. Hüdai Şentürk (*Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*) ve Ömer Turan (*The Turkish Minority in Bulgaria 1878-1908)* Bulgaristan'ın bağımsızlığına uzanan süreçte ortaya çıkan Bulgar Sorunu'nu geniş çerçevede ele almışlardır. Özellikle geniş bir şekilde İngiliz arşiv belgelerince de desteklenen Turan'ın eseri Bulgar Sorunu'nun tartışmalı bazı hususlarını açıklığa kavuşturmakta ciddi katkı sunmuştur. Bulgar Ayaklanması'nın İngiliz Kamuoyu üzerindeki etkisi ve Türk-İngiliz ilişkilerindeki yeri *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun* adlı eserde Taha Niyazi Karaca tarafından etraflıca ele alınmıştır.

İngiltere'nin dış politikası, Balkan Sorunu ve Osmanlı-İngiliz ilişkileri üzerinde yabancı araştırmacıların bazı önemli çalışmalarının bulunduğunu ve bunlardan büyük ölçüde yararlandığımızı belirtelim. Bunların belli başlıları şunlardır: David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878 The First Year*, USA, 1969; Richard Millman, *Britain and the Eastern Question, 1877-1878*, Oxford, 1979; Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge, 1939; Gordon Liewellyn Iseminger, *Britain's Eastern Policy and the Ottoman Christians 1856-1877*, Norman, Oklahoma, 1965; Walter G. Wirthwein, *Britain and the Balkans Crisis, 1875-1878*, NewYork, 1935; Villiari, Luigi, *The Balkan Question*, London,1905; B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Hamden, London,1996; George Hoover Rupp, *A Wavering Friendship: Russia and Austria*, 1876-1878, London, 1941; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe 1789-1914 A Survey of Foreing Policy*, Cambridge, 1955; Dawson, Harbutt, "Forward Policy and Reaction 1874-1885", *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919*, Cambridge, 1923, s.72-148. Bu kaynaklardan R. Millman, D. Harris, G. L. Iseminger, M. D. Stojanović ve W. G. Wirthwein'in eserleri geniş bir dokümandan yararlanılarak hazırlanmıştır. Wirthwein'in eseri temelde İngiliz basınına dayandığı için ayrıca önem taşımaktadır.

GİRİŞ

Osmanlı Öncesinde Balkanlar ve Türkler

Balkanlar, geniş anlamıyla ele alındığında Tuna Nehri üzerindeki Demirkapı boğazından Banat Dağı'na ve Karpat Dağları'na uzanan ve buradan geniş bir kavis çizerek Karadeniz'e doğru uzanan dağ silsilesinin ve bu dağları içeren, Karadeniz, Ege, Akdeniz ve Adriyatik Denizi'yle çevrili Avrupa'nın güneydoğusundaki yarımadanın adıdır.[1] Balkanlar her ne kadar coğrafi bir tanım olarak ele alınsa da, onun kuzey sınırlarını oluşturan Tuna, Sava ve Kupa nehirlerinin kuzeyinde yaşayan Romen, Hırvat, Sloven ve Macar nüfusunun kaderini de belirler.[2]

Stratejik olarak Asya, Afrika ve Avrupa'nın geçiş yolları üzerinde bulunan Balkanlar, başka milletler gibi Türkler için de cezbedici bir fetih sahası olmuştur. Osmanlı Türklerinin Balkanlar'a geçişinin çok daha öncesinde Balkan yarımadası, Karadeniz'in kuzeyinden gelen Türk boylarının yerleşim alanı hâline gelmişti. Hunlar 4. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Balkanlar'ı yurt tutan ve aynı zamanda Orta Avrupa'da güçlü bir devlet kuran ilk Türk boylarıydı. Onları 6-7. yüzyıllarda Avarlar ve Bulgarlar, 9-10. yüzyıllarda Macarlar, 10-11. yüzyıllarda Peçenekler ve Oğuzlar (Uzlar), 12 ve 13. yüzyıllarda ise Kıpçaklar (Kumanlar) takip etti.[3] Bu Türk boylarının bir kısmı zamanla

---

1 Besim Darkot, "Balkan", *İslam Ansiklopedisi*, c.2, İstanbul, 1993, s. 280.

2 Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, vol.I, Cambridge 1985, s.1. [*Balkan Tarihi 18. Ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, Haşim Koç, Gülçin Tunalı, İstanbul, Küre Yayınları, 2015]
Bir tarihçi, Balkan coğrafyasının siyasal tanımını yaparken Balkanlar'ı "Güneydoğu Avrupa'nın bütününü kapsayan, Macar, Hırvat, Dalmaçyalı, Sırp, Romen, Bulgar, Karadağlı, Yunan ve Avrupa Türklerinin yaşadığı bu topraklar tarihin şu ya da bu döneminde, kısa ya da uzun süreli olarak Osmanlı Türklerinin yönetimi altında olduklarından" Avrupa'daki Türkiye olarak ifade etmiştir. M. William Sloane, *Bir Tarih Laboratuarı Balkanlar*, Çev: Sibel Özbudun, 1.Baskı, İstanbul 1987, s.9.

3 Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya inen Türk boyları hakkında geniş bilgi için bkz: Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2.Baskı, Ankara, 1992.

yerli halk arasına karışıp asimile olurken, Bulgarlar ve Macarlar gibi Türk boylarından bazıları bölgede güçlü devletler kurmuş ve hâkimiyetlerini uzun yıllar devam ettirmişlerdi. Osmanlı hâkimiyetine kadar asırlarca Balkanlar'ı yurt tutan bu Türk boyları, sadece Balkanlar'ın Türkleşmesinde değil, aynı zamanda bugünkü Avrupa'nın beşeri ve siyasi yapısının şekillenmesinde de tarihi bir rol oynamıştır.

Osmanlı öncesi Balkanlar'ın Türkleşmesine güneyden, Anadolu'dan giden Türklerin de önemli katkısı vardı. Anadolu üzerinden Balkanlar'a geçen ilk Türk gruplarına Selçuklular döneminde rastlanmaktadır. Bu dönemde ilk yerleşme, kardeşine karşı taht mücadelesini kaybeden İzzeddin Keykâvus'un Bizans'a sığınmasıyla gerçekleşir. İzzeddin Keykâvus'un maiyetinde Bizans'a sığınan otuz-kırk kadar Türkmen obası daha sonra Bizans imparatoru tarafından Kuzey Dobruca bölgesine yerleştirilmiştir.[4] Sonradan Hıristiyanlığı kabul eden bu Türkmenler "Gagauz" adıyla anılmış ve günümüze kadar mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan denizci Türk beyliklerinin de Balkanlar'la irtibat hâlinde oldukları görülmektedir. Bu beyliklerden özellikle Çaka Bey Devleti, Aydın, Saruhan ve Karesi beylikleri, bazen Bizans'ın Gelibolu ve Marmara sahillerine akınlar yapmış, bazen de Bizans imparatorunun yardım isteğine karşılık olarak Rumeli'ye geçmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bu beylikleri ele geçirdikten sonra onların tecrübelerinden yararlandığı hatırlanmalıdır.[5]

Balkanlar'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması

Kuzeybatı Anadolu'da Bizans sınırında ortaya çıkan Osmanlı Beyliği'nin, devlet ve imparatorluk karakterini almasında ve tarihin en uzun ömürlü imparatorluklarından biri hâline gelmesinde Balkanlar'ın çok önemli bir yeri vardır. Belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun ömrünü uzatan ve diğer Asya imparatorluklarından farklı kılan da Balkanlar'dı. Bu bakımdan Balkanlar'a yerleşmenin ilk adımı olan Rumeli'ye geçiş Osmanlılar için bir dönüm noktası olmuştur. Rumeli'ye yerleşmenin, İstanbul'un fethi gibi tarihte yeni bir dönem açtığını belirten İnalcık şöyle söylemektedir: "Boğazların ötesinde bir Osmanlı yerleşmesi olmasaydı, Osmanlı Devleti öteki Türkmen beylikleri gibi küçük bir Türkmen devleti olarak tarihe karışmış olacaktı."[6]

---

4 Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, OBİV Yay., İstanbul, 1993, s.10.

5 Anadolu Türk Beylikleri konusunda geniş bilgi için bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Türk Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 4. Baskı, Ankara, 1988; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.1, 5. Baskı, Ankara, 1988.

6 Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Yeni Türkiye* dergisi, Osmanlı Özel Sayısı, Ed. Güler Eren, c.1, 1999, s. 61.

Osmanlıların Rumeli'ye geçişi ve buradaki milletlerle ilişki kurması Orhan Bey dönemine (1326-1361) rastlamaktadır. Osmanlıların Rumeli'ye geçişini hazırlayacak gelişme ise Osmanlı-Bizans ittifakı olmuştu. Bu ittifak, Bizans İmparatoru Kantakuzenos'un topraklarını tehdit eden Bulgarlar ve Sırplara, hatta rakibi bulunan V. İoannis'e karşı farklı zamanlarda tekerrür etmiştir. Söz konusu ittifakların ilk ikisi 1348 ve 1350'de meydana gelirken, Osmanlıların Rumeli'ye yerleşmesiyle sonuçlanacak ittifak ise 1352 yılında gerçekleşmiştir. 1352 yılında Sırp-Bulgar ittifakına karşı Kantakuzenos'a yardıma giden 10.000-12.000 civarındaki Süleyman Paşa komutasındaki Türk ordusu Bulgaristan arazisine girerek akınlar yapmıştır.[7] Süleyman Paşa'nın bu yardımcı birliği, o sırada Gelibolu yarımadasındaki Çimpe/Çimpi (Tsympe) Kalesi'ne yerleşerek burayı bir üs olarak kullanmış, savaştan sonra da burayı terketmemişti. Çimpe'ye Türklerin yerleşmesi İstanbul'da büyük heyecan ve telaşa neden olduğu gibi, Kantakuzenos'un iktidardan düşmesine de sebep olmuştu.[8] Bu suretle Osmanlı hâkimiyetine giren Çimpe Kalesi, Rumeli'deki Türk iskânı ve fütuhatı için önemli bir stratejik noktayı teşkil etmiştir. Bu stratejik nokta, Osmanlıların Avrupa'dan Viyana önlerine kadar yayılan muazzam imparatorluklarının başlangıcı oldu.[9] Diğer taraftan, Osmanlıların Rumeli'ye geçici olarak gelmedikleri açıktı. Fetihler askeri olduğu kadar idari, iktisadi ve sosyal araçlarla desteklenmişti. Feodal düzene karşı köylüyü koruyan merkezi düzen benimsenmiş, merkezi düzenle uzlaşan yerel Hıristiyan derebeyler ve maiyetinde bulunanlar (voynuklar, martoloslar, eflâklar) sistem içine dâhil edilmiş,[10] kendi varlığının dayanağı

7 Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, 2. Baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, s.56-60.

8 Halil İnalcık, "Rumeli: Genel Bir Bakış", *Doğu-Batı Makaleler II*, Mart 2016, s.106.

9 İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.61. Ayrıca Bkz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.1, s.156-167; Muzaffer Erendil, "Yunanistan ve Bulgaristan'ın Osmanlı Topraklarına Katılmasındaki Stratejik Düşünceler", *Güncel Konular*, sa. 8, Ankara, 1957, s.116-117.

10 15. yüzyıl tahrir defterlerinde Osmanlı eyaletlerinde Müslüman tımar beyi gibi pek çok Hıristiyan tımarlının varlığına da tesadüf edilmiştir. Bunlar Osmanlı öncesi yerel askeri ve asiller sınıfının torunlarıydılar. İlk olarak I. Murad zamanında Timurtaş Paşa tarafından teşkilatlandırılmışlardır. Bu yerel tımar sahibi Hıristiyan beylerin kimi yerlerdeki sayısı bölgenin tımarlılarının yarısını buluyordu. Örneğin; Sırbistan'ın Braniçeva vilayetinde 125 tımarlıdan 62'si, Arnavutluk'taki 355 tımarlıdan 60'ı (1431), Tırhala'dan 182 tımarlıdan 32'si Hıristiyandı. Yine aynı dönemde Bosna, Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk, Teselya, Bulgaristan gibi birçok yerde çok sayıda askeri statüdeki voynuklar da Osmanlı ordusunda mevcuttu. Örneğin Braniçeva'da 217 voynuk, 503 yamak ve 61 lagator (voynuk başı), Tırhala'da 103 voynuk ve 203 yamak bulunmaktaydı. Bu suretle Hıristiyan tımarlılar ve voynuklar önceki toplumsal statüleri-

olacak nüfus iskân edilerek yerleşik düzen desteklenmiş,[11] fethedilen bölge halkının yeni devlete bağlılığı için bir tür ısındırma/kendi tarafına kazanma denilebilecek "istimâlet" politikası icra edilmişti. İstimâlet aslında bütün Osmanlı fetihlerini ve müteakiben tesis edilen Osmanlı yönetimini pekiştiren idari, hukuki, mali ve beşeri kodları olan bir düzendir. Nasıl ki, fethedildikten sonra Müslüman olan Akkoyunlu topraklarında Uzun Hasan'ın, Memlük topraklarında Kayıtbay ve diğer Memlük sultanlarının kanunları uygulanmışsa, Hıristiyan bölgeler olan Sırbistan'da Sırp Kralı Stefan Duşan'ın, Bulgaristan'da eski Bulgar krallarının kanunları yıllarca uygulanmıştır.

Osmanlı-Bizans Antlaşması'nın sona ermesiyle birlikte, Orhan Bey'in 1353 yılından itibaren Rumeli'ye yerleşmek için başlattığı fütuhat Gelibolu'nun fethini getirmiş, kısa sürede Bolayır ve Tekirdağ'a kadar olan Marmara kıyıları Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Osmanlı Devleti'nin bu hızlı yayılışı, Bizans ve Balkan Hıristiyanlarını endişelendirmiş, bu ise Osmanlı Devleti'ne karşı haçlı ittifakının doğuşuna yol açmıştı. Bulgar kralı İvan Aleksandr'ın iki oğlunun da öldürüldüğü ilk haçlı ordusu 1358 yılında başarısız olmuştu.[12] Ancak 1357'de Süleyman Paşa'nın, 1361'de ise Orhan Bey'in ölümü,[13] bir süre Balkanlar'daki Türk fütuhatının durmasına, hatta gerilemesine neden olmuştu.[14]

Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra Balkanlar'daki fetih hareketine katılan I. Murad, Edirne (1361) ve Filibe'yi (1363) alarak Orhan

---

ni bulundukları mevkiye paralel olarak devam ettirmişlerdir. Senyör, voyvoda gibi büyük aileler mal varlıklarını tımar sahipleri olarak muhafaza etmişlerdir. Bunlardan Müslüman olanlar ise yüksek idari görevlere atanmışlardır. Voynuklarla ilgili olarak Fatih devrinden itibaren özel tahrirler yapılarak yasalar hazırlandığı bilinmektedir. Halil İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Osmanlılar/Fütuhat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.76-77; Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

11 Rumeli'ye iskân siyaseti çerçevesinde Anadolu'dan getirilip yerleştirilen nüfusun dışında, Orhan Bey zamanından itibaren kendiliğinden gerçekleşen göçler de önemli yer tutmuştur. Rumeli'ye gelip yerleşen Türk göçmenler çeşitli Türk adlarıyla anılan müstakil köyler kurmuşlardır. Türklerin yerli Hıristiyan halkla karışmamış olması ayrıca dikkate değerdir. İnalcık, "Rumeli: Genel Bir Bakış", s.108-109.

12 Akdes Nimet Kurat, "Osmanlı Tarihinin İlk Devirlerine Ait Bulgar ve Sırp Kronikleri", *TAD*, c.III, sa.4-5, s.184; Osman Nuri Peremeci, *Tuna Boyları Tarihi*, İstanbul, 1942, s.113.

13 Kronoloji konusunda Halil İnalcık'ın *"Osmanlı Tarihi Kronolojisi"* adlı çalışması (Osmanlı, c.1, Ed. Güler Eren, İstanbul, 1999, s.118-132) esas alınmıştır.

14 Bizans, Orhan Bey'in ölümü ile Murad'ın tahta geçtiği süre zarfında meydana gelen idari boşluktan yararlanarak kaybettiği bazı kaleleri geri almıştır. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.1, s.159.

Bey'in ölümünden sonraki durgunluğu bitirmiş ve Rumeli'de daha güçlü bir şekilde hareket etmeye başlamıştı.[15] Ancak Türklerin bu fetihleri Bulgarlar ile Sırpları yakınlaştırmış ve bir Avrupa haçlı ittifakını doğurmuştu. Papa V. Urban'ın girişimiyle Bulgar, Sırp, Macar, Eflak ve Bosnalılardan oluşan bu haçlı ittifakı Türkleri Balkanlar'dan atmak amacıyla harekete geçmişti. Bizans'ın 1364 yılında Osmanlılar'la yaptığı antlaşma gereği katılmadığı Sırpsındığı Savaşı'nda, birleşik haçlı ordusu ağır bir şekilde yenilgiye uğrayarak dağıldı. Sırpsındığı Savaşı'ndan bir yıl sonra Osmanlı başkentinin Bursa'dan Edirne'ye taşınması Osmanlıların Balkan fütuhatına verdiği önemi ortaya koymaktadır.[16]

Sırpsındığı Savaşı'ndan sonraki üç yıl içinde Osmanlı kuvvetleri birçok Bulgar şehrini fethetti. Osmanlı ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Bulgar kralı, Osmanlı hâkimiyetini tanımak ve vergi vermek zorunda kaldı. 1371'de Makedon Sırp prenslerine ve Bizans'a karşı kazanılan savaş ise Makedonya'yı Osmanlı hâkimiyetine açtı ve Balkanlar'da Osmanlı üstünlüğü kesin olarak tesis edildi. Nitekim bir yıl sanra Selanik'e Türk akını başlayınca Papa XI. Gregorius, Orta ve Güney Yunanistan'daki Latin kolonilerinin tehdit altında olduğunu ileri sürerek Türklere karşı bir Haçlı ittifakı arayışı içine girmişti. Bir Rum tarihçisine göre de Murad'ın 1371'deki zaferi "bu tarihten itibaren Müslamanlar[ın] Hıristiyanların imparatorluğunu ayaklar altına almış [olmaları]" anlamına geliyordu.[17] 1371 yılı aynı zamanda Balkanlar'da yeni bir imparatorluk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu olarak da kabul edilmektedir.[18]

Bu Osmanlı zaferinden sonra başta Bizans İmparatoru olmak üzere Rumeli'de pek çok bey ve prens I. Murad'ın vasalı hâline gelmişti. Bu arada I. Murad, Balkan devletlerinin parçalanmış ve birbirine rakip olmalarından da yararlanarak hâkimiyetini genişletmeye devam etti.

---

15 Edirne ve Filibe'nin alınması, Bizans, Bulgar ve Makedon Sırplarının bağlantılarını kopardığı gibi bu ülkeleri de tehdit etmekteydi. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.1, s.165. Aynı zamanda, bu fetihlerin Bulgaristan için ayrı bir önemi vardı. Çünkü ortaya çıkan yeni durumla Bulgaristan etkin bir biçimde sıkıştırılmış olunuyordu. Muzaffer Erendil, *Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri*, Ankara, 1976, s.29. Bulgar tarihçileri Edirne'nin fethini Bulgaristan'ın alınması için ilk adım olarak görmüşlerdir. Aleksandr Burmow, "Türkler Edirne'yi Ne Vakit Aldılar?", *Belleten*, sa 49, Ankara, 1949, s.97.

16 Başkentin Edirne'ye taşınması, I. Murad'a Balkan Hıristiyanları arasındaki rekabeti daha iyi görme şansı tanımıştır. Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, I. Baskı, İstanbul, 1995, s.62.

17 Colin İmber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650 İktidarın Yapısı*, Çev: Şiar Yalçın, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.16.

18 Halil İnalcık, "Giriş: Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, OBİV Yayınları, İstanbul, 1993, s.15.

Üç koldan devam eden Osmanlı fetih hareketi orta kolda Meriç Vadisi, sağ kolda Tunca Vadisi'ni takip ederek Balkan Dağları eteklerine 1366 yılında varmıştı. 1385'te Sofya, 1386 Niş zapt olunmuştu. Güneyde ise 1387'ye kadar Selanik düşmüştür.[19]

Ne var ki Murad'ın Balkanlar'da süratle artan akınları 1388 yılında Bosna'da ciddi bir darbe yemişti. Bu durum, Bosna Kralı Tvrtko'ya hücum etmek isteyen Bosna'nın güneyinde bulunan ve Murad'ın vasalı olan Zeta derebeyi Stracimiroviç'in yardım isteği üzerine gönderilen kuvvetlerin ağır bir bozguna uğramasıyla ortaya çıkmıştı.[20] Osmanlı için Bosna'daki bu beklenmedik bozgun, Balkan devletlerini, Osmanlıların Balkanlar'dan atılması düşüncesiyle yeniden bir araya getirmişti. I. Murad, Bulgarların direnişini kırıp onların ittifaka katılmasını önledikten sonra, bu yeni haçlı koalisyonunu Kosova'da (1389) dağıtmıştır. Bu savaş kısa vadede Osmanlılara büyük bir askeri ve siyasi kazanç getirdi. Yeni zafer gelecekteki Osmanlı padişahlarına "iyiden iyiye oturmuş" bir imparatorluk mirası bırakmış olacaktı.[21] Bugün Tuna Nehri'nin güneyinde kalan bölgede Macarlardan başka Osmanlılara karşı koyacak güç kalmamıştı.[22]

I. Murad'tan sonra tahta oturan oğlu I. Bayezid yeni bir politikanın temsilcisi olmuştu. Murad'ın vasallık siyasetini terk ederek, imparatorluğa bağlı yerleri doğrudan Osmanlı toprağı hâline getirmiş ve buralara merkezden valiler tayin etmişti. Bu arada, Balkanlar'da geniş bir fetih hareketine girişen Bayezid, Bizans'ı kuşattı. Onun politikasına karşı, papanın desteğiyle Türkleri Avrupa'dan atmak ve Bizans'ı Türk kuşatmasından kurtarmak amacıyla Avrupa'da yeni bir haçlı kuvveti teşekkül etmişti. Bu haçlı hareketinin Niğbolu'da (1396) yok edilmesiyle Türklerin Avrupa'dan atılamayacağı bir kez daha kanıtlanmış oldu. Haçlı ittifakı o denli sarsılmıştı ki Avrupalılara Osmanlıların Balkanlar'da serbest hareket etmesini seyretmekten başka seçenek kalmamıştı. Hatta şartlar, Beyazid'e büyük direnişlere maruz kalmadan doğrudan doğruya Macaristan üzerine yürüme fırsatı sunmuştur. Çünkü ordusu dağılmış olan Macaristan kralına karşı, Macar halkı ve asilzâde sınıfı da

19 İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, c.1, s.67.

20 İmber, *a.g.e.*, s.18.

21 Nicolas Vatin, "Bölüm II: Osmanlıların Yükselişi (1362-1451)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi/Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan XVIII. Yüzyıl Sonuna*, Yay. Yön: Robert Mantran, Çev.: Server Tanilli, Cem Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1995, s.52.

22 Feridun Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi-Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti Tarihi*, c.1, İstanbul, 1999, s.15. Emecen'e göre Bosna'da İslamlaşma süreci bu savaştan sonra başlamıştır. *Gösterilen Yer.*

memnuniyetsiz ve muhalif durumdaydılar.[23] Netice itibarıyla Niğbolu Savaşı; Ankara Savaşı (1402) adeta yok olma eşiğine gelen Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupalı devletlerin yeni bir Haçlı Seferi'ne girişmeye cesaret edemeyecekleri kapsamlı sonuçlar doğurmuştur.

Çelebi Mehmed'in on bir yıllık fetret döneminden sonra getirdiği dirlik ve düzen II. Murad'la pekiştirilmişti. Şu bir gerçek ki, fetret döneminde Yıldırım'ın oğulları arasındaki mücadeleyi Rumeli, bilhassa uç beyleri belirlemişti.[24] Bu süreçle devletin asıl ağırlık merkezi başkent Edirne olmuştu. Diğer taraftan II. Murad, Balkanlar'da Çelebi Mehmed'in tamamlayamadığı fetihleri gerçekleştirme yoluna gitmiş ve fetih politikasına hız vermişti. 1430'da Selanik Venediklilerden alınmıştı. Bununla birlikte, Orta ve Güney Arnavutluk'ta doğrudan Osmanlı egemenliği kurulmuş, Eflak ve Bosna üzerinde Osmanlı baskısı artmıştı. 1437'de Macar kralı Sigismund'un ölümü ve bir köylü ayaklanması Macaristan'ı sarsmış ve bundan yararlanan Osmanlı ordusu bir yıl sonra Tuna'yı geçmiş ve Transilvanya'nın merkezi olan Hermannstadt'a kadar ilerlemişti.[25] Osmanlı ilerleyişi Macarlara karşı bir güç gösterisi olarak 1439'da Belgrad'ın kuşatılmasıyla devam etti.

Ancak başarısız olan Belgrad kuşatması, aynı zamanda Osmanlıların savaşçı politikasını sekteye uğrattı. 1441 ve 1442'de Transilvanya voyvodası Hünyadi Yanoş Transilvanya'ya giren Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratmış, bir yıl sonra bir Macar ordusunun başında Tuna'yı geçerek Balkan Dağları'na kadar ilerlemişti. Bu durumda kuvvetli bir Haçlı ruhunun Avrupalıları bir araya getirmesi kuvvetle muhtemeldi. Bu arada Anadolu'da Karaman beyi İbrahim Bey de Anadolu'da bir tehdit unsuru olarak baş gösteriyordu. Diğer taraftan Mora'da egemenlik alanını genişleten Konstantinos Paleologos ile Arnavutluk'ta feodal bey konumunu tesis etmek isteyen İskender Bey, Sultan'ın başını ağrıtan başka sorunlar olarak duruyordu.[26] Dolayısıyla II. Murad barışı dış politikasının temeli yapmış ve Edirne-Segedin Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlıların sadece Sırbistan'daki egemenlikleri vergi vermekten ibaret kalmamış, aynı zamanda Eflak üzerindeki hâkimiyetleri de zayıflamıştır.[27]

---

23 A. S. Atiya, *Niğbolu Haçlılar Seferi*, Çev: Esat Uras, Güney Matbaası, Ankara, 1956; *Niğbolu Meydan Muharebesi ve Yıldırım Bayezid*, Ankara, 1984, s.122-123.

24 Halil İnalcık, *Akademik Ders Notları 1938-1986 Timur, İnkılap Tarihi, Osmanlı Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s.205.

25 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, London, 1973, s.20.

26 Vatin, *a.g.e.*, s.92.

27 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.1, s.426, Halil İnalcık, "Murad II", *İslam Ansiklopedisi*, c.8, s.608.

Edirne-Segedin Antlaşması'ndaki kazançlarıyla yetinmeyen Macarlar, papanın da teşvikiyle Balkanlar'daki nüfuzlarını genişletmek ve Türkleri Balkanlar'dan atmak amacıyla antlaşmayı bozmuşlardır. Ancak Osmanlılar Macar tehdidini 1444'teki Varna ve 1448'deki II. Kosova savaşlarıyla atlatmışlardır. II. Kosova Savaşı'yla artık Türkleri Balkanlar'dan atacak bir güç kalmamış ve İstanbul'un fethi yakınlaşmıştır. Özellikle de 1446-1450 arasındaki fetihler Tuna'nın güneyindeki Osmanlı egemenliğini sağlamlaştırmıştı.[28] II. Kosova Savaşı aynı zamanda Avrupalı devletleri savunmada bırakacak yaklaşık iki buçuk asırlık dönemin de başlangıcı olmuştur.

Balkanlar'ın kaderinde II. Mehmed devri çok önemli bir yere sahiptir. II. Mehmed önce idealindeki dünya imparatorluğunun başkenti olarak düşündüğü İstanbul'un fethine girişmişti. Sonra da "İstanbul'un Fatihi" ve "Roma'nın varisi" sıfatıyla, geniş çaplı fetih hareketine başlamıştır.[29] Gerek Anadolu'da, gerekse Rumeli'de Yıldırım Bayezid'in siyasetine dönerek zorla ve süratle yerli hanedanları ortadan kaldırmaya başlayan Fatih, Venedik ve Macaristan gibi devletlerin Balkanlar'da sahip oldukları köprübaşlarını temizlemek suretiyle mutlak ve merkezi imparatorluğunu kurmaya başlamıştı. 1454-59'da Sırp Despotluğu, 1458-60'da Mora, 1463'te Bosna Hersek, 1466-67'de Kuzey Arnavutluk'ta yerli hanedanlara son verilmiş ve doğrudan Osmanlı idaresine girmişti.[30] Böylece, Balkanlar'daki doğal sınırlarını Tuna Nehri'ne kadar genişleten Osmanlılar, buradaki hâkimiyetlerini tehdit eden Venediklilere karşı Ege ve Adriyatik'te önemli başarılar kazanmışlardı. Türk hâkimiyeti önce Çanakkale Boğazı'nda kurulmuş, sonra da Ege'de Taşoz, Semadirek, Gökçeada, Bozcaada, Limni, Sisam ve Eğriboz ve Adriyatik'te Zanta, Kefalonya ve Ayamavra gibi adalar alınarak önemli köşe başları tutulmuştur.

Fatih Sultan Mehmed, Balkanlar'da kesin olarak Osmanlı hâkimiyetini kurmuş, haleflerine Fırat'tan Tuna'ya kadar uzanan bir imparatorluk bırakmıştı. İmparatorluğun omurgasını oluşturan Balkan yarımadası Tuna ötesi fetihlerin hareket üssüydü. Bunun en yakın örnekleri ise, II. Bayezid döneminde Boğdan'ın fethinin tamamlanması, Kanuni Sultan Süleyman devrinde de Macaristan'ın hâkimiyet altına alınmasıydı.

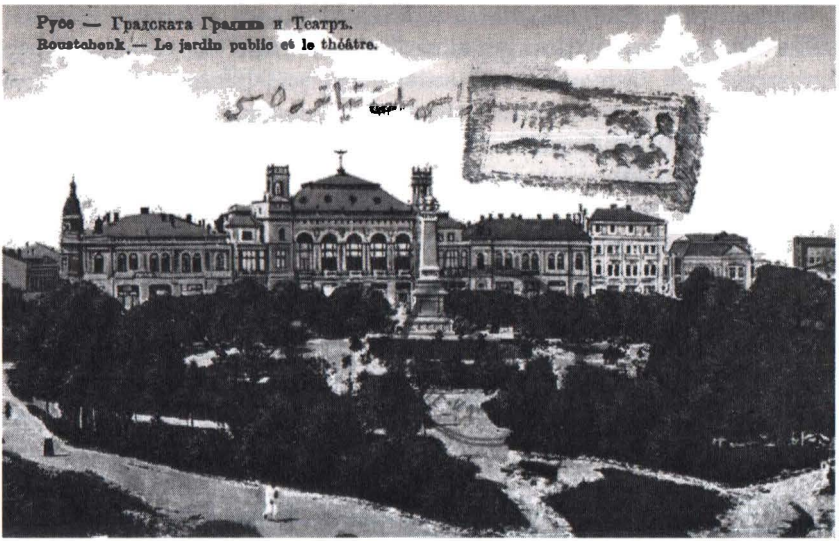
28 İnalcık, "Murad II", *İslam Ansiklopedisi*, c.8, s.610; Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, 1987, s.109; Vatin, a.g.e, s.94-97.

29 II. Mehmed'in dünya imparatorluğu anlayışı ve dış politikası konusunda bkz: Halil İnalcık, "Mehmed II", *İslam Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul, 1993; Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, 1987; Selahattin Tansel, *Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, İstanbul, 1999.

30 Halil İnalcık, *Türk İdari Teşkilatı Tarihi-Ders Notları, 1964-1965, s.15;* İnalcık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, s.27.

Balkanlar'da Osmanlı egemenliğinin başlamasıyla beraber teşkil edilen idari yapıya ilişkin genel bir çerçeve çizmenin yararlı olacağı kanaatindeyim. Osmanlıların Rumeli'ye geçip Gelibolu'yu fethettikleri sırada bölgedeki kuvvetlerin komutanı Süleyman Paşa, eski Selçuklu ve İlhanlı geleneğinden intikal ettiği üzere beylerbeyi olarak addedilmiştir. 1361'de fethedilen Edirne ilk beylerbeylik merkezi olmuştur. Böylece bir idari ve askeri bölge olarak ortaya çıkan Rumeli, Osmanlı Devleti'nde ilk beylerbeyliği olarak özel bir statüye sahip olmuştur. Rumeli Beylerbeyi 14-15. yüzyıllarda genellikle merkezde oturmuş ve üyesi olduğu Divan-ı Hümayun toplantılarına katılmıştır. Devletin tımarlı sipahilerinden oluşan ordusunu komuta eden Rumeli Beylerbeyi görevini Fatih ve Kanuni dönemlerinde veziriazamlar uhdesinde bulundurmuşlardır. 15. yüzyılda Balkanlar'da yapılan bütün fetihler, Eflak-Boğdan'dakileri de kapsayacak şekilde Rumeli Beylerbeyliği'ne dâhil edilmişti. 1475'te 22.000 tımarlı asker, 8.000 akıncı ve 6.000 azebe sahip olan Rumeli on yedi sancaktan oluşmaktaydı. Bu sancaklar şunlardır: İstanbul, Gelibolu, Edirne, Niğbolu ve Zagora, Vidin, Sofya, Sırbiye (Laz-ili), Sırbiya (Despot-ili), Vardar (Evrenosoğulları), Üsküp, Arnavut-ili (İskender Bey'e ait), Arnavut-ili (Araniti'ye ait), Bosna (krala ait), Hersek (Stefan'a ait); Arta, Zituni ve Atina; Mora, Manastır. 1541'de Budin ve Bosna Beylerbeyliği'nin kurulmasıyla Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarındaki beylerbeyliği sayısı artmıştır. Sonraki yıllarda Rumeli'deki eyalet ve sancakların sayısında ve idari statüsünde değişiklikler olmuştu. Örneğin 1606 yılında Aynî Ali'nin verdiği listede Selanik, Delvine, Kırkkilise, Akkirman gibi yeni sancaklara rastlanır. Rumeli'nin bazı yerleri yeni oluşturulan Cezayir-i Bahr-i Sefid, Kefe ve Bosna eyaletlerine verildi. Burada Bosna eyaletine bağlanan sancaklar; Hersek, Pojega, İzvornik, Zaçana (Pakrac), Rahovica (Oraovica), Krka idi. 19. yüzyılda Rumeli'de çok kere idari düzenlemelere gidilmişti. 1864'te Tuna Vilayet Nizamnamesi ile icra edilen vilayet teşkilatı bu noktada önemli bir evreyi başlatmıştı. Rusçuk, Tolçı, Vidin, Sofya, Tırnova, Niş ve Varna livalarından oluşan Tuna Vilayeti'nin kurulmasından sonra yeni yeni vilayetler meydana getirilmişti. Bosna, İşkodra, Yanya, Selanik ve Edirne bu vilayetlerdendir. Dolayısıyla bu tarihlerden sonra Rumeli idari bir merkez olmaktan çok coğrafi bir isim olarak telaffuz edilmeye başlanacaktır.[31]

31 İnalcık, "Rumeli: Genel Bir Bakış", s.110-112.

(Bulgaristan, Rusçuk)

Balkanlar'a Osmanlı iskânıyla beraber bölgedeki ticari yol ve şehir ağları canlanmış, Balkan-içi, Balkan-dışı ticaret "görülmemiş" bir gelişme göstermiştir. Osmanlı öncesi Filibe, Tatarpazarcık, Sofya, Belgrad, Köstence, Rusçuk gibi Balkan kasaba ve köyleri Osmanlı döneminde büyük şehirler hâline gelmişti. Osmanlı döneminde Balkan şehirlerinde görülen yoğun ticari faaliyetlerin Balkan-dışı önemini, Osmanlı akçesinin Erdel gibi bölgelerde egemen para durumuna gelmesinde göstermiştir. Bu merkezlerin gümrük defterleri ve keşfedilen akçe defineleri bu gerçeği ortaya koymaktadır. 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterleri Balkan şehirlerindeki el sanatlarının Osmanlı Anadolu'suyla çeşitlilik ve örgütlenme biçimi bakımından benzerlik gösterdiğini kaydetmektedir. 16. yüzyıl ikinci yarısında Saraybosna ve Dubrovnik gibi şehirler Balkanlar'ın ticari merkezleri hâline gelmişlerdir ki bu, bütün Balkan şehirleri için bir gösterge olmuştu. Belirtmek gerekir ki, Balkanlar'ın ticari gelişiminde, dolayısıyla da Asya ve Avrupa ile alışverişinde üç ana yol rol oynar. Bunlardan biri Edirne-Dubrovnik ve Edirne-Avlonya yolu, ikincisi Erdel'e giden Edirne-Niğbolu-Braşov yolu, üçüncüsü ise İstanbul, Akkerman-Lviv (Lehistan'ın doğu ticaret merkezi) idi.[32]

Son olarak şunu söyleyebiliriz ki, Osmanlıların Balkan hâkimiyeti, sadece askeri ve siyasi güce dayanan bir hareket olmayıp, bu gücü ta-

32 İnalcık, "Giriş: Türkler ve Balkanlar", s.22-27.

mamlayan akla dayalı, pratik ve âdil yönetim ilkeleriyle[33] dini hoşgörüyü esas alan köklü kültür birikimine sahip organizasyon bütünüdür.

Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Başlaması ve Gelişmesi

Tarihte ilk defa Osmanlı-İngiliz ilişkilerine 1396 yılındaki Niğbolu Savaşı'nda tesadüf edilmektedir.[34] Macar kralı Sigismund'un öncülüğünde Türkleri Balkanlar'dan atmak amacıyla toplanan haçlı ordusuna Lancaster dükünün oğlu John Beaufort bin kişilik bir kuvvetle katılmıştı.[35] Ancak Türkler ile İngilizler arasındaki ilişkilerin gerçek yüzünü görmek için 16. yüzyıl ortalarını, hatta sonlarını beklemek gerekecektir. Buna rağmen bazı kayıtlara göre, İngiliz tacirlerinin daha 1446 gibi çok erken bir tarihte Yakın Doğu ile doğrudan bağlantı kurdukları, 15. yüzyılın başlarında da Akdeniz'den önemli ticari emtiayı İngiltere'ye taşıdıkları anlaşılmaktadır. Bu ticaret emtiası arasında Türk malları da vardı.[36]

---

33 Örneğin; İmparatorluğun temel yapısının oturduğu toprak yönetiminin Balkan köylüleri açısından önemini değerlendiren H. İnalcık şunları söylemektedir: "Toprak üzerinde merkezle yerel büyükler arasındaki mücadele şüphesiz Balkan tarihinin temel problemidir. Toprağa bağlı köylü Paroikos Senyöre mahsul vergisinden başka birtakım angarya hizmetleri yapmak zorunda idi, odun ve saman temini, öküzleriyle senyör için haftada iki veya üç gün hizmet bunların en yaygın ve en ağırı idi. Topraklarından kaçma ve senyörler arasında köylüyü toprağına çekmek için rekabet ve mücadele bu kötü koşulların doğurduğu bir durum idi. Osmanlı idaresine gelince, köylüyü himaye politikasını izleyerek adeta bir 'içtimai devrim'in temsilcisi oldu." İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, c.1, s.68; Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I/Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2009, s.64-65. Osmanlı bürokratik-merkezî sistemi ile feodal düzenin karşılaştırılması ve fethedilen bölgelerdeki feodal düzeninin tasfiyesi konusunda ayrıca bakınız: İnalcık, Akademik Ders Notları (1938-1986), s.206-215.

34 Türklerle İngilizler arasındaki ilk temas ise 1097'deki I. Haçlı Seferi sırasında gerçekleşmiştir. Bununla beraber, genel olarak, İngilizlerin Haçlı Seferleri öncesinde "Doğu" ile doğrudan bir ilişki içinde olmadığı kabul edilmektedir. Ancak Haçlı Seferleri'nden önce İngilizlerin İskandinavlar ve Almanlar vasıtasıyla dolaylı olarak "Doğu" ticaretiyle temas ettikleri görülmektedir. W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, Çev: Enver Ziya Karal, 2. Baskı, Ankara, 2000, s.96-97.

35 İsmail H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c.III, ks. II, Ankara, 1988, s.224; İ. H. Uzunçarşılı, "*Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar*", *Belleten*, c.XIII, sa: 49-52, Ankara, 1940, s.573. 1396 Haçlı Seferine katılan İngilizlerin miktarı ve bu kuvvetleri komuta eden asilzadeler konusunda bir değerlendirme için bkz: Atiya, *a.g.e.*, s.48-51.

36 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Çev: Halil Berktay, c.I, İstanbul, 2000, s.425. Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara, 1953, s.2-3.

16. yüzyılın ortalarından itibaren dış dünya ile ilgilenmeye başlayan girişimci İngiliz tüccarı, faaliyetlerini Akdeniz kıyılarına, aynı zamanda Osmanlı topraklarına yaymak amacıyla harekete geçmişti. Baharat, üzüm, pamuk, halı, ipek gibi Doğu ülkelerinden gelen başlıca ticaret emtiasının İngiltere'de cazip bulunması, İngiliz kumaşları ve İngiliz yapımı birçok ürünü dışarı satmak durumu da ortaya çıkınca Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz ticaretinin gelişmesi için uygun bir ortam doğmuştu.

Bu konuda ilk girişim Anthony Jenkinson adlı bir İngiliz tüccar ve seyyah tarafından yapılmıştır. Jenkinson, 1553 yılında Halep'te iken Kanuni Sultan Süleyman'dan bir "Ticaret Müsaadenamesi" almayı başarmıştır. Bu müsaadenameye göre, kendisine veya maiyetindekilere Osmanlı topraklarındaki iskelelerde olağan gümrük vergisini ödemek kaydıyla, serbestçe ticaret yapma hakkı tanınmıştı. Fakat bu ayrıcalıktan ne Jenkinson, ne de herhangi bir İngiliz tüccar yararlanmıştır. Hatta bu ticari "müsaade" ile İngiliz gemilerinin Osmanlı limanlarına geldiğine dair bir bilgi de mevcut değildir.[37]

16. yüzyılın sonları, iki ülkeyi biribirine yakınlaştıran gelişmelere sahne olmuştu. Söz konusu dönemde İngilizler, "puta tapanların başı" diye sultana anlattıkları İspanya kralı II. Philip'e[38] karşı siyasi bir destek sağlamak düşüncesi içindeyken, Osmanlılar da 1571'deki Venedik, İspanya ve Papalık ittifakının başını çeken Venedik'in ekonomisine ölümcül bir darbe indirme planını yapmakta, İngiliz kalayı, çeliği ve kurşunu gibi kritik önemdeki malları edinmek için İngilizlerle doğrudan ticaret yapma ihtiyacı duymaktaydılar.[39]

1578 tarihli bir raporda, İngiltere için Osmanlı Devleti ile ticari ilişkiler kurmanın bir gereklilik hâlini aldığı ve İngiliz emtiasının "kötü ellere düşmeden en iyi kârla" Osmanlı ülkesine gönderilebileceği söyleniyordu. O zamana kadar İngilizler, Venedik ve Fransız tüccarı vasıtasıyla bu ticareti yapıyordu. Bu sırada Venedik ve Fransa'nın İstanbul'da elçileri bulunduğu hâlde İngilizlerin elçileri yoktu. Rapora göre İngiltere İstanbul'da elçi bulundurmalıydı. Raporun ilginç noktalarından biri Osmanlı Devleti'nin kalvinizme yakınlık gösterdiğine dair bir bilginin bulunmasıdır. Bu doğru bir tespitti çünkü Osmanlı, Katolik dünyaya karşı Protestanlara dost nazarıyla bakmaktaydı. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, Papalığın Avusturya, İspanya, Venedik gibi Katolik devletlere yaptığı siyasi ve iktisadi Haçlı davetine karşı Protestan devletleri doğal

37 Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış*, No:81, Ankara, 1952, s.5.

38 Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı...*, s.120

39 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.427

müttefik olarak görmekteydi. Papalık, Osmanlı devleti ile barut ve silah gibi stratejik maddelerinin ticaretini yasakladığı sırada Osmanlılar bunları İngiltere'den ithal etmekteydi. Diğer taraftan İngiltere, ciddi bir servet kaynağı olan Osmanlı ham ipeğinin başlıca dağıtım merkezi hâline gelmiştir.[40] Görüldüğü gibi siyasi ve iktisadi şartlar Osmanlı Devleti ile İngiltere'yi birbirine muhtaç hâle getirmiştir.

Nitekim yukarıda sözü edilen raporda da talep edildiği üzere, İngilizler'in önde gelen tüccarının ve nüfuz sahibi bazı devlet adamlarının onayı ile Kraliçe Elizabeth, William Harborne'u 1578 yılında İstanbul'a bir "ticaret ajanı" olarak göndermiştir. Harborne, Sokollu Mehmed Paşa ve Hoca Sadeddin Paşa'nın da yardımıyla III. Murad'la görüşmüştür. Bu görüşmeden sonra Harborne daha önce Venedik ve Fransızlara verilen, Osmanlı topraklarında ticaret yapmalarına imkân tanıyan bir "Ahidname" elde etmiştir.[41] 1580 tarihli Ahidname, İngiltere'ye ticari imtiyazların yanısıra İskenderiye, Trablus-Şam, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır gibi yerlerde konsolos tayin etme –ve değiştirilmesi durumunda müdahale edilmemesi– hakkı da vermiştir. Bu ise Osmanlı topraklarında İngiliz konsoloslukların ortaya çıkması anlamına geliyordu. Sonraki yüzyıllarda İngiliz konsoloslarına verilen imtiyazların zenginleştiğini belirtelim. Bu çerçevede, yetkileri genişleyen ve giderek siyasallaşan konsoloslar, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde önemli bir unsur hâline gelmişlerdir. Açıkça görülmektedir ki, 19. yüzyılın ilk yarısında İngiliz konsolosları, Amerikan misyonerlerine arka çıkan, gayrimüslim Osmanlı tebaasının haklarını savunan, kimi zaman Osmanlı yönetiminin işlerine doğrudan müdahale eden ve hatta belli antlaşma ve sözleşmelerin yapılmasını ve yürütülmesini kontrol eden siyasi bir güç hâline gelmişlerdi.[42]

Görüldüğü gibi Harborne'nun İstanbul'a gelişiyle III. Murad ile Kraliçe Elizabeth arasında teati edilen mektuplar (Mart 1579, Mayıs 1580), iki ülke arasında resmi bir ilişkinin kurulmasının da başlangıcı olmuştu.[43] Kraliçe, yukarıda sözü edilen ahidnameden sonra gön-

40 Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere", *Tarihe Düşülen Notlar/Konuşmalar 1947-2014*, C.I, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s.259.

41 İngiltere'ye verilen imtiyaz fermanlarının sayısı 1789 yılına kadar on biri bulmuştur. Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, 1969, s.11-14.

42 Bkz: Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları/İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.20-21, vd.

43 Bkz: Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin*, s.13-31. Osmanlı Devleti de ilk olarak bu dönemde İngiltere'ye tüccar ve elçi göndermiştir. 1580 yılında Ahmet ve Nikola adında iki Osmanlı tüccarı İngiltere'ye gönderilirken, 1607 yılında da Mustafa Çavuş geçici elçi olarak Londra'ya gönderilmiştir. Kurat, *Türk-İngiliz*

derdiği mektubunda İngiltere'ye verilen kapitülasyonları "fırtınalı bir zamanda" gösterilen "dostluk ve iyi niyet" işareti olarak saymıştır.[44] Böylece iki devlet arasında kurulan resmi ilişkiler her ne kadar İspanya'ya karşı ortak bir ittifakı doğurmadıysa da, ticari sahada ciddi bir gelişmeyi ortaya çıkarmıştı.[45] Osmanlıların tesis edilen bu yeni ticari ortamda ihtiyacı olan demir, kalay, çelik gibi top yapımında kullanılan hammadde ile kumaşı İngiltere'den aldıkları bilinmekteydi.[46]

Diğer taraftan, İngilizlere verilen ticari imtiyazlarla başlatılan resmi ilişkiler, "Levant Company" adlı bir şirketin kurulmasına zemin hazırlamıştı. Londra'da 1581'de kurulan Levant Company, 1825 yılına kadar 244 yıl faaliyet göstererek Türk-İngiliz ticaretinin temelini oluşturmuştur.[47]

Münasebetlerine, s.8. Resmi olarak ilk Türk elçisi ise, 1610 yılında I. Ahmet tarafından I. James'e gönderilen İbrahim Ağa'dır. Bununla beraber, daimi elçiliklerin kurulması ancak 17. yüzyıl sonlarıdır. İlk daimi Türk elçisi ise, aşağıda değinileceği üzere, III. Selim tarafından 1793 yılında gönderilen Yusuf Agâh Efendi'dir. Yusuf Agâh Efendi'nin Londra Elçiliği konusunda bkz: Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faliyetleri 1793-1821*, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s.15-22. Ayrıca: Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Tam. Yay.: Bekir Sıtkı Baykal, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.168-179. Bu siyasi çıkar ortaklığı, Osmanlıların İngilizlere, Kuzey Afrika, Arnavutluk ve Mora'daki limanlarını hem üs hem de Katolik devletlerden yağmaladıkları ganimeti pazarlamalarına izin vermeleri, İngilizlerin ise hükümetlerinin onayı ile Cezayir Türk korsanlarının Atlas Okyanusu'nda giriştikleri harekâta katılmaları sonucunu bile doğurmuştur. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik*, s.427.

44 İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere", s.260.

45 Osmanlıların İran ile savaş halinde olması, İspanya'ya karşı Osmanlı-İngiliz ittifakının gerçekleşmesini önleyen önemli bir etkendi. Orhan Burian, "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", *DTCFD*, c.IX, sa.1-4, Ankara Mart-Haziran 1951, s.17.

46 Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler/Kapitülasyonlar- Avrupa Tüccarları- Beratlı Tüccarlar- Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar: 11, Ankara, 1998, s.8.

47 Doğu Akdeniz'de gerek Osmanlı, gerekse Venedik topraklarındaki İngiliz ticareti özellikle 1592'den itibaren Levant Company'nin tekeline girmiştir. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik*, s.430. İlk dönemlerde Osmanlı-İngiliz ticari ilişkilerinde Levant Company'nin önemi o kadar büyük hâle gelmiştir ki, uzun yıllar İstanbul'daki İngiliz elçilerinin masrafları bile bu şirketçe karşılanmıştır. Ali İhsan Bağış, "Giriş: Tarihsel Gelişim", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönüm)*, Ankara, 1985, s.15. Levant Company ve bu dönem İngiliz ticareti konusunda temel bir kaynak A. C. Wood'un *A History of the Levant Company* (London 1935) adlı çalışmasıdır. Ayrıca, Levant Company'nin kuruluşu konusunda bkz: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri-1 (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1974,

Harborne'un 1583'te İngiltere daimi elçisi olarak[48] İstanbul'da görevlendirilmesinden sonra Osmanlı-İngiliz ticaret ilişkilerinde önemli bir gelişme kaydetmiştir. Nitekim 1620-1683 yılları arasında kuvvetli ticari filolarıyla Osmanlı pazarlarını ele geçiren İngiltere'yi Osmanlı ticaretinde ilk sıraya oturtacaktır.[49] İngiliz ticaretinin Osmanlı topraklarında gelişmesini temin eden başka bir neden ise, diğer devletlerin tüccarına nazaran İngiliz tüccarın daha ayrıcalıklı hâle getirilmesi idi. İmparatorluk topraklarında diğer devlet tüccarlarından %5 gümrük vergisi alınırken İngiliz tüccarından %3 gümrük vergisi alınmaktaydı.[50] Ayrıca, bu dönemde İstanbul haricinde, Halep, İskenderun gibi yerlerde konsolosluklar açılmasıyla bu şehirler İngiliz ticaretinin merkezleri hâline gelmişti.[51]

Ticari alanda görülen gelişmeler, siyasi anlamda Katolik İspanya'ya karşı bir Osmanlı-İngiliz ittifakını ortaya çıkarmamışsa da İngiltere'nin 1588'de İspanya'yı yenilgiye uğratmasından sonra iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin başlamasını mümkün kılmıştır. İngiltere Avrupa'daki nüfuzunu genişletmek, Osmanlı Devleti ise Hint Okyanusu'nda ve Avrupa'da Katolik cepheye karşı konumunu güçlendirmek amacıyla birbirlerine ihtiyaç duymuşlardır. Bu bağlamda İngiliz elçileri Osmanlı-Lehistan Antlaşması'na arabuluculuk yapmış, hatta İngiliz elçisi Edward Barton, III. Mehmed'in 1596'daki Eğri seferinde bizzat bulunmuştur.

---

s.13-16; Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı*, s.41-44; Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, s.20-39.

48 Harborne'un İstanbul elçiliği sırasındaki misyonu, ticari ve siyasi faliyetleri konusunda bkz: Susan A. Sikilliter, William *Harborne and the Trade with Turkey 1578-82: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*, London and Oxford 1979; Susan A. Sikilliter, "William Harborne: İlk İngiliz Elçisi 1583-1588", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400.Yıldönümü)*, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985, s.21-31.

49 Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s.9-10; Ali İhsan Bağış, "III. George Döneminde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984, (400.Yıdönüm)*, s.43. 1642-1660 arasında Osmanlı-İngiliz ilişkilerini incelediği eserinde Daniel Goffman, 1580'lerden itibaren İngilizlerin Yakın Doğu'da *"emsalsiz ticari ve hatta siyasi ağlar ve konumlar oluşturduklarını"* söylemektedir. Daniel Goffman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660*, Çev: Ayşe Başcı-Sander, Promat Basım Yayın San. ve Tic. A. Ş., İstanbul, 2001, s.13. Goffman, söz konusu dönemde Osmanlı topraklarında ticaret yapan İngiliz tacirlerin ticari faaliyetleri ve onların kendi yurttaşları ya da yabancı tacirlerle rekabeti konusunda etraflı bilgi vermektedir.

50 Halil İnalcık, "İmtiyazât", *Encyclopedia of Islam*, c.III, Leiden, 1971, s.1184.

51 Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerine...*, s.7. İngiliz konsoloslarının siyasî bir güç ve baskı unsuru haline gelişi konusunda bkz: Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, s.45 vd.

Kraliçe Elizabeth'in ölümünden (1603) sonra, Katoliklere karşı biraz daha olumlu bir tavır içinde olan Kral I. James zamanında Osmanlı-İngiliz ilişkileri bir durgunluk dönemine girmiştir. Buna rağmen 17. Yüzyıl boyunca İstanbul'daki İngiliz elçileri, ticari ayrıcalıkları genişleterek yeni imtiyazlar (kapitülasyonlar) elde etme çabası içinde olmuşlardır. Ancak sürekli olarak genişletilen kapitülasyonlar, gitgide Osmanlı Devleti için siyasî ve mali bir baskı aracı olarak sonraki dönemlerde iki ülke arasındaki ilişkilerde daha fazla önem kazanmıştır.

17. yüzyıl aynı zamanda, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde siyasi faaliyetlerin daha fazla ön plana çıktığı yüzyıl olmuştur. İngiliz elçilerinden Sir Thomas Roe (1621-28) zamanında İngiltere'nin siyasi amaçları daha fazla işlenirken, Heneage Finch (Lord Winchelsea 1660-69) döneminde ise Köprülüler ailesiyle kurulan yakın diplomatik ilişkiler İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki iyi ilişkilerin gelişmesine daha fazla imkân vermiştir.[52] Sir William Trumbull (1686-1691) ve halefi Lord Paget (1692-1702), belki de diğerlerine göre diplomatik faaliyetlere daha fazla önem veren İngiliz elçileri olmuşlardır. Onlar, Avrupa kıtasında ve Akdeniz'de üstünlük kazanan Fransa'ya karşı İngiliz çıkarlarını korumak için 1683'te II. Viyana Kuşatması'yla başlayan Osmanlı-Avusturya savaşını sona erdirme yönünde büyük çaba göstermişlerdir. Sonuçta Lord Paget Avusturya ve müttefikleri ile Osmanlılar arasındaki arabuluculuğuyla 1699 yılındaki Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasında pay sahibi olmuştur.[53]

Esas itibarıyla Harborne'dan beri devam eden İngiliz elçilerinin arabuluculuk konumları, Osmanlı diplomasi tarihinde giderek gelenek hâline gelmiş ve zaman zaman dayatma derecesine vararak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar devam etmiştir.[54] Nitekim İngiliz arabuluculuğunun 18. yüzyıldaki ilk örnekleri 1711 yılındaki Purut Savaşı sonrası olayları ve 1718'deki Pasarofça Antlaşması olmuştur.

18. Yüzyılın Ortalarından Hersek Ayaklanmasına Kadar Osmanlı-İngiliz İlişkileri

18. yüzyılda İngiltere'nin Yakındoğu'da önemli topraklar kazanması, özellikle de Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) sırasında Fransa'dan

52 Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerine...*, s.9.

53 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.III, ks.II, s.233-234. Sir William Trumbull ve Lord Paget'in arabuluculuğu konusunda bkz: C. J. Heywood, "1689-1698 Yılları Arasında İngiliz-Türk Diplomatik İlişkileri", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönüm)*, Ankara, 1985, s.33-44; Bağış, "*Giriş: Tarihsel Gelişim*", s.15.

54 Azmi Özcan, "İngiltere", *İslam Ansiklopedisi*, c.22, TDV. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2000, s.303.

Hindistan'ı alması Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. İngiltere'nin bu dönemde öne çıkan Yakındoğu politikasının esası, doğal kaynaklarıyla ve ekonomik, ulaşım bağlantısıyla stratejik öneme sahip Hindistan'ı güven içinde tutmaktı. Zira Hindistan, sonraki yüzyılda da İngiltere için en önemli ve en kâr getiren sömürgesi olmaya devam etmiştir.[55] Bu nedenle sanayi devrimini tamamlayan Avrupa devletlerinin, Britanya İmparatorluğu'nun denizaşırı topraklarını tehdit etmesi İngiliz hükümeti için kabul edilmez bir gerçekti.[56] Bu tehdit önce Fransa'dan, sonra Rusya'dan ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Almanya'dan gelmişti. Özellikle yüzyılın son çeyreğinden itibaren Amerikan ve Alman sanayisindeki büyüme İngilizleri geride bırakmaya başlamıştı.

Büyük devletlerin çıkar çatışmasının farkında olan Osmanlı Devleti ise kendisine karşı ortak bir cephenin kurulmasını önlemeyi ve bu suretle bir "denge politikası" izlemeyi dış politikasının bir gereği olarak görmüştür. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti varlığını tehdit eden Rusya'ya karşı 19. yüzyılın son çeyreğine kadar İngiltere Devleti'nin desteğine sarılmıştır.

Bu bakımdan, Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin Yakındoğu'da çıkarları örtüşmekteydi. İngiltere bu gerçeği 1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra daha iyi görmüştü. Oysa bu tarihe kadar İngiltere, ticari kazançlarından dolayı Rusya'yla iyi ilişkiler kurmuş ve bunu 1766 yılındaki bir ticaret ve dostluk antlaşmasıyla pekiştirmişti.[57] Hatta 1770 yılının ilkbaharında büyük bir Rus donanması Akdeniz'e inmek için Baltık Denizi'nden hareket ettiğinde İngiliz hükümeti, Rus askerlerinin taşınması için gereken on iki İngiliz gemisinin Ruslara kiralanmasına muvafakat ettiği gibi, birçok yüksek rütbeli İngiliz deniz subayının da Rus hizmetine girmesine izin vermişti.[58] Nihayet; 1768-1774 arasında meydana gelen Osmanlı-Rus savaşları sonucunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması "İngilizlerin ticari ve siyasi çıkarlarına aykırı" bazı maddeler içerdiğinden İngiltere'nin tepkisini çekmiş, hatta Rusya Özi Kalesi'ni 1787'de işgal ettiğinde, İngiltere Osmanlı Devle-

55 N. V. Yeliseyeva, *Yakın Çağlar Tarihi*, Çev: Özdemir İnce, 2. Baskı, Yordam Kitap:72, İstanbul, 2010, s.242.

56 Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1923-1926)*, Ankara, 1978, s.15-17; Esin Yurdusev, "Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan Üçgeninde İngiltere'nin Boğazlar Politikası", *Belleten*, c.LXII, sa.237, Ankara, Ağustos 1999, s.560 vd; Nasim Ziya, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1975, s.9.

57 Rıfkı Salim Burçak, *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)*, İstanbul, 1946, s.9.

58 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.26.

ti'nin yanında savaşa girmeyi bile düşünmüştü.[59] Başbakan William Pitt, Petersburg'a 27 Mart 1791'de verdiği ültimatomla Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne olan ilgisini açıkça göstermiştir.[60] Bu suretle W. Pitt, güçler dengesinde Türkiye'nin İngiltere için önemini anlamıştı. Bu tarihten itibaren de İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumayı dış politikasının temeli yapmıştır.

Gelinen noktada, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin İngiltere'de ikâmet elçiliği kurma yoluna gitmesi ayrı bir yere sahip olmuştur. Reisülküttap Mehmed Raşid Efendi'nin İngiltere'nin İstanbul Elçisi Ainslie ile yaptığı mülakat ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın olumlu görüşü üzerine Kalyonlar eski kâtibi Yusuf Agâh Efendi 1793 Ekim'inde Londra'ya "büyükelçi" sıfatıyla atanmıştır. 21 Aralık'ta Londra'ya ulaşan Yusuf Agâh Efendi bu suretle Osmanlı Devleti'nin ilk ikâmet elçisi olma sıfatına haiz olmuştu. İlk ikâmet elçiliğinin İngiltere'de kurulması Osmanlı-İngiliz ilişkileri açısından ayrıca anlamlıdır. Yusuf Agâh Efendi'nin Londra'ya ulaştığında İngiltere kralı III. George'a sunduğu itimadnamede padişahın İngiltere'ye olan iyi hisleri, iki ülke arasındaki ilişkilerin durumu ve geleceğine ilişkin şunlar söylenmekteydi: "Mâtakaddemden beru tarafeynden makbûl ve muhterem olan uhûd ve mavâsıkın semeresi olan emr-i ticâretin tervîc ve teksîrine medâr-ı itina olur vesa'il ve hâlâtın istihsâli ve tarafeyn re'ayasının cânibeyn memâlikinde ticâret ve seyahate kemâl-i refâhiyyet ile geşt-ü güzarları furu'at ve levâziminin istikmâli..." Yusuf Agâh Efendi'nin Londra'da bulunduğu yıllarda (1793-1796) iki ülke arasında zaman zaman problemli konular[61] olsa da, temel olarak İngiltere'nin Rusya'ya dost olmaması Osmanlı tarafından bir güven nedeni olarak görülmüştür. Yusuf Agâh Efendi İngiltere'de bulunduğu sırada imkân dâhilinde Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Bu dönemde Osmanlı ordusunun modernizasyonu bağ-

59 İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.IV, Ks. II, 3. Baskı, Ankara, 1988, s.215; Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerine...*, s.13.

60 Burçak, *a.g.e.*, s.12; Yurdusev, *a.g.m.*, s.563 dn.8.

61 Örneğin bu hadiselerden biri Miknos Olayı'dır. 1793 yılı ilk aylarında gerçekleşen bu olayda İzmir Limanı'na sığınan üç Fransız ticaret gemisi ile bir fırkateyni İngiliz donanması tarafından esir alınmıştır. Miknos Olayı, 1797 yılı Ekim'ine kadar Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında diplomatik bir sorun olarak devam etmiştir. İngiltere'nin 1795'te Rusya ile yapmış olduğu savunma antlaşması Osmanlı Devleti'nin endişelendiren başka bir sorundu. Yine 1796'da meydana gelen ve Miknos Olayı'nın rövanşı gibi görünen bir diğer sorun ise, bir Fransız savaş gemisinin İngiliz fırkateynini ele geçirip İzmir Körfezi'ndeki Yenikale'ye getirmesiyle ortaya çıkan problemdir. Bkz: Kuran, *a.g.e.*, s.17-20.

lamında İngiliz subaylarının görev kabul edip Türkiye'ye gelişinde hususi gayret ve fedakârlığının olduğu bilinmektedir.[62]

1787-1792 yılları arasındaki İngiliz-Rus gerginliğinden sadece altı yıl sonra bu defa da Fransa, İngiltere'nin doğudaki çıkarlarını tehdit etmeye başlamıştır. İngiliz çıkarlarına yönelen tehdit, 1798 Temmuz'unda Napolyon Bonaparte'ın, İngiltere'nin Hindistan'a giden en kısa deniz yollarının üzerinde bulunan Mısır'ı işgal etmesiydi. Bonaparte'ın tehditkâr ve korkutucu hareketi, bu tarihe kadar Türkiye meselesine kayıtsız olan İngiliz halkının da "geleneksel düşmanı karşısında" "Doğu"ya ilgisini artırmıştı.[63] Fransız işgali üzerine İngiltere 5 Ocak 1799'da Osmanlı Devleti ile bir ittifak antlaşması[64] yapmıştır. Rusya'nın da Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak Napolyon'a karşı harekete geçmesi üzerine Napolyon Mısır'dan çıkarılmıştır (1801). Bu suretle İngiltere doğu yolunu tehdit eden Fransa'yı etkisiz hâle getirirken Malta Adası'nı ele geçirmiş ve Akdeniz'deki Fransız hâkimiyetini yok ederek bölgede üstünlük kurmuş oluyordu. Hatta Mısır'a yerleşmek niyetinde olan İngiltere İskenderiye'de bulunan askerlerini geri çekmemiştir. Üstelik Kölemenleri himaye ederek Mısır'ın içişlerine karışmaya başlamıştır.[65] İngiltere'nin bu tavrı bir süre sonra Osmanlı-İngiliz ilişkilerini bozmuştur. Ancak Türk-Rus ve Türk-Fransız ilişkilerindeki istikrarsızlıklar, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yeni bir yakınlaşmayı beraberinde getirmiştir ki, 5 Ocak 1809 yılında Boğazların kapalılığı ilkesini ilk kez konu edinen bir antlaşma olarak Çanakkale Antlaşması (Kal'a-i Sultâniyye) imzalanmıştır.[66]

Bu suretle 1806-1812 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Rusya ile savaşlarının Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde yaptığı dalgalanmalara rağmen, 1815'te yapılan ve yüzyılın en büyük kongrelerinden biri olan Viyana Kongresi'nde İngiltere, yine Osmanlı Devleti'nin tarafındaydı.

---

62 Kuran, *a.g.e.*, s.16-22.

63 Norman Anick, *The Embassy of Lord Ponsonby to Constantinapole 1833-1841*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), McGill University, Montreal, Kanada, 1970, s.3.

64 Antlaşmanın metni için bkz: Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, c.1, Ankara, 1953, s.197-200. Napolyon tehlikesi Rus çıkarlarını da zedelediğinden Osmanlı Devleti, Rusya ile de 23 Aralık 1789'da bir antlaşma yapmıştır. Rusya ile antlaşmanın metni için bkz: Erim, *a.g.e.*, s.201-204.

65 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1983, s.67.
İngiltere ancak Napolyon Fransası ile yeniden mücadeleye başlayınca, 9 Ocak 1803'te Osmanlı Devleti ile İstanbul'da yapılan bir antlaşma ile Mısır'dan iki yıl sonra askerlerini çekmiştir. *Gösterilen Yer.*

66 Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.18. Çanakkale Antlaşması'nın metni için bkz: Erim, *a.g.e.*, 235-237. Antlaşma hakkında geniş bilgi için bkz: Cemal Tukin, *Boğazlar Meselesi*, Yay. Haz. Bülent Aksoy, İstanbul, 1999, s.143-162.

1822'deki Eflak ve Mora ayaklanmalarıyla başlayan ve 1830'da Yunanistan Devleti'nin kurulmasına giden süreçte Osmanlı-İngiliz ilişkileri çok daha farklı bir boyutta gelişmiştir. Fransız İhtilali fikirlerinin yayılması, Avrupa'da liberal düşüncenin ve Helen kültürüne karşı duyulan hayranlığın yükselmesi sonucunda İngiliz kamuoyunda Osmanlı Devleti'ndeki "despotik" idarenin Hıristiyanları baskı altında tuttuğu şeklinde, özellikle de liberal çevrelerde Türk aleyhtarı bir politikanın ortaya çıkmasına yol açmıştır.[67] Diğer Avrupa şehirlerinde olduğu gibi, Londra'da da Helenlere yardım kampanyaları düzenlenmiş, onlara güven verilmiş ve yalnız olmadıkları gösterilmiştir.[68]

Nitekim Rusya'nın Balkanlar'da etkin bir rol üstleneceğinden endişe eden İngiltere, Yunan Bağımsızlık Hareketi'ne destek vererek Yunanistan devletinin kuruluşunda önemli bir yere sahip olmuştur. Bununla birlikte Yunan İsyanı sırasında beliren Türk aleyhtarlığı bir süre sonra yerini, İngilizler için giderek daha büyük bir tehlike oluşturmaya başlayan Rus korkusuna bırakmış, bu ise "Türk dostluğu"nun İngiliz toplumunda yeniden yeşermesine neden olmuştu.[69] 1830'larda İngiltere'de Rus karşıtlığının/Rus korkusunun yayılması ve güçlenmesinin iki temel siyasi nedeni vardı. Bunlardan biri, Rusların 1828-1829 yıllarındaki savaşlarda Türkleri ağır bir yenilgiye uğratıp güneye sarkmalarıydı. Diğeri ise 1830'daki Polonya devriminin Rusya'ya karşı başarısızlıkla sonuçlanmasıydı.[70]

İngiliz kamuoyunun Türkiye lehine bir tavır almasında 1831 yılında İstanbul'a elçilik memuru olarak atanan David Urquhart'ın çok önemli bir yeri vardır. Urquhart[71] daha sonra da Türkiye'ye değişik zamanlarda gelmiş ve Türkleri öven çeşitli kitaplar kaleme almıştır. Gözlemlerine ilişkin raporlarını içeren ve 1833'te Kral IV. William'a sunduğu *Turkey and its Resources (Türkiye ve Onun Kaynakları adlı kitabı)*[72] kral üzerinde geniş bir etki bırakmıştır. Kral William bu kitabı çoğaltıp bütün hükümet üyelerine dağıtmıştı.[73] Onun gerek bahsi geçen kitabı, gerekse

67 Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerine...*, s.14-15.

68 Ömer Turan, "The Role of Russia and England in the Rise of Greek Nationalism and in Greek Independence", *OTAM*, sa.10, Ankara, 1999, s.278-229.

69 Özcan, "İngiltere", *İslam Ansiklopedisi*, c.22, s.304.

70 Anick, *a.g.e.*, s.5.

71 David Urquhart'ın düşünceleri ve onun öncülüğünü yaptığı İngiliz Dış İşler Komiteleri hakkında geniş bilgi için bkz: Hüseyin Çelik, *Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İşler Komiteleri*, İstanbul, 1994.

72 Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitap Yayınevi: 299, İstanbul, 2014, s.82.

73 David Urquhart, *Turkey and its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade; The State and Prospects of English Commerce in the East, The New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions*, London, 1833.

1835'te beşinci baskısını yapan *England, France, Russia and Turkey* adlı kitabı[74] İngiltere'de büyük ilgi görmüş ve İngiliz politikacıların "Doğu" politikalarına yön verici bir faktör olmuştu. İngilizlerin Türkler lehine dönmesinde, Urquhart'ın da 1830'da görevli olarak Yunanistan'a gittiğinde müşahede ettiği üzere "Yunan Ayaklanmasını desteklemeye giden İngilizlerin, Yunanların da merhametsizce Türkleri katlettiklerini" görmüş olmalarıydı.[75] Ayrıca Yunan İsyanı'nın yaratıcısı ve hamisi olarak Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde Yunanlarla menfaat ortaklıkları ortadaydı. Yine bu dönemde İngiltere'de Türk sempatisinin gelişmesinde "Doğu"yu iyi tanıyan İngiliz görevlilerden biri olarak Henry Ellis'in ayrı bir yeri vardır. Ellis gerek İran'da bulunduğu sırada, gerekse İngiltere'nin Hindistan'daki faaliyet ve çıkarlarını gözlemlemek ve gözetmekle görevli Denetim Kurulu'nda görev yaptığı zaman İngiliz çıkarları için Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığının önemli olduğuna inanmıştır.[76] Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı topraklarını istila ederek büyük bir deniz gücü hâline gelmesi ve Rusya ile birleşme ihtimali karşısında İngiliz devlet adamlarını uyarmış, Osmanlı Devleti'ne yardım edilmesi gerektiği konusunda ısrar etmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı-İngiliz ilişkilerini etkileyen önemli olaylardan biri de yukarıda bahsi geçen 1831 yılında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyan etmesiydi. Mehmet Ali Paşa görünüşte Suriye'yi topraklarına katmak istemekle beraber, gerçekte bağımsız bir devlet kurma peşindeydi. 1831 Kasım'ında ordularını Suriye'ye sevk eden Mehmed Ali Paşa, II. Mahmud'un gönderdiği kuvvetleri bozguna uğratmış ve bir süre sonra Kütahya'ya kadar ilerleyerek İstanbul'u tehdit etmeye başlamıştır.

Ortaya çıkan bu durumda II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'ya karşı destek aramaya başlamıştır. Mevcut konjonktüre göre İngiltere başlangıçta 1830 yılı Avrupa'sındaki gelişmeleri ve hükümetin seçim işleriyle meşgul olmasından dolayı soruna kayıtsız kalmıştı. Fransa ise Mısır'daki çıkarlarından dolayı Mehmed Ali Paşa'dan yana bir tutum sergilemişti. Sonuçta II. Mahmud "denize düşen yılana sarılır" misali Rusya'dan yardım almak zorunda kalmıştı. Temmuz 1833 tarihinde Ruslarla imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması, Osmanlı Devleti'ni

74 David Urquhart, *England & Russia: England, France, Russia, & Turkey*, Revised and Enlarged, 5th Edition, London, 1835.

75 P. Philip Graves, *İngilizler ve Türkler-Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1938)*, Çev: Yılmaz Tezkan, 1. Baskı, Ankara, 1999, s.3-4. Urquhart'a göre insan yaşamının kaybı, Rusya'nın insanlık ve Hıristiyanlık adına sahiplendiği Yunan Sorunu'nun çözümüyle telafi edilmişti. Urquhart, *England & Russia.*, s.23.

76 Dönmez, *a.g.e.*, s.82-83.

adeta Rusya'nın himayesine sokmuştur. Bu antlaşmaya Fransa'nın, özellikle de İngiltere'nin tepkisi çok sert olmuştur. Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un Avam Kamarası'nda anlattığı üzere Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni ele geçirmesi, dolayısıyla da bunun ortaya çıkaracağı olumsuz sonuçlar İngiltere için hayati önem taşıyordu. Bu nedenle "Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için yaptığı bütün teşebbüslere karşı konulmalıydı."[77] İngiltere'nin sert tepkisi ve kararlı tavrı Rusya'nın uzlaşmacı bir tutum sergilemesine neden olmuştu. Zira Rusya, antlaşmanın hiçbir devlete Boğazlardan geçme konusunda bir ayrıcalık tanımadığını, "Boğazların eskiden olduğu gibi, bütün devletlerin savaş gemilerine kapalı kalacağını bildirmek" zorunda kalmıştı.[78] Antlaşmanın yedi yıllık süresinin tamamlanmasından sonra ise Boğazların statüsü, ilk kez uluslararası bir mesele hâline getirilerek 13 Temmuz 1841'de Londra'da ele alınmıştır. Böylece Londra'da imzalanan sözleşme[79] ile Boğazların statüsü ve kapalılık ilkesi uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Bu tarihlerde İngiltere, Boğazları savunmak ve İstanbul'daki isyanlara karşı Sultan'ı korumak için bazı planlar bile hazırlamıştı. Mesala İstanbul İngiliz Büyükelçisi Ponsonby'nin hazırladığı ve Kral tarafından da benimsenen bir planda İstanbul Boğazı'nda üç kalenin yapılması öngörülmüştür.[80] Aynı zamanda Londra Sözleşmesi'yle Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı İngiltere'nin desteğini tekrar kazanmıştı.

Görüldüğü gibi, Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Türk-Rus yakınlaşması İngiltere'ye Hindistan'a giden yollar üzerinde daha aktif bir rol oynamak zorunda olduğunu göstermişti. İngiltere'nin Boğazlar'daki Rus hegemonyasına karşı gösterdiği aşırı reaksiyon, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve iktisadi kontrolüyle farklı bir noktaya ulaşmıştı. 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması[81] sürecin en önemli evresidir. Antlaşma, İngiltere'nin siyasi desteğinin alınması konusunda önemli bir etken olmuşsa da Osmanlı Devleti üzerinde İngiliz iktisadi hegemon-

77 Bayram Soy, "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Sa.7, Güz 2007, s.148.

78 Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara, 1997; Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s.240; Graves, *a.g.e.*, s.5.

79 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi'nin metni için bkz: J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near East and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914*, vol.I, New York, 1956, s.116-120, 123.

80 Anick, *a.g.e.*, s.308.

81 Balta Limanı Antlaşması, antlaşmanın Türk-İngiliz iktisadî ilişkileri açısından önemi hakkında bakınız: Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol/Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.119-229.

yasının tesisi açısından başka sorunlar ortaya çıkaracaktır. Kuşkusuz Osmanlı topraklarının İngiliz sanayisinin açık pazarı hâline gelmesi sadece siyasi meselelerin bir sonucu değildi. Aynı zamanda 18. yüzyılın ikinci yarısında James Watt'la keşfedilen buhar sanayisinin üretim-tüketim ilişkisine etkisi ve fazla üretimin yeni pazar ihtiyacını ortaya çıkarmasıyla yakından ilgilidir. Anlaşılan o ki, gelinen noktada İngiltere için "Doğu" daha fazla önem kazanmış oluyordu.

Bu dönemde İngiltere'nin Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına yönelik politikası açık olarak şekillenmiştir. Bu politikaya yön verenler Lord Palmerston[82] ile Stratford Canning[83] olmuşlardır. 1825-1827, 1828-1829, 1842-1858 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçilik görevini yürüten Canning, esas itibarıyla Palmerston'un da "Doğu" politikasına dair düşüncesinde belirleyici rol oynamıştı. Canning Yunanistan'ın kuruluşunda oynadığı role rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nu "Avrupalılaştırarak" ayakta tutmak konusundaki kararlılığı o zamanlardaki hiçbir yabancı devlet adamında yoktu. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Avrupa konseyinde hakettiği yeri alması adına askeri ve mali yapısının şahıs ve mülkiyet temelinde yeniden düzenlenmesi için yoğun çaba sarfetmişti.[84] P. P. Graves'e

82 Lord Palmerston'un bulunduğu görevler şu dönemleri kapsamaktadır. Dışişleri Bakanlığı 1830-1834, 1835-1841, 1846-1851; İçişleri Bakanlığı 1852-1855; Başbakanlığı 1855- 1858, 1859-1865. Soy, *a.g.m.*, s.143. Palmerstone'un dış politikası konusunda geniş bir bibliyografya için bkz: Gordon Liewellin Iseminger, *Britain's Eastern Policy and the Ottoman Cristians, 1856-1877*, Norman, Oklahoma, 1965, s.3-4, dn.4.

83 Stratford Canning'in Türkiye'deki görevi, 1808'de İngiltere İstanbul Büyükelçisi Robert Adair'ın yanına Birinci Kâtip olarak atanmasıyla başlamıştır. 1810 yılında Adair'in Viyana'ya nakledilmesi üzerine Maslahatgüzar olarak 1812 yılına kadar İstanbul'da kalmıştır. 1824'te İstanbul'a Büyükelçi olarak atanmasına kadar Berne ve Washington'da Ortaelçilik görevinde bulunmuştur. 1852 yılında Lordluk payesiyle taltif edildikten sonra Lord Stratford de Redcliff adını alan Stratford Canning'in görüşleri ve Türkiye'deki Faliyetleri konusunda ise bkz: S. Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Ankara, 1999.

84 Stratford Canning, 1832'de Palmerston'a gönderdiği muhtırada "Türkiye'nin bu yolda giderse ordu ve maliyece kötürüm kalacağını görerek, mevcut idare sistemi içinde ne gibi yenilikler yapılabilir?" diye sormakta ve son günlerini yaşadığını düşündüğü Osmanlı Devleti'nin Batılı reformlarla dağılmasının önlenebileceğini söylemekteydi. Ona göre imparatorluğun bütünlüğü ve bağımsızlığı korunup Avrupalı devletlerin saygı ve desteği kazanılacaksa tebaa unsurları arasında eşitsizliğin kaldırılması, Osmanlı ile Batı arasındaki yakınlaşmayı engelleyici geriliklerden vazgeçilmesi kısacası "Avrupalılaşmak" elzemdi. Canning'in 'Avrupalılaşma'dan kastının Osmanlı Devleti'ni "Hıristiayan medeniyetine" yaklaştırmak, bu bağlamda Hıristiyan tebaayı haklar yönünden Müslümanlarla eşit hale getirmek ve özellikle de Protestanlığın

göre, "Sefir-i Azam" Stratford Canning "devamlı ve tesirli müdahalesi" olmasaydı, Abdülmecid'in ilk on yılındaki askeri, mali ve eğitim reformlarının gerçekleşmesi mümkün olmayacaktı.[85]

Palmerston'a göre Canning, geleneksel İngiliz dış politikasının mimarlarından biriydi. 19. yüzyılın ilk yarısında Dışişleri Bakanlığı görevinde (daha sonra İçişleri Bakanı ve Başbakan) bulunduğu yıllarda Palmerston, Türkiye'nin Rus desteği ve yardımını aramaya ihtiyaç duymaması için 1833-1841 yılları arasında Türk reformlarını ilerleterek Türkiye'yi yeni bir hayata sokmaya çalışmıştır.[86] Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla anti-Rus hisleri kuvvetlenen Palmerston, Çarın emperyalist politikalarının İngiltere'nin ekonomik olduğu kadar jeopolitik çıkarlarına ciddi bir tehdit oluşturduğuna inanmıştı. Bu güvensizlik Palmerston'u Sultan üzerindeki Rus nüfuzu yerine İngiliz etkisini tesis etmek için diplomatik bir çabanın içine itmiştir.

Palmerston'un reform düşüncesinde ise, yukarıda belirtildiği üzere, İstanbul'dan S. Canning'in gönderdiği raporlar belirleyici olmuştu. Bu nedenle 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı İngiltere'de iyi karşılanmıştı. Bu sırada İngiliz gazeteleri de Tanzimat Fermanı'nın ilanından dolayı lehte yazılar yayınlamışlardı.[87] Mesela Times gazetesi 28 Kasım 1839 tarihli nüshasında[88] fermanın çevirisini okurlarına sunarken, onun getirmiş olduğu bireysel özgürlük, bütün Osmanlı vatandaşlarının dini ayrım gözetilmeksizin can ve mal dokunulmazlığı, eşit bir vergi toplama usulü, asker toplama ve askerlik süresi gibi fermanın öne çıkan ilkelerini ele almış, bunu yaparken de önceki düzenin "ezici, acımaz ve baskıcı" olduğunu ileri sürerek karşılaştırma yoluna gitmiştir. Bir gün sonraki nüshasında[89] da Paris gazetelerinden aldığı haberlere atfen "Türkiye'de hâlâ bir ilerlemenin (progrés) hissedildiğini", bunun da kansız bir devrim olarak Mustafa Reşid Paşa'ya atfedildiğini ileri sürmüştü. Bu bağlamda Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa "aydınlanmacı (enlightened)" olarak görülmüştür. Bu tür haberlerde zaman zaman Tanzimat'la gerçekleştiri-

himayesi ve inkişafını temin etmek olduğunu belirtelim. Nitekim Islahat Fermanı'nın her satırında onun kaleminin izi görüldüğü vakidir. Diğer taraftan, reformların kâğıt üzerinde kalmaması için Osmanlı hükümeti üzerinde "güdüleyici, olumlu ve sürekli" bir dış baskının olması gerektiğine inanmaktaydı. Bkz: Poole, *a.g.e.*, 2-4, 76, 86, 90, 121, 193-194 vd.

85 Graves, *a.g.e.*, s.9.

86 Iseminger, *a.g.e.*, s.3; Frank Edger Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Moment A Study in AngloTurkish Reform Relations*, Harvard University Pres, Cambridge, 1942, 129-178. Ayrıca: Šedvý, a.g.e., s.549-586.

87 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1985, s.186.

88 *The Times*, 28 Kasım 1839, s.4.

89 *The Times*, 29 Kasım 1839, s.4.

len "hükümet sistemindeki serbestlik (liberty)" Bâbıâli'nin Mehmed Ali Paşa'ya karşı bir çözüm yöntemi olarak görülmüştür. İngiltere'deki elçiliği sırasında İngiliz halkının sempatisini kazanan Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat hareketine öncülük etmesi İngiliz kamuoyunda ayrıca olumlu bir hava yaratmıştır.

Tanzimat Fermanı karşısında Palmerston ise görüşlerini şöyle açıklamıştır: "Sizin Hattı Şerif, gerçekten büyük bir siyasal hamledir ve burada olduğu kadar Fransa'da da kamuoyu üzerinde büyük etki yapmıştır. Ben bazen Türkiye'nin kuvvet dengesinin esaslı bir unsuru olarak, başını tekrar dik tutacağı ümidini hiç kaybetmedim."[90]

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı ile her ne kadar gayrimüslimlere birtakım önemli haklar vererek yabancı müdahalesini önlemeye çalışmışsa da bu mümkün olmamıştır. Üstelik gayrimüslimlerin büyük bir kısmı da Tanzimat'ı kendi hürriyetlerini elde etmek için bir araç olarak görüyorlardı.[91] Aynı zamanda ferman İngiltere ve diğer sömürgeci devletlerin daha farklı isteklerde bulunmasına da ön ayak olmuştur.[92]

Palmerston ve İstanbul'daki İngiliz elçisi Stratford Canning'in inkişaf ettirdikleri Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikası en olgun çağına yüzyılın ortasındaki Kırım Savaşı'nda ulaşmıştı. Bu dönemde, Karadeniz'i bir Rus gölü hâline getirmeye, Boğazlar ve Türkiye üzerinde hâkimiyet kurarak Doğu Avrupa'daki dengeleri bozmaya çalışan Rusya'ya[93] karşı Fransa'yı da yanına alan İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girmişti. 1855 Şubat'ında Başbakan olan Palmerston -Rusya ile anlaşma yapılması konusunda yapılan görüşmelerde- Rus tehdidine karşı Osmanlı varlığının İngiliz çıkarları için önemli olduğunu şu şekilde ortaya koymuştu: "Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni paylaşma niyeti gün gibi ortadır. Biz bunu engellemek için çarpışıyoruz. Savaşın amacı budur... Eğer Ruslar Baltık'tan Akdeniz'e kadar bütün cesametiyle yerleşirse, İngiliz çıkarları ve ticareti bundan zarar görür."[94] Görüldüğü gibi Rusya, İngiliz çıkarlarına büyük bir darbe indirmek üzereydi ve İngilitere için savaş kaçınılmaz hâle gelmişti.

Kırım Savaşı olarak bilinen bu savaş müttefiklerin kesin zaferiyle sonuçlandı. Savaş sonrasında imzalanan Paris Antlaşması'yla (30 Mart 1856) Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü Avrupa devletlerinin güvencesi altına alındı. Aynı zamanda, söz konusu

90 Armaoğlu, *a.g.e.*, s.226.
91 Halil İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten*, c. XXVII, sa. 112, s. 649.
92 Tahir Kodal, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (1553-1919)", *KÖK Araştırmaları*, Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, 2000, s.53.
93 Graves, *a.g.e.*, s.10.
94 Soy, *a.g.m.*, s.161.

antlaşmayla Avrupa hukukundan yararlanması sağlanan Osmanlı Devleti, Avrupa camiasına kabul edilmişti.[95] Böylece İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasında büyük bir başarı kazanmış ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emellerine set çekmişti.

Belirtelim ki, S. Canning ve Palmerston'dan sonra birbirini takip eden İngiliz hükümetleri Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumayı temel hedefleri hâline getirmişlerdir. Bu suretle İngiltere için hayati öneme sahip İstanbul ve Boğazların Rusya gibi herhangi bir Avrupalı devletin eline geçmesi engellenmiş olacaktır.

Kırım Savaşı'nın kutsal ittifak politikası, savaşı takip eden birkaç yıl sonra güvensizlik içine düşmüştür. Batılı devletler uzun barış döneminde Osmanlı tebaasının farklı etnik gruplarına olan sempatilerini genişletmeye başlamışlardı.[96] Paris Antlaşması'ndan sonra Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde bozulmaya yüz tutan bir süreç yaşanmaya başlamıştır. Öyle ki İngiltere'nin Fransa ile Mısır'daki rekabetinden dolayı Paris Antlaşması'ndan sadece iki yıl sonra 1858'de Cidde olaylarına ve Suriye ayaklanmasına müdahale etmesi, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politikanın değişmesinde başlangıç noktası olmuştur.[97]

---

95 Hurewitz, *a.g.e.*, s.156; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.5, s.243.

96 Thomas Erksine Holland, *The European Concert in the Eastern Question*, Oxford, 1885, s.2.

97 Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.24. 18. yüzyılın ortalarından sonra Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yıkıcı bir etki yapan misyonerlik faaliyetlerinde özellikle İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin yürüttükleri Protestan misyonerliğinin önemli bir yeri bulunmaktadır. İlk defa 17. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı topraklarına gelen Protestan misyonerlerin örgütlü bir şekilde bu topraklarda çalışmaya başlaması 18. yüzyıldır. (Ömer Turan, "19. Yüzyıl Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 4-8 Ekim 1999, c.III, Kısım: III, Ankara, 2002, s.1547). Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathern (daha sonra Trust Society for the Furtherance of the Gospel), British and Foreign Bible Society, Church Missionary Society, Council for World Mission (daha sonra London Church Missionary Society, Congregational Council for World Mission) gibi önde gelen misyoner cemiyetleriyle beraber Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren İngiliz misyoner cemiyetleriyle sayısı 28'i bulmuştur. (Bkz: Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul, 2005, s.137-138). Aynı zamanda diğer devletlere tabi misyoner cemiyetleri gibi İngiliz misyoner cemiyetleri de Osmanlı topraklarında kurmuş oldukları okul, hastane, yetimhane gibi eğitim ve sosyal kuruluşlarla dinî ve siyasi amaçlarını mensubu oldukları devletlerin çıkarları doğrultusunda büyük ölçüde gerçekleştirmişlerdir. Keza misyonerler 1856 yılına kadar Hıristiyanlar arasında misyonerlik faaliyetlerinde bulunurken, 1856 Islahat Fermanı'nın "din serbestliği" maddesinden yararlanarak bu tarihten itibaren Müslümanlar arasında da çalışmışlardır. Elimizdeki bazı belgeler İngiliz misyonerlerinin 19. yüzyıl ortalarında Balkanlar'da Osmanlı aleyhtarı yıkıcı ve ayrılıkçı faaliyet-

Stratfort Canning bile, 1858'de emekli olurken, ısrarla üzerinde durduğu reformların Türk reformcuları tarafından artık gerçekleştirilemeyeceğine inanmaktaydı.[98] Onun haleflerinden Lord Russell ise, 1861'de Suriye'deki olaylar nedeniyle Osmanlı hükümetinin artık İngiliz desteğine güvenmemesi gerektiğini söylemekteydi.[99]

Abdülaziz'in 1867'deki Londra seyahati bile, İngiltere'de yok olmaya başlayan Türk yanlısı temayülü tesis edememiştir. David Urquhart'ın[100] gayret ve çabalarına rağmen, bir daha İngiliz toplumunda Türkseverlik oluşmamıştır. Urquhart'ın "Eğer tanımak isterseniz bütün Türk ırkıyla birbirinizi seveceksiniz" şeklindeki inancı 20. yüzyıl başında zayıf bir figür olarak kalmıştır.[101]

---

lerini devam ettirdiklerini göstermektedir. Osmanlı Ragusa konsolosu Persich'in kaleme aldığı bu belgelerin ilkinde (BOA, *HR.SYS*, 214/209, 24.08.1864) 1864'te Sırbistan ve Karadağ'ı ziyaret eden Londra Protestan papazı Mösyö Dempton'a bir Sırp görevlisinin refakat ettiği görülmüştür. Persich'in Haziciye Nezareti'ne gönderdiği 10 Kasım 1869 tarihli başka bir yazısında Frby ve Meckensy adındaki İngiliz misyonerlerden bahsederken onların Türkiye aleyhindeki faaliyetlerini şu şekilde açıklamıştır: *"Aşırı Slav taraftarı iki İngiliz Bayan Frby ve Meckensy aleyhtarlıklarını iyice açığa vurduktan ve Türkiye'ye karşı her türlü kötü niyetli abartılardan ilham aldıktan ve aleyhte propaganda ile dürüst İngiliz konsolos ve memurlarını yanlarına çekebilmek için ellerinden gelen her şeyi yaptıktan sonra Türkiye karşıtı kışkırtıcı ve hakaret dolu yergi yazılarını bastırıp yayınlatmaya gayret ettiler; bir yandan bunu yaparken, diğer yandan Sırplar, Karadağlılar ve Türkiye genelindeki Slavlar için en abartılı bir şekilde dalkavukluk yaptılar."* Mithat Aydın, "Osmanlı Balkanlarında İngilizlerin Misyonerlik Faaliyetlerine Dair Bazı Belgeler (1862-1869)", *Belgi*, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, c.1, Sa. 10, Yaz 2015/II, Denizli, 2015, s.1424. Başka bir belge ise (BOA, *HR.SYS*, 207/51, 23.7.1863) bu faaliyetlerin Arnavutluk'a kadar genişletildiğini ortaya koymaktadır. Bu tür kişilerin bölgedeki faaliyetlerinin hangi amaca yönelik olduğu veya İngiltere Hükümeti'nin bu ilişkilerin neresinde bulunduğu belgelerden çok iyi anlaşılmasa da Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşündeki etkisi tahmin edilebilir. İstanbul'daki Protestan misyonerlerinin çoğu zaman İstanbul İngiltere büyükelçilerinin himayesinde olduğu (Azmi Özcan-Ş. Tufan Buzpınar, "Church Missionary Society İstanbul'da Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik", *İstanbul Araştırmaları 1*, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1997, s. 63-79) ve bütün devletler gibi İngiltere'nin de kendi nüfuzu ve çıkarları için misyonerlik faaliyetlerini teşvik edip destek verdiği göz önünde bulundurulursa, İngiliz yönetiminin bu faaliyetlerden habersiz olduğu söylenemez.

98 Graves, *a.g.e.*, s.11.

99 Graves, *a.g.e.*, s.11.

100 David Urquhart'ın İngiliz toplumunda Rus düşmanlığının gelişmesine etkisi, Kafkasya'daki Çerkez davasına duyduğu ilgi ve Çerkezseverliği konusunda bkz: Canbek Havjoko, "David Urquhart", Haz: Özalp Göneralp, *Tarih ve Toplum*, sa.181, Ocak, 1999, s.8-10.

101 Alan Cunningham, *Eastern Questions in the Nineteenth Century Collected Essays*, Ed. Edvard Ingram, vol II, London, 1993, s.227.

I. BÖLÜM

OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE BOSNA-HERSEK AYAKLANMASI

I. Bosna-Hersek Ayaklanması, Ayaklanma Karşısında Osmanlı İmparatorluğu, Üç İmparator Ligi Devletleri ve İngiltere

1875 yılındaki Hersek Ayaklanması, daha doğrusu Bosna-Hersek Ayaklanması'nın yol açtığı Balkan Krizi 19. yüzyıl Balkanlar'ı, Avrupa ve Osmanlı tarihinin en önemli siyasi olaylarından biridir. Berlin Antlaşması'yla sona ermiş gibi görünen bu kriz, Bulgar Ayaklanması, Sırbistan ve Karadağ'la ve nihayet Rusya ile yapılan savaşla nihayete erer. Söz konusu ayaklanmalar çıktığında herhalde bunun çok ciddi boyutlara ulaşacağını, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'nın geleceğini belirleyeceğini hiç kimse tahmin etmemiştir. Ancak çok geçmeden ayaklanmanın Osmanlı İmparatorluğu'nun felaketini hazırlamakta olduğu ve Avrupa devletler dengesini zorlamaya başladığı görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin genelde Balkanlar'dan özelde Bosna-Hersek'ten çekilişi, 16. yüzyıl son çeyreğinden itibaren Batı medeniyetinin yükselişi karşısında güçlü ve üstün konumunu kaybetmesiyle başlayan süreçle ilgilidir. Kökleri Geç Orta Çağ'a dayanan Avrupa'nın bilimde ilerlemesi, fikri ve teknik anlamda gelişimi, İnebahtı Savaşı'nı, özellikle de yivli tüfeklerin (hafif ateşli silah teknolojisinin) bizzat müşahede edildiği 1593-1606 arasındaki Avusturya Savaşları'nı takip eden yıllarda Osmanlı Devleti'ni bir değişim ve dönüşüm sürecine itmiştir. 1606'daki Zitvatorok Antlaşması gibi erken bir zamanda Avusturya "kralını", "sezar" olarak tanıyan Osmanlı devlet düşüncesinde "üstünlük" anlayışının "eşitlik"e evrildiğini açık bir şekilde görmek mümkündür. Kuşkusuz bu değişim ve dönüşüm sürecini sadece askeri teknoloji ile açıklamak mümkün değildir. Avrupa'nın yeni çağlarda her alandaki (siyasi, ticari, sosyal, dinsel, bilimsel, düşünsel) dinamizmi, Osmanlı durağanlığı ile karşılaştırılırsa meselenin açıklığa kavuştu-

rulması mümkün olacaktır. III. Murad'ın Takiyüddin Rasathanesi'ni yıktığı yıllarda Avrupalı denizcilerin dünyayı keşfettiğini, IV. Murad, Galata'daki uçuşundan dolayı Hezarfen Ahmed Çelebi'yi sürgüne gönderdiği sırada, Avrupa'da Decartes, Galileo, Newton gibi Batı'yı Batı yapan değerin yetiştiği, Aydınlanma Çağı'nın temellerinin atıldığı unutulmamalıdır. Üstelik Batı'nın bu bilimsel birikiminden, matbaanın Müteferrika tarafından kurulacağı zaman dek Osmanlı bilim camiası pek de haberdar değildi.

İşte bu düşünsel ve kurumsal durağanlık 16. yüzyıl sonlarından itibaren yenilgileri ve toprak kayıplarını beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda II. Viyana Bozgunu çözülüş ve kayıpların en önemli safhalarından birini oluşturmuştur. Viyana Bozgunu Balkanlar'da Rönesans'tan itibaren vaki olan milliyetçi kıpırdanmaları canlandırdığı gibi, bölge ile çok yakın bağı ve ilişkisi bulunan Avusturya ve Rusya'nın ticari ve kültürel etkilerini artırmalarına neden olmuştur.[1] Bu suretle Viyana bozgununun meydana getirdiği siyasi ve sosyal sonuçlar, Osmanlı Devleti'ni Bosna'da sancılı bir sürece sürüklemiştir. Zira ortaya çıkan mülteci akınları, bunun neden olduğu vergi artışı 18. yüzyıl başlarından itibaren Bosna'da görülen isyanların sosyal ve iktisadi zeminini oluşturmuştur. Bu çerçeve 1727, 1728, 1729, 1748 yıllarındaki isyanların Bosna'daki yerel tepkinin somut işaretleri olmuştur ki, Mula Mustafa Ševki Bašeskija'nın 1746-1804 yılları Bosna'sını anlattığı eserinde ifade ettiği üzere Bosna Müslümanları Sultan'a olan güvenini kaybetmiş, merkezi otorite yerine yerel ileri gelenlere itibar eder hâle gelmişlerdi.[2] Belirtmek gerekir ki, Viyana Bozgunu, Bosna-Hersek'te olduğu gibi Balkan halkları arasında da Osmanlı egemenliğinden kurtulmak konusundaki tasavvurları hâsıl etmiştir.

Gerek Yeni Çağ'ın ortaya çıkardığı bu şartlar, gerekse iç dinamikler (yeniçeri tahakkümü, vergilendirme, asker alımı, bölgenin ihmal edilmesi, yerel tepkiler, ulusal talepler, vs.), 1875 Hersek İsyanı'na kadar Bosna-Hersek'te müslim ve gayrimüslim halk arasında irili ufaklı birtakım hoşnutsuzlukların ya da isyanların ortaya çıkmasına yol açmıştır. 18. yüzyıl sonları, 19. yüzyıl başlarındaki Koalisyon Savaşları, Sırp ve Yunan isyanları, Bosna'da bir yandan Hıristiyanların özerklik/bağımsızlık heveslerini artırırken, diğer yandan Müslümanların Osmanlı Devleti'ne karşı (Boşnakların) güvensizliğini ve başına buyrukluğunu perçinleştirecek sonuçlar doğurmuştur. 19. yüzyıl başlarından 1875 Hersek İsyanı'na uzanan süreçte her üç-beş yılda bir görülen karışık-

1 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 1983, s.51.

2 Fatma Sel Turhan, *Rebelling for the Old Order; Ottoman Bosnia, 1826-1836*, Boğaziçi Üniversity, Doctor of Philosophy in History,2009, s.126-127.

lıklar/isyanlar, Bosna-Hersek'in tam bir karışıklık ve isyan sahası hâline geldiğini göstermiştir. Bahsi geçen süreçte, Bosna-Hersek'te gerek müslim gerekse gayrimüslim unsurlar tarafından çıkarılan karışılıklar/ayaklanmalar, tarihçi Zafer Gölen'in *Tanzimat Döneminde Bosna İsyanları (1839-1878)* adlı eserinde şu şekilde tespit edilip sınıflandırılmıştır: "1813-1826 Sürekli Kargaşa, 1825 Yeniçeri İsyanı, 1831-1832 Hüseyin Kaptan Gradaşçeviç İsyanı, 1833-1839 yılları arasındaki karışıklıklar, 1849-1849 İsyanı, 1861-1862 İsyanları."[3]

Müslüman unsurun hoşnutsuzluğu ya da isyan teşebbüsleri daha ziyade merkezi otoritenin feodal düzene karşı yürüttüğü merkeziyetçi politikaları ile Sırpların Bosna-Hersek'i tehdit eden bağımsızlık hareketleri ve yayılmacı politikaları olmuştur. Bu noktada Boşnakların kendi kaderlerini tayin etmeye karar vererek "Bosna topraklarının kendilerinin olduğu ve kimsenin onlara karşımayacağı" şeklindeki meydan okumalarıyla başlattıkları Hüseyin Kaptan Gradaşçeviç İsyanı ayrı bir yere sahip olmuştur.[4] Gayrimüslimler/Hıristiyanlar tarafından bilhassa 19. yüzyıl ortalarında çıkarılan isyanların, 1875 Ayaklanması'nda da görüldüğü gibi, iç ve dış etkenlerce beslenen ve Osmanlı otoritesine karşı bağımsızlığı hedefleyen hareketler olduğu anlaşılmıştır. Dış etkenler, Büyük Devletler ile Sırbistan ve Karadağ gibi yerel güçlerin politikaları ile ilgilidir. Bu dönemde özellikle panslavizmin, güçler dengesi ve egemenlik mücadelesinde bölgenin geleceğini belirleyen temel faktör olduğu belirtilmelidir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin giderek zafiyet gösteren askeri ve mali yapısı, 1849-1851 arasındaki isyanlarda Boşnak nüfusun ezilmesi[5] Bosna'daki Hıristiyan unsurların çıkardıkları ayaklanmaların önünü açan başkaca faktörler olmuştur. Bu bakımdan 1875 Bosna-Hersek Ayaklanması'nın sebepleri, gelişmesi ve diplomatik boyut kazanması ve sonuçlarının ortaya konulması açıklanması gereken önemli hususlar olarak karşımızda durmaktadır.[6]

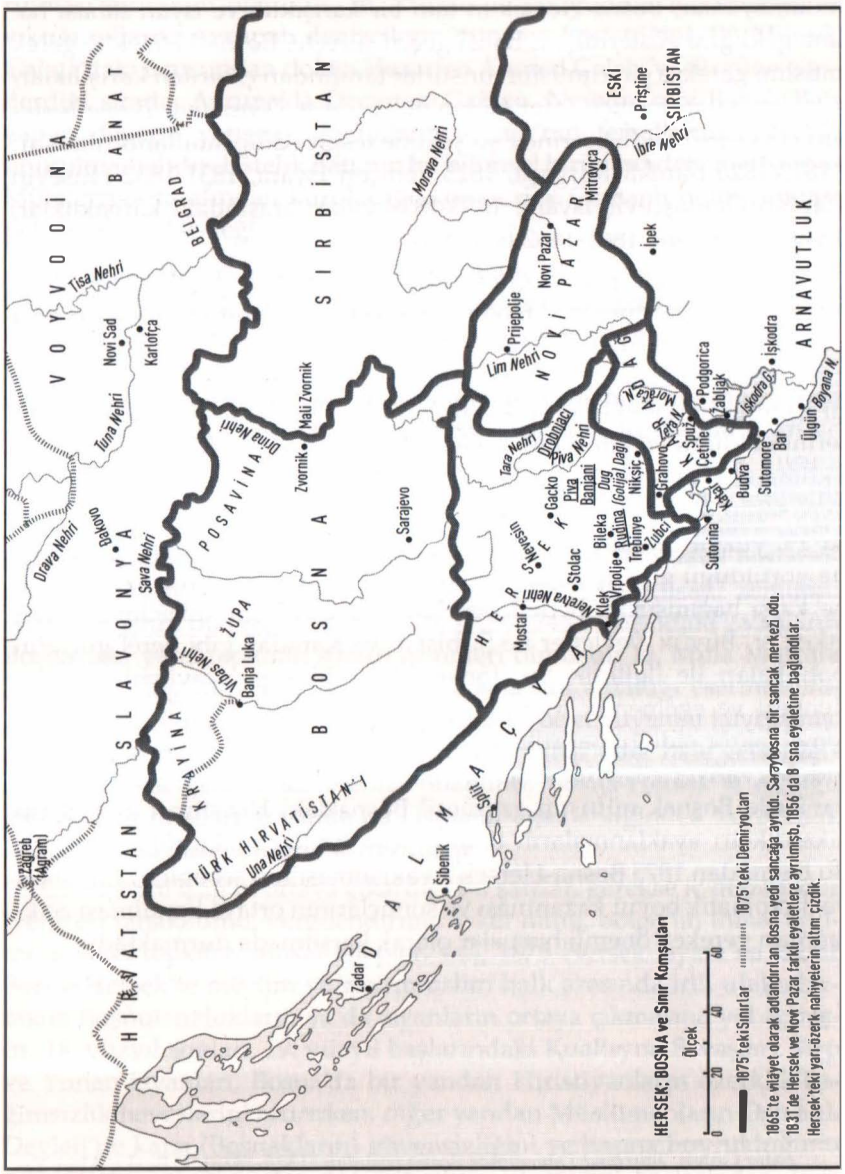
---

3 Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna İsyanları (1839-1878)*, 1. Baskı, Alter Yayınevi, Ankara, 2009.

4 Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna İsyanları*, s.10; Sel Turhan, *Rebelling for the Old Order*, s.349-376.

5 Bkz: Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna İsyanları*, s.82-104, 105.

6 Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nin son yıllarda Avrupa devletleri ile ilişkisine bakıldığında son 200 yılda oynanan oyunlar ve olumsuzluklar kolayca görülmektedir.

(1875'te değişen siyasi sınırlar B.H. Sumner,
Russia and the Balkans, Hamden, London, 1962, s. 137)

A-Bosna-Hersek Ayaklanması'nın (1875) Sebepleri, Başlaması ve Gelişmesi

Pek çok Batılı araştırmacı, Bosna-Hersek Ayaklanması'nı zirai ve mali şartlara dayanan Müslüman toprak sahiplerinin keyfi uygulamalarına karşı Hıristiyan çiftçilerin göstermiş olduğu bir tepki olarak görmüştür. Bu bağlamda, ayaklanma Osmanlı idaresine bir başkaldırı hareketi olarak ele alınırken, bölgedeki kötü yönetim tarzı ve sosyo-ekonomik koşullar öncelikle üzerinde durulan konular olmuştur. Örneğin P. Dumont, 1875 Hersek Ayaklanması'nın çıkışını bir önceki yılın kötü hasadı nedeniyle borçlarının ödeyemeyen köylülerin vergi tahsildarlarına karşı "sıradan" bir başkaldırısına dayandırır.[7] B. Jelavich, Osmanlı yönetimini yeteneksiz, bozuk ve barbar olarak tanımladıktan sonra ayaklanmanın yönetimi yıkmak üzere bir girişim olduğunu vurgulamış ve bunun Balkan devletlerinin karakteristiği olduğunu belirtmiştir.[8] Benzer şekilde, N. Iorga, *"ayaklanmanın mahiyeti alışageldiği gibi hemen hemen her tarafta aynı olan idare baskısına karşı silahlı bir protesto idi. Islahat yapılması ve aynı zamanda bunun Avrupa garantisi altına alınması isteniyordu"* şeklinde bir düşünce içinde olmuştur.[9] Hersek'te ve Balkanlar'ın diğer bölgelerinde Osmanlı merkezi idaresinin zayıflaması, toprak ağalarının suistimalleri ve bunun meydana getirdiği hoşnutsuzluklar, tarihi olaylar ve İngiliz belgelerince de desteklenmesine[10] rağmen, meselelerin temelinde

---

7 Paul Dumont, "Bölüm XII: Tanzimat Dönemi (1839-1878)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi XIX. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa*, c.II, Yay. Yön.: Robert Mantran, Çev: Server Tanilli, 1. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.128. Dumont, ayaklanmanın çıkışını ziraî-malî şartlara dayandırsa da isyanın büyük boyutlara ulaşmasında Karadağ ve Avusturya'dan gerçekleşen silah sevkiyatının rolüne dikkat çeker ve Hersek'te ayaklanmanın baş gösterdiği sırada Bosna ve Karadağ'ın da ayakta beklediğini belirtir.

8 Barbara Jelavich, "The British Traveller in the Balkans; The Abuses of Otoman Administration in the Slavonic Provinces", *Slavonic Review*, XXXIII, June, 1955, s.401. Jelavich gibi W. Harbutt Dawson da ayaklanmanın nedenini, Hıristiyanların sosyal ve ekonomik durumuna ve kötü yönetime dayandırmaktadır. "Forward Policy and Reaction 1874-1885", *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919*, Cambridge 1923, s.91. M. S. Anderson'a göre de ekonomik ve sosyal şartlar ayaklanmanın temel nedeniydi. Matthew Simith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev: İdil Eser, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s.195. Ekonomik şartların ayaklanmada temel faktör olduğuna İngiltere Dışişleri Bakanı Derby de inanmaktaydı. Ona göre, Osmanlı Devleti için bütün felaketlerin nedeni ekonomik krizdi. BOA., *HR. SYS.*, 159/35, 20.01.1876, s.6.

9 N. Iorga, *Osmanlı Tarihi V*, Çev: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara Üniversitesi Yayımları:16, Bilim Kitapları Serisi:7, Ankara, 1948, s.566.

10 Örneğin; *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Fo-*

devletin değil, yerel yöneticilerin uygulamalarının olduğu söylenebilir. Hem Jelavich hem de R. Davison bu ehliyetsiz ve kötü yönetimin Hıristiyanlar kadar Müslüman köylüleri de derinden etkilediğini belirtmektedir. R. Davison, bu görüşünde daha ileri giderek bundan Hıristiyanlardan daha çok Türkler ve Arapların sıkıntı çektiklerini ifade etmiştir.[11] Bu bakımdan Davison, kötü yönetimi Türk ya da Müslüman yönetim ile Hıristiyan Slav hoşnutsuzluğu için bir tartışma nedeni olarak görmemiştir. Bu görüşe Temperley de katılmıştır. Sonuç itibarıyla Davison ve Temperley'in ayaklanmanın mahiyetine ilişkin çizdiği çerçeve daha makul ve kapsayıcı görünmektedir: "Bosna-Hersek Ayaklanması temel olarak Türk baskısının ıslah edilmesini değil, bağımsızlığa ulaşmayı amaçlayan bir harekettir."[12] Bu görüşü Peter F. Sugar'ın Balkan ayaklanmalarının genel karakteristiğine dair değerlendirmesi de desteklemektedir. Sugar'a göre[13] Osmanlı Balkanlar'ındaki ayaklanmalar Batı'dan bölgeye sıçrayan yeni fikirlerin ortaya çıkardığı ulusal bilinçle ilgilidir ve ayaklanmayı yürüten ve "haydut" olarak adlandırılan asilerin bağımsızlık savaşçılarına evrilmesinden başka bir şey değildir. Ulusal bilincin 16. yüzyıldan beri Balkanlar'daki Güney Slavları arasında mevcut olduğu bilinmektedir. Çünkü Dubrovnikli ve Hırvat düşünürler İtalya ile kültürel ve ticari ilişkiler içindeydiler. Nitekim İtalyan hümanist Machiavelli'nin "II Principe"deki düşüncelerinin Güney Slav topluluklarındaki aydınlar arasında taraftar bulması rastlantı değildi. Dubrovnikli Ivan Gunduliç'in Slav birliği ve kurtuluşu fikri, Juraj Krijaniç'in bu fikrin icrası

---

reign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, Part1, Series B, vol. 2, Doc.6; s.20, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gilland, University Publications of America, 1984. Hoşnutsuzluğun farkında olan Osmanlı devlet adamları Tanzimat reformlarıyla Müslüman toprak sahiplerinin imtiyazlarını kısarak Hıristiyan köylülerin durumlarını düzeltmek istemişlerdir. 1848 ve 1859'da çıkarılan kanunlar Hersek ve Bosna'da toprak meselelerini halletme yönünde düşünülmüştü. Bosna valiliğine atanan Ömer Lütfü Paşa (1860-1861) ve Topal Osman Paşa (1861- 1869) dönemlerinde önemli reformlar yapılmasına rağmen bunlar sorunları halledici bir etki yapmamıştır. 1849 Bosna Ayaklanması sırasında yerel yöneticilerin suistimalleri, bölge halkının şikâyetleri ve Osmanlı hükümetinin bazı tedbirler alma yoluna gitmesi konusunda şu makaleye bakılabilir: Zafer Gölen, "Sırpların 1849 Bosna İsyanına Etkileri", *Toplumsal Tarih,* Şubat 1998, sa.50, s.43-48.

11 Roderic H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian – Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Reiew,* lix, no.4, July 1954, s.845.

12 Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878,* Oxford, 1979, s.15

13 Peter F. Sugar, Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804, University of Washington Press, Third Priting, Seattle and London, 1996, s.247.

için Rusya'ya biçtiği rol 17. yüzyılda panslav düşüncenin güçlü bir mecraya girmiş olduğunu göstermiştir.[14]

Bosna-Hersek Ayaklanması'nın ortaya çıkışında Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu kötü durumun belli bir yere sahip olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte dış etkilerin ayaklanma üzerinde daha büyük bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Fransız İhtilali'yle ortaya çıkan ve 1848 yılında Orta Avrupa ve Macaristan'ı saran hürriyet ve milliyetçilik fikrinin Balkanlar'a sıçraması, çoğunluğu Ortodoksların oluşturduğu, farklı kültür, din ve milliyetlerden olan Osmanlı Balkan halklarını derinden etkilemiştir.[15] Şurası açıktır ki, 1860'larda Polonya, İtalyan ve Macar ihtilalciler Balkanlar'ın yerel ihtilal hareketleriyle aktif ve yakın bağlantılar içinde olmuşlardır.[16] Ayrıca Sırbistan, Eflak-Boğdan, Mora ve diğer Osmanlı Balkan eyaletlerine ayaklanmalar sonucu birtakım imtiyazların verilmesi ve Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması (1830) gibi olaylar, Balkan Hıristiyanları için önemli örnekler teşkil etmiştir. Öyle ki bu gelişmeler sadece Balkan Hıristiyanları için değil, aynı zamanda 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Asya'sındaki Hıristiyanların bağımsızlık davaları için de itici bir güç olmuştur.

Paris Antlaşması (1856) sonrası Karadağ, Sırbistan, Eflak-Boğdan, Lübnan ve Girit'te meydana gelen ayaklanmalar[17] sonucunda tanınan ayrıcalıklar, panslav propagandası için tahrikkâr bir etki yapmıştır. Özellikle Girit İsyanı (1866-1869) Rus panslavistlerin kışkırtma faaliyetlerine başlangıç oluşturmuştur.[18] 1870 Sedan Savaşı'ndan sonra etkinliğini daha fazla gösteren panslavizmin Bosna-Hersek Ayaklanması üzerinde ayrı ve çok önemli bir yerinin olduğu görülecektir. Rusya'nın idaresi ve himayesi altında bütün Slavların birleşmesi anlamına gelen panslavizmin temel prensibine bağlı olan panslavistler, dış işlerinde anti-Osmanlı ve anti-Habsburg eğilimi içinde bulunarak "Vi-

14 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.52-56.

15 Yuluğ Tekin Kurat, *"1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri"*, *Belleten*, XXVI, sa.101-104, s.268.

16 Özhan Kapıcı, "Devrim İhracı: Kırım Harbi Sonrasında Balkanlarda Yabancı İhtilalciler (1856-1876)", *Balkan Tarihi*, c.II, Ed: Zafer Gölen, Abidin Temizer, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları: 1, Mart 2016, s.335, 340.

17 1866 Girit Ayaklanması'nın ortaya çıkışı, gelişim seyri, Yunanistan'ın rolü, Ali Paşa'nın ıslahat çalışmaları ve ayaklanmanın bağımsızlığa doğru evrilmesini sağlayacak sonuçları konusunda bakınız: Mithat Aydın, *Girit Ayaklanması'nın Ortaya Çıkışı ve Uluslararası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan'ın Rolü*, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi/Turkish Journal of Social Research*, Yıl: 11, Sayı:1, Nisan 2007, s.113-147.

18 Kapıcı, *a.g.m.*, s.341.

yana vasıtasıyla İstanbul'a giden yolu" düşlemekteydiler.[19] Hareketin merkez organizasyonu 1858'de kurulan daha sonra şubeleri başka şehirlerde açılan Slav Muhipleri Cemiyeti'ydi. Böylece Rusya'da resmi olarak örgütlenme sürecine giren panslavistler, 1867 yılında Moskova'da pek gizli olmayan bir kongre yapmışlardı. Komite gördüğü resmi himaye ve mali destek sayesinde kısa sürede Rus şehirlerinde yeni şubeler açmıştı. 1867'de Petersburg, 1869'da Kiev, 1870'de de Odessa şubelerini açtı. Bu şubelerde çoğunluğu kamu görevlisi, bilim adamı, Ortodoks din adamı, askeri görevli ve gazete yazarlarından oluşan üyelerin sayısı kısa sürede artmıştı. Örneğin 1872 yılı Ocak ayında 233 üyeden oluşan Petersburg Slav Yardım Komitesi'nin üye sayısı aynı yıl içinde 700'e ulaşmıştır.[20] Bu tarihten itibaren panslavistler, kurdukları komiteler ve bastıkları kitaplar ve broşürler yoluyla aktif bir politikayı Balkanlar'a taşımışlardır. Hayır işlerinde kullanılması gerekçesiyle Sırbistan ve Bulgaristan için büyük meblağlarda para temin etmiş olmakla beraber, Bulgar ve Sırp gençlerini Rus üniversitelerine davet etmişlerdir.[21] Nitekim bu yıllarda genç Slavlar Paris'e ve Rus üniversitelerine akın etmişlerdir. 1869'da Rusçuk'da görev yapan Fransız konsolosunun raporuna bakılırsa, Bulgar öğretmenlerin beşte dördü Rusya'da eğitilmişti.[22] Tarihçi Alan Palmer de, Güney Slavlarının bir ayaklanması olarak tanımladığı Hersek Ayaklanması'nı, eskiden beri süregelen vergi hoşnutsuzluğuna ve Moskova'dan kışkırtılan panslav propagandanın etkisine bağlamıştır.[23] Sonuç itibarıyla 1875 Hersek İsyanı öncesi Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Bulgaristan gizli Slav derneklerinin merkezi ve faaliyet alanı hâline gelmiş durumdaydı.[24]

---

19 Jelavich, *The History of the Balkans*, vol.1, s.353.

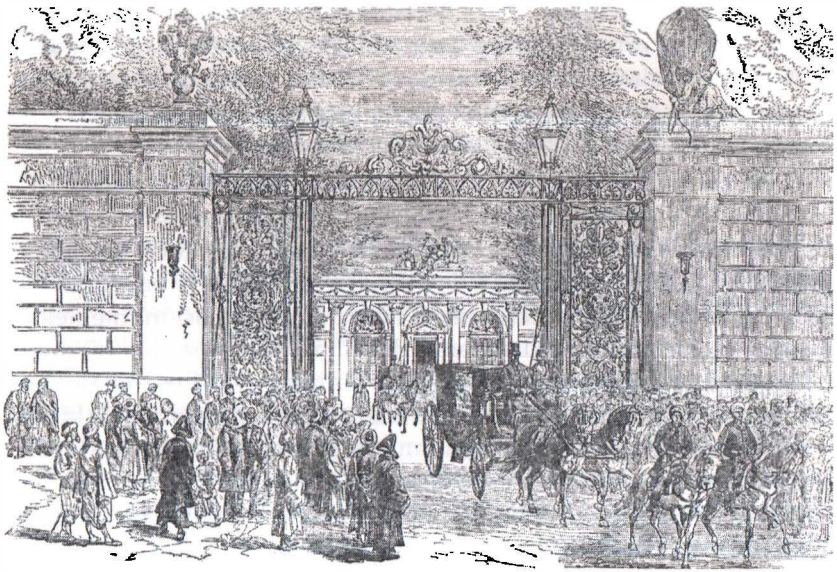
20 Mithat Aydın, *19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya*, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sa.15, Denizli, 2014, s.73-82. Ayrıca bkz: Michael Boro Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870*, Columbia University Press, Second Printing, New York, 1958, s.129-152,198-240; Akdes Nimet Kurat, "Panslavizm", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XI, sa.2,3.4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Haziran-Eylül-Aralık 1953, s.256, 261; Hans Kohn, *Pan-Slavism Its History and Ideology*, Notre Dame Indiana, 1953. Bu eserin Fransızca'dan Türkçe'ye çevirisi için bkz: Hans Kohn, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Agâh Oktay Güner, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1983.

21 Edouard Driault, *Şark Mes'elesi Bidâyet-i Zuhûrundan Zamânımıza Kadar*, Çev. Nâfiz, Yay. Haz: Emine Erdoğan, 2. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2003, s.321.

22 Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.42.

23 Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak, 5. Baskı, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995, s.156.

24 Disraeli ve Andrassy de Hersek Ayaklanması'nın dışarıdan beslendiğinden, dolayısıyla da "Uluslararası Devrimci Komiteler"den şüphelenmekteydiler. Millman, *a.g.e.*, s.16.

Rus Büyükelçisinin İstanbul'dan çıkışı.
(Edmund Ollier, *Cassel's Illustrated History of the Russo Turkish War*)

Diğer taraftan bölgedeki Rus konsolosları panslavist propagandanın daimi üyeleri konumundaydılar. J. A. R. Marriot'a göre Balkan yarımadasındaki her Rus konsolosu panslavizmin aktif bir temsilcisiydi.[25] Rus temsilcileri arasında İstanbul'daki Rus elçisi Kont Nicholas Ignatyev ve Sırbistan'da Ragusa'daki Rus Konsolosu Alexander Ionin adeta kendilerini panslavist hedeflere adamışlardı.[26] Seton-Watson da

25 *Anglo Russian Relations 1689-1943*, London, 1944, s.119 Özellikle güney Slavları arasında Rus temsilciler tarafından cesaretlendirilen güçlü bir panslavist hareket vardı. *Gösterilen Yer.*

26 İstanbul'daki İngiliz elçisi Elliot, Ionin ve İstanbul'daki elçi Ignatyev'in ayaklanmadaki rolünü şöyle açıklıyordu: "Ragusa'daki Rus Konsolosu M. Yonine (Ionin) asilerle işbirliği yapma hareketini gizleme gerekliliğini hissetmedi bile. O asi şefleriyle planlarını yaptıkları evinde buluştu ve onlara Ignatyev'in Türk yetkililerinin muameleleri konusunda kendine verilen bilgi ile yardım etti. Bir asi şefinin öldürülmesi üzerine konsoloslukta yarı çekilmiş Rus bayrağının görülmesi ve konsolosun resmî bir şekilde cenaze törenine katılması onun çok az gizli olan asilerle işbirliğini ortaya koydu. Her türlü silah, mühimmat ve erzak aynı güvenilir kanaldan yapıldı." Sir Henry Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London, 1922, s.207. Elliot'un verdiği bilgiyi, *Basiret* gazetesinin 14 Eylül 1292 (26 Eylül 1876) tarihli nüshasında yer alan bir mektup doğrulamaktadır. Bizzat ayaklanmanın ortaya çıktığı sırada bölgedeki olaylara tanık olduğu ve adı M. S. olarak kısaltılan bir yabancıya ait olduğu anlaşılan bir mektupta Ragusa Rus Konsolosu Ionin'i doğrudan doğruya Nevesin'de

ayaklanmanın nedenlerinden bahsederken Avusturya Dalmaçya valisi Baron Rodić ile Ionin'in faaliyetlerine dikkat çekmiştir. Diğer taraftan Rusya'daki panslavistler ayaklanmayı Slav düşüncesinin bir çabası olarak görmüş ve asilere para ve savaş malzemesi göndererek "Slav Kardeşimiz" için büyük bir propaganda başlatmışlardır.[27]

Rus Çarı ve hükümetinin panslavist propagandanın ne derece içinde bulunduğu konusunda[28] kesin bir şey söylemek mümkün değilse de Rusya'nın Kırım Savaşı'yla kaybolan itibarını yeniden kazanmak istemesi ve Rus halkının aynı ırk ve dinden olan bu Slav halklara karşı beslediği hislerin Rus diplomasisine nüfuz etmiş olması muhtemeldir. Nitekim Hersek'teki ayaklanmanın duyulması üzerine Rus hükümeti Rus "insani yardım örgütlerinin" ayaklanmaya yardım toplamasına izin vermiş ve bu sayede yardım kampanyaları Rusya genelinde büyük boyutlara ulaşmıştır.[29] Diğer taraftan, 1870'lerde Alman siyasi birliğinin kurulmasıyla Avrupa kuvvetler dengesi açısından yeniden önemli hale gelen Rusya, bu tarihlerden itibaren Balkanlar'daki etkisini artırmıştır. Öyle ki, Rusya bu sırada Kuzey Çek Slavlarının olduğu gibi Güney Slavlarının da büyük koruyucusu olarak "Anne Rusya" idi.[30]

Ayaklanmanın ortaya çıkışı, devamı ve yayılmasında Sırbistan ve Karadağ'ın önemli rol oynamış olduğu açıktır. Uluslararası konjonktürün elverişliliği de Sırbistan ve Karadağ'ın etkinliğinde belirleyici olmuştur. Zira onların ayaklanmadaki aktif rolünde –Kırım Savaşı'nın tesis ettiği Avrupa güçler dengesini değiştiren– Üç İmparator Ligi

---

isyanı başlatan, asilerle isyandan iki ay öncesinden beri görüşüp ayaklanmanın organize edilmesinde onlara gerekli talimatları veren kişi olarak açıklanmaktadır. Söz konusu mektup, Ionin'in talimatı üzere son hazırlıklarını Nevesin'deki kilisede papazların da katıldığı toplantılarla tamamlayan asilerin "Mademki muharebe etmeye memuruz. Onun inmemesi dahi bizce borçtur. Ölelim, ölelim Türklerden kurtulalım" şeklinde bir karar alarak köyleri ateşe verdiklerini belirtmektedir. *Basiret* gazetesi, 14 Eylül 1292, s.3.

27 Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and The Balkans 1875-1878*, Cambridge, 1939, s.15-16.

28 Bu konuda Taylor, Temperley, Mackenzie ve Sumner ayaklanmanın Rus hükümetinin entrikalarıyla yaratılmadığını kabul etmektedirler. Ancak Belgrad, Mostar, Ragusa, Scutari (İşkodra), Fiume, Trieste, Widdin (Vidin), Orsova (Orşova) ve Sarajevo'daki Rus konsoloslarının bağımsız faaliyetlerinin ayaklanmada payı olduğunu benimsemektedirler. Bkz: Millman, *a.g.e.*, s.16.

29 Kemal Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sa.68-69, 1982, s.60-61. Ayrıca Rusya'daki komiteler ve Rus gönüllülerinin ayaklanmadaki rolü konusunda bkz: Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.60-68.

30 Albrect R. Carrié, *The Balkan Crisis of Europe Since The Congress of Vienna*, New York, Evanston, San Fransisco, London, 1973, s.168. Albrect, Panslav hareketin öneminin fazla abartılmadan, Rus yayılmasının planları için yeterli bir alet ve tuzak olarak algılanması gerektiği kanaatindedir. *Gösterilen Yer.*

büyük bir güvenceydi.[31] Sorunun bu yönü, Türk tarafının tepkisine neden olan bir durumdu ki, Osmanlı basınındaki değerlendirmelerin de başlıca konularından biri olmuştur. *Sabah* gazetesinin 19 Nisan 1876 tarihli bir yazısında Osmanlı ordusuyla savaşan asilerin büyük ölçüde Sırp ve Karadağlılardan oluştuğu, "pek azının" yerli unsurlardan olduğu belirtilmiştir. Söz konusu gazetedeki yazının devamında Sırp ve Karadağ prenslerinin vermiş olduğu teminatı ise "iğfal için kurulmuş yalan"dan ibaret görmüştür.[32] Bu ve benzeri yazılara bakıldığında Osmanlı basınının, ayaklanmadaki Sırbistan ve Karadağ faktörüne ilişkin Osmanlı kamuoyunda oluşan kanaatte etkili bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ayaklanmadaki Sırbistan etkisine tarihçi Stojanović ciddi bir önem atfetmiştir. Ona göre Hersek ayaklanması Sırp hazırlıklarının ve Sırbistan ile birleşmek için yapılan propagandanın bir sonucuydu.[33] Gerçekten de bu ayaklanma Sırplar için Büyük Sırbistan'ın ihyası yönünde atılmış bir adım olabilirdi. Çünkü Bosna-Hersek, Garašanin'in 1844'te yayımladığı ulusal programında (Načartanie) belirtildiği üzere Büyük Sırbistan'ın bir parçası olarak addediliyordu.[34] Bu tarihlerde Slav topluluklar arasında Sırbistan'a böyle bir ödev atfedip bu yönde beklenti içinde olanlar da vardı. Mesela Hırvatlar ve Slovenler, Bosna üzerine hücum edilmesini, hatta Bosna ve Bulgaristan'ın birleştirilmesi için Sırbistan Prensi ve Sırp Meclisi nezdinde girişimde bulunup Sırp ordusunu harekete geçirmek için yoğun bir faaliyet içindeydiler. Bu gruplar aynı zamanda ısrarla Sırbistan'dan Müslümanların da çıkarılmasını istemekteydiler. Bu kapsamlı hedeflere ulaşmak ve bu amaçla da Slav halklarını harekete geçirmek için kışkırtıcı yazılar neşretmekteydiler.[35] Anlaşılan o ki, Sultan'ın 1875 Ayaklanması'nı kısa sürede bastıramaması durumunda Karadağ ile Sırbistan kamuoyu ve yöneticilerini Bosna'nın asi çiftçileri ile ortak hareket etmeye zorlayacak ve bir Bakan savaşına neden olacaktı. Bu ise bütün Balkan savaşlarında olduğu gibi kolay bir şekilde genel bir çatışmaya evrilecekti.[36]

---

31 *Vakit* Gazetesi, 21 Haziran 1292, s.3.

32 *Sabah* gazetesi, 19 Nisan 1876, s.1.

33 Stojanović, *a.g.e.*, s.15

34 Fikret Adanır, "Bosna-Hersek'te 'Müslüman' Bir Ulusun Oluşumu: Bir Tarih Yazımı Tartışması", *Osmanlı ve Balkanlar/Bir Tarih Yazımı Tartışması*, Der: Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi, Çev: Beril İdemen, 1. Baskı, İletişim Yyınları, İstanbul, 2002, s.309.

35 *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları No: 101, İstanbul, 2009, s.58-61.

36 Ferdinand Schevill, *The History of The Balkan Peninsula from the Earliest Times to the Present Day*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1922, s.395.

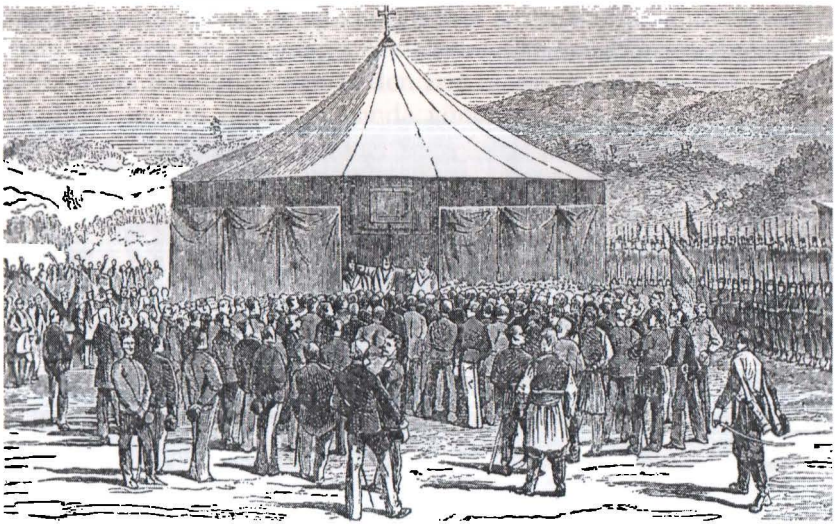
Gordon Liewellyn Iseminger, 1875 Ayaklanması'nın nedenleri üzerinde dururken, ayaklanmanın Pan-Sırbizmin bir sonucu olduğuna da dikkat çekmiştir.[37] Bu bakımdan Sırbistan Dışişleri Bakanı Milan Bogićević bile, 1875 Ayaklanması'nda isimlendirilen Sırp temsilcilerin ve Sırp ordusunda görev yapan kişilerin (subayların) bulunduğunu inkâr etse de, bazı gönüllülerin Sırbistan'dan gitmiş olduğunu kabul etmiştir.[38] Asileri kumanda eden bazı emekli Sırp subaylara dair bilgiler dönemin Dalmaçya gazetelerinde de yer alır. Örneğin, isyanın önemli isimlerinden ve Avusturya ordusunda da görev yapmış olan Sırp miralaylarından emekli Antovan Orhoviç bunlardan biriydi.[39] Sırp gönüllülerinin ayaklanmaya katılması ve Sırp hükümetinin asilere sempatiyle bakması, ayaklanmanın başından itibaren gelişen kamuoyu baskısının ve Sırbistan'daki panslavistlerin faaliyetlerinin bir sonucuydu. Hatta bu baskı Prens Milan'ı adım adım bir savaşa doğru sürükleyecektir. Nitekim Prens Milan, 1875 Kasım'ından itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı Karadağ'la birlikte savaşa girmek için bir anlaşma zemini aramıştır. Bu amaçla Prens Milan, Kasım 1875'te Filip Hristić'i, 1876'da Şubat-Mart aylarında ise General Ranko Alimpić'i gizli görüşmeleri yürütmek üzere Karadağ Prensi Nikola'ya göndermiştir.[40]

37 *Britain's Eastern Policy and the Otoman Christians 1856-1877*, Norman, Oklahoma, 1965, s.262.

38 *British Documents*, vol.2, Doc.19, White'tan Sir H. Elliot'a, 5 Ağustos 1875, s.59. Mesela bunlardan biri, uzun zamandan beri Bâbıâli'yi uğraştıran Piva nahiyesi Knezi Pop Janko ve çetesidir. Pop Janko Hersek ayaklanması başladığında maiyetiyle beraber Sırbistan üzerinden isyan bölgesine gelmiştir. Janko'nun isyana katılması isyanın devamı ve yayılmasında büyük bir etken olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Janko'nun meseleye dâhil olması, işin nazik bir hal alması anlamına gelmekteydi. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları: 19, İstanbul, 1980, s.73, 224.

39 Bkz: *Basiret* gazetesi, 21 Ağustos 1391/2 Eylül 1875, s.2.

40 Bakınız: Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler", *Belleten*, c.1, sa.198, Ankara, 1987, s.833-859.

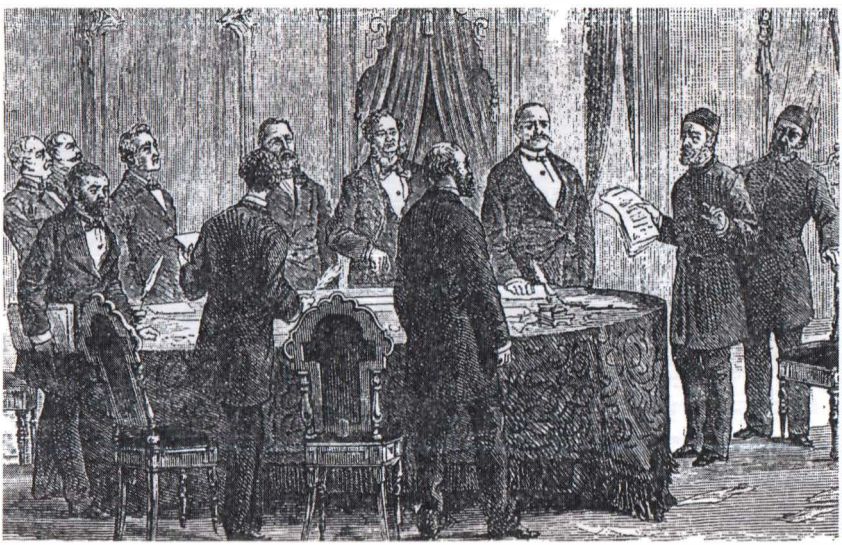

Milan Obrenović Sırbistan ve Bosna'nın kralı ilan ediliyor.
(Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*)

Güney Slav Birliği konusunda Sırbistan ile rekabet hâlinde bulunan Karadağ'ın da ayaklanmada benzer rolü bulunduğu görülmektedir. Ayaklanmanın başladığı sırada Karadağ'ın idaresi Nikola'daydı. Nikola, Prens Danilo'dan sonra aldığı Prenslik görevini 1860'dan beri yürütmekteydi. Karadağ'ın bağımsızlığını temin etmek ve topraklarını genişletmek en büyük arzusuydu. Hersek gibi komşu topraklarda olup bitenlerle yakından ilgileniyordu. Nitekim daha iktidarının ilk yılında Karadağ, 1861'de Hersek'te çıkan bir isyanda Slavistlere verdiği destekle gündeme gelmiştir. Nikola açık bir şekilde 1861 Hersek İsyanı'na müdahil olup asiler lehine Bâbıâli'den taleplerde bulunmuştur. Bu tavrı kendisine Bâbıâli tarafından 12 Kasım 1861 tarihinde bir ültimatom verilmesine neden olmuş, kendisinden isyancılara karışmaması, kuvvetlerini isyan bölgesinden çekmesi istenmiştir. Ancak verilen ültimatomu reddederek savaş yanlısı tahrikkâr tavrını devam ettirmiştir.[41] Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa'nın 1862'nin Temmuz ve Ağustos

41 Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s.27-30.
Nikola, Ömer Lütfi Paşa karşısında aldığı ağır yenilgiler sonucunda 31 Ağustos 1862 tarihinde İşkodra Barış Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldığında "tecrübesizliğim nedeniyle Ruslara ve Sırplara aldandım" demiştir. Özcan, *Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s.31.
Nikola bu sözleri, Sırpların ve Rusların Balkanlardaki olaylar karşısındaki yeri ve rolü hakkında bilinenin tekrarlanmasından başka bir şey değildi.

aylarında Karadağ ordusuna indirdiği darbe ile Nikola barış siyasetine dönmek zorunda kalmıştı.

Safvet Paşa Paşa ültimatomu reddediyor.

Diğer taraftan Karadağ için Adriyatik Denizi'ne bir çıkış noktası bulmak elzemdi. Kuşkusuz Karadağ'ın bu istek ve beklentisinin bölgede bir rekabet ve yarışı beraberinde getirmesi kaçınılmazdı. Özellikle de Balkanlar'ın "Sardunyası" olmak isteyen Sırbistan'la. Nikola, amacı doğrultusunda Karadağ'dan Hersek ve diğer bölgelere geçen çeteleri destekliyordu. Buna mukabil, yukarıda da değinildiği üzere Ömer Lütfi Paşa'nın 1862'de Çetine'yi (Çetinje) hedef alan harekâtı karşısında mağlup olunca -Rusya ve Fransa'nın da arabuluculuğuyla- 1875 yılına kadar uzlaşmacı bir politika gütmek zorunda kalmıştır.[42] Bir başka deyişle Karadağ, şartların olgunlaşması için zamanı kollamak gerektiğini görmüştür.

Yukarıda da zikredildiği üzere Edmund Ollier, ayaklanmanın Karadağ'ın kışkırtmaları yüzünden çıktığını belirttikten sonra, 1874

42 İbrahim Yılmazçelik, Ali Gökçen Özdem, "İsmail Fazıl Paşa'nın Kaleminden 1292-1293 (1876-1877) Osmanlı-Karadağ Seferi", *XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi, XIV. Askerî Tarih Kongresi/XIVth Congress of Military History*, Sunulmayan Bildiriler, İstanbul: 03-07 Aralık 2012, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s.13.

kışında Nevesin (Nevesinje) bölgesinin yaklaşık 184[43] sakininin evlerini terk ederek Karadağ'a gittiklerini, orada birkaç ay kaldıktan sonra biraz tereddütle Bâbıâli'den izin alarak tekrar memleketlerine döndüklerini, bu dönüş sırasında yönetime karşı soğuk hisler beslediklerini, ayaklanmanın çıkış bölgesi ve ayaklanmaya katılanların temelde bunlardan ibaret olduğunu ifade etmiştir.[44] Bu arada, evlerine dönen Hersekliler, Karadağ'da bulundukları sırada Rus Konsolosluğu, panslav unsurlar ve Sırp ajanlarıyla temas hâlinde olmuş,[45] isyan etme konusundaki düşüncelerini olgunlaştırmışlardır. Dikkate değerdir ki, Nevesin'e geri dönen bu grup, suçlu bir pozisyon içinde olmak yerine zafer kazanmış gibi bir tavır içerisine girmişlerdir.[46] Bu nedenle Bâbıâli'nin tavrı bir zaaf olarak algılanmıştır.[47] Aynı zamanda ayaklanmanın muhtelif anlarında, Karadağlı büyük grupların Hersek'e geçerek asilerle birleştikleri anlaşılmaktadır.[48] Saraybosna Konsolosu Holmes, 6 Ağustos'ta Elliot'a gönderdiği bir telgrafta asilere katılan Karadağlıların sayısının arttığını bildiriyordu.[49] Herhalde, bu katılımda Zovalla'da, yerel sempatizanların asiler lehine görüşlerini açıklamak, isteklerini bildirmek ve onların tasarılarına mali yardımda

---

43 Bu sayı Konsolos Holmes'ün Kont Derby'ye gönderdiği yazıda 164'tür. *British Documents*, vol.2, Doc.7, Holmes'ten Derby'ye, 2 Temmuz 1875, s.53.

44 Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*, vol.1, London, Paris, New York, s.2. Karadağ'a sığınan Hersekliler Karadağ Prensine vergilerin fazlalığından ve bazı inzibat erlerinin haksız davranışlarından dolayı şikâyette bulunduklarında, Prens Nikola onlara *"Ben söylediklerinizi Rusya'nın İstanbul elçisine yazarım ve şikâyet ettiğiniz haksızlıkların araştırılması için Osmanlı Devleti tarafından hususi memur gönderilmesini sağlatırım"* demiştir. Bu ifade Rusya'nın bölge halkı ve prenslikler için ne derece önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu sırada Osmanlı Devleti'nden çekinen Nikola şikâyette bulunanların köylerine dönmek istemeleri konusunda tereddütleri üzerine, elçi Ignatyev'e Karadağ hükümetinin bu mültecilere bakacak maddi gücünün bulunmadığını, Osmanlı Devleti'nin teminat göstereceği yollar aranarak bunların memleketlerine dönmesi gerektiğini iletmiş, nihayet Ignatyev'in arabuluculuğuyla Hersekliler memleketlerine dönebilmişlerdir. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, c.I-II-III, Haz: İsmet Miroğlu, İstanbul, 1983, s.51.

45 Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.54.

46 Mahmut Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.51

47 Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.7, s.74.

48 *British Documents*, vol.2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.61 . Bu haberlerin Viyana basınında da yer aldığı görülmektedir. *Gösterilen Yer*. Asilere katılan Karadağlılardan özellikle Panslavist Pavloviç bu sırada Müslüman halka yönelik "zalimâne" eylemleri ile kendisinden söz ettirenlerin başında geliyordu. *Basiret* gazetesi, 15 Eylül 1292 (27 Eylül 1876), s.2.

49 *British Documents*, vol.2, Doc.22, Holmes'ten Elliot'a, 6 Ağustos 1875, s.62. Karadağ Prensi'nin asilere katılanlara her türlü yardımı sağladığı gibi, kendi fiili kuvvetlerini de Hersek'e gönderdiği görülmektedir. Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.56.

bulunmak için yaklaşık 2.000 kişinin katıldığı toplu gösterilerin etkisi de olsa gerektir.[50] Bununla birlikte Konsolos Taylor, Karadağ'ın ayaklanmayı gizlice yönlendirdiğini belirtmektedir.[51]

Sırbistan ve Karadağ'daki gizli örgütlerin faaliyetleri[52] ayaklanmada bu iki prensliğin önemini bir kat daha artırmıştır. Konsolos W. R. Holmes, İngiliz Büyükelçisi Elliot'a gönderdiği yukarıda zikredilen telgrafta, Agram, Ragusa ve Trieste'de kurulan örgütlerin asilere gönderdiği yüklü miktardaki para yardımından söz etmektedir.

G. H. Rupp'ın işaret ettiği, Holmes'ün da raporunda belirttiği gibi, Avusturya Dalmaçyası Slavları da ayaklanmada hazırlayıcı bir etken olmuştur.[53] Bununla birlikte Holmes, ayaklanmadan Romen Katoliklerini sorumlu tutarken, W. L. Langer Sırbistan'daki Sırpları, Sırp-Hırvatları, Karadağ'ı ve Avusturya Dalmaçyasını sorumlu görmüştür.[54] Dalmaçya'daki asilere iştirakte İtalya üzerinden gelen asilerin oynadığı rolü[55] de gözden uzak tutmamak gerekmektedir. 1859'da Bükreş ve Belgrad'da Sardunya konsolosluklarının açılması İtalyan komitacıları Balkanlar'daki ayrılıkçı hareketlere dâhil etmiştir.[56] Özellikle Balkanlar'a sızan İtalyan Garibaldiciler Balkan Slavlarının Osmanlı ve Avusturya topraklarını hedef alan Slav Birliği düşüncesini güçlendirmişlerdir. Diğer taraftan Alman birliği gibi İtalyan birliğinin sağlanması, panslavistlerin Güney Slav Birliği arzularını alevlendirmiştir.

Rusya gibi, Balkanlar'da nüfuz edinmek isteyen Avusturya'nın da ayaklanmada büyük payı vardır. Bosna'nın ilhakını talep eden Avusturya-Macaristan'daki askeri grubun, İmparator Francis Joseph'in 1875 yılının nisan-mayıs aylarında Dalmaçya gezisinin ve Avusturya Dalmaçya Krallığı Valisi Baron Rodić'in ayaklanmada önemli rol oy-

50 *British Documents*, vol.2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.60.

51 *British Documents*, vol.2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.59, Karadağ Prensi Nicolas'ın ayaklanmayı desteklediğini M. S. Anderson da belirtmektedir. Anderson, *a.g.e.*, s.198.

52 B. H., Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Archon Books, Hamden, London, 1962, s.140-141. Sırp gizli örgütleri aynı zamanda siyasete aykırı bir şekilde anti-Rus ve anti-Karadağlı idiler. *Gösterilen Yer*. Sumner, gizli örgütlere vurgu yapmakla birlikte, onların Bosna ve Hersek'teki ayaklanmayı planladıklarını söylemenin mümkün olmayacağı görüşündedir.

53 George Hoover Rupp, *A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878*, London, 1941, s.4-6; *British Documents*, vol.2, Doc.15, Holmes'ten Derby'ye, 24 Temmuz 1875, s.58; *British Documents*, vol.2, Doc.22, Holmes'ten Elliot'a, 6 Ağustos 1875, s.61.

54 William L. Langer, *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York, 1939, s.64-65.

55 BOA., *YEE.*, 77/30, 16 Ra. 1293.

56 Kapıcı, *a.g.m.*, s.336.

nadığı söylenebilir. Joseph bu gezisi sırasında Hersek Katolik temsilcilerini kabul etmiş, meydana gelen görüşmede "Müslüman zulmüne karşı Hıristiyanların savunucusu" olarak alkışlanmıştır.[57] İngiliz elçisi Elliot da Rusya gibi Avusturya'yı ayaklanmanın sorumlusu olarak görmüştür.[58] Avusturya'nın sorumluluğu konusunda Elliot'u haklı çıkaran sorunlar zaman zaman diplomatik yazışmalara aksetmiştir. 1876'nın Nisan ayı başlarına gelindiğinde -Avusturya hükümetinin taahhüdüne rağmen- Avusturya sınırının hâlâ ayaklanmayı besleyen önemli bir saha olmaya devam ettiği görülmekteydi. Bu ise Avusturya hükümeti nezdinde Bâbıâli'nin şiddetli tepkisine ve bazı tedbirlerin alınması talebinde bulunmasına neden olmuştur. Dalmaçya ve Hırvatistan'daki vali ve kumandanlara bizzat imparator tarafından gerekli emir ve talimatların verilmesi, Dalmaçya sınırı boyunca güvenliğin sağlanması için kordonlar oluşturulması, buraya gelen asilerin tutuklanması ve memleketlerine iade edilmesi, sınır güvenliği için Dalmaçya Avusturya valisinin Karadağ Prensi ile görüşmesi, Dalmaçya üzerinden Karadağ'a silah ve cephane sevkiyatının engellenmesi gibi tedbirler Dalmaçya'nın ayaklanmadaki önemini ortaya koyması bakımından kayda değerdir.[59] Sonuç itibarıyla pek çok uzman ayaklanmanın genellikle Tuna Slavlarının, özellikle de Dalmaçya, Hırvatistan ve Sırbistan'dan sınırı geçenlerin desteğini alarak başladığını kabul etmektedirler.[60] Osmanlı gazetelerinde de ayaklanma temel olarak panslavizm ile ilişkilendirmiş ve bu çerçevede Dalmaçya, Hırvatistan ve Avusturya'nın etkisi öne çıkarılmıştır.[61]

Büyük devletlerin ayaklanmada başat rol oynadığına vurgu yapan J. Branimir, sorunun temel nedenini şöyle açıklamıştır: "Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını tehdit eden, Türk yönetimi altındaki bölgelerde meydana gelen olaylar ya statükoyu korumak isteyen, ya da

57 *Uluslararası İlişkiler Tarihi/Başlangıçtan Bugüne Diplomasi Tarihi*, Ed: Vladimir Potyemkin, Çev: Attila Tokatlı, 1. Baskı, May Yayınları, 1978, s.99.

58 David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878; The First Year*, Archon Books, United States of America, 1969, s.85, Elliot, asilerin ikna edilebilmesi konusunda Rusya'dan ziyade Avusturya'ya rol biçmiştir. Elliot, *a.g.e.*, s.208.

59 BOA., *YEE.*, 77/30, 16 Ra. 1293.

60 Millman, *a.g.e.*, s.16; Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.56, 58-60.

61 Örneğin bkz: "Bend-i Mahsûs, Hersek İhtilâli'nin Neticesi", *Basiret* gazetesi, 18 Eylül 1292, s.2-3; "İslav Entrikaları", *Vakit* gazetesi, 21 Haziran 1292, s.2-3. Avusturya'nın, Balkan Krizinin Osmanlı Devleti'ni Rusya ile karşı karşıya getirdiği 93 Harbi sırasında da asi, silah ve mühimmat naklinde oynadığı rolü devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Örneğin bkz: *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları No: 7, Ankara, 1992, s.94-95.

kendi lehine yeni güç dengesi oluşturmaya çalışan büyük devletler tarafından tahrik edildi."[62]

Bu çerçevede, Hersek Ayaklanması'nı, D. Harris'in belirttiği gibi Sırpların ya da Güney Slavlarının ulusal ayaklanma manifestosu olarak belirtebiliriz.

B-Bosna-Hersek Ayaklanması Karşısında Osmanlı Devleti

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü durum ve dış etkilerin hazırladığı şartlar, "en az bir yıllık hazırlık döneminden sonra"[63] 1875 Temmuz ayı başlarında Hersek'te Mostar'ın güneydoğusunda bulunan Nevesin (Nevesinje) kazasında bir ayaklanmanın patlak vermesine neden olmuştur. Nevesin'de harekete geçen asiler, önce kaza müdürünü kaçmaya mecbur etmiş, sonra da hareketi önlemeye çalışan zaptiye erlerini öldürmüşlerdir. Önlerine çıkan Müslümanları öldüren ve her şeyi yağmalayan asiler, isyanı genişletip kısa sürede Nevesin (Nevesinje) bölgesindeki Lukavac, Zovi Do, Biograd ve Trusina'ya hâkim olmuşlardır. Bu arada asiler, Nevesin-Mostar arasındaki Sarajevo'da bazı tüccarlardan oluşan, Todorići köyünden yüklü pirinç, şeker ve kahve taşıyan 25 atlı bir kervana saldırmış ve işgal etmişlerdir. Seyahat eden Türkler öldürülmüş, önemli köprüler ve yollar tutulmuştur.[64] Bunun yanı sıra hâkim oldukları bölgelerde hoşnutsuz halkı kendilerine katılmaya zorlayan asi grupları, bunların çoğunu ikna etmeyi başarmışlardır. Katılma yönünde isteksiz olanlar, evleri yakılarak veya farklı şekillerde gözdağı verilerek birleşmeye zorlanmışlardır.[65] Böylece gittikçe kalabalıklaşan asiler, diplomatik alanda Bâbıâli'yi zor durumda bırakmak ve Avusturya ile arasını açmak için de işgal ettikleri yerlere Avusturya bayrağını dikmişlerdir.[66]

---

62 Jankovic R. Branimir, *The Balkans in İnternational Relations*, Hong Kong, 1988, s.82. Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan toplumlar üzerindeki etkisi ve özellikle 19. yüzyıldaki bağımsızlık hareketlerindeki rolü konusunda bkz: R. Salahi Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorlunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Belleten*, c.CXLIX, sa.195, Ankara, 1986.

63 Misha Gleny, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, İstanbul, 1999, s.104.

64 *British Documents*, vol.2, Doc.8, Holmes'ten Derby'ye, 9 Temmuz 1875, s.54.

65 *British Documents*, vol.2, Doc.8, Holmes'ten Derby'ye, 9 Temmuz 1875, s.54; Sir H. Elliot, *a.g.e.*, s.207.

66 *British Documents*, Doc.4, vol.2, Efrench'ten Derby'ye, 10 Temmuz 1875, 52; *British Documents*, vol.2, Doc.10, Efrench'ten Derby'ye, 19 Temmuz 1875, s.55; *British Documents*, vol.2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.59

Ayaklanma haberi ulaştıktan sonra Bosna Valisi Derviş Paşa, bir taraftan hükümeti ayaklanma hakkında bilgilendiren yazılar gönderirken, diğer taraftan da bazı tedbirler almaya çalışmıştır. Ancak bu tedbirler asilere karşı harekete geçmekten ziyade, Müslümanları korumaya yönelikti. Derviş Paşa, bu amaçla başlangıçta bölgeye üç tabur kuvvet göndermiştir.

Diğer taraftan Derviş Paşa'nın gönderdiği yazılar dikkate alınmadığı gibi, Bosna'daki ümeradan bazıları, ayaklanmanın Derviş Paşa tarafından çıkardığını ileri sürmüştür. Onlara göre Derviş Paşa'nın meramı "ba'z-ı harekât-i askeriyye icrâsı münâsebetiyle temettü etmekten (kâr sağlamaktan) ibâretti." Bu iddiaların doğru olup olmadığı bir yana, isyanın ortaya çıkışı ve büyümesinde bölgedeki askeri ve sivil yöneticiler arasında ciddi bir rekabet ve ihtirasın bulunduğu anlaşılmaktadır. Derviş Paşa'nın Bosna askeri fırka kumandanı Gazi Osman Paşa ile de arası bozuk olması buna bir örnek olarak gösterilebilir. Öyle ki, Osman Paşa İstanbul'da bulunduğu bir sırada -Esat Paşa'nın sadrazamlığı zamanında- Derviş Paşa'yı ayaklanmanın müsebbibi olarak itham etmiş ve onun görevine devam etmesi hâlinde Bosna "ihtilali"nin daha fazla büyüyeceği görüşünü ileri sürmüştür.[67]

Görünen o ki ayaklanma, Derviş Paşa'nın bazı küçük tedbirleri ve hükümete gönderdiği yazıların dışında Osmanlı makamlarınca çok fazla önemsenmemiştir.[68] O sırada Sadarette bulunan Hüseyin Avni Paşa'nın Derviş Paşa'ya karşı olan hasmane tavrı da bunda etkili olmuştur.[69] Gelinen noktada, bölge ayaklanma için "isyan etmeye hazır hâle gelmiş ve her tarafta silah ve savaş mühimmatı gizlenip depolanmıştı."[70] Kısaca bölge patlamaya hazır bir bomba hâlini almışken, ne yerel yöneticiler ne de Osmanlı hükümeti tarafından hiçbir ciddi tedbir alınmamıştı. Öyle ki meselenin Meclis-i Vükelâ'da ciddi bir surette müzakere edilmesine bile gerek duyulmamıştır. Avni Paşa'nın yerine Sadaret'e gelen Esat Paşa da, "gaileyi [ayaklanmayı] i'zâm ediyor (büyütüyor, önemsiyor) denilmemek için" meclisi toplamama yani "işi ört bas etme" yolunu tercih etmiştir.[71] İşin ört bas edildiği doğruydu.

67 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s.224; [Ahmed] Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Yayınlayan: Cavid Baysun, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.147-148.

68 *British Documents*, vol.2, Doc.7, Holmes'ten Derby'ye, 2 Temmuz 1875, s.53. Konsolos Holmes bile ayaklanmanın geçici olduğu düşüncesindeydi. *Gösterilen Yer.*

69 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir 40-Tetimme*, s.147.

70 Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.51

71 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s.24.

Ancak bunda Ahmet Mithat Efendi'nin ifade ettiği[72] "oralara asker gönderildiği takdirde Avrupa'ya kötü tesir eder" şeklindeki gerekçenin daha makul göründüğü söylenebilir. Bu nedenle de ayaklanma, kısa zamanda Bosna-Hersek'in her tarafına yayılma imkânı bulmuştur. Ayaklanmadan çok sonra bile sayı olarak asiler Osmanlı kuvvetlerinden yaklaşık üç kat daha fazlaydı.[73] Ahmed Muhtar Paşa'nın Hersek Ayaklanması'ndan yaklaşık on ay sonra gönderdiği 19 Nisan 1292 (1 Mayıs 1876) tarihli telgrafı durumu açık bir şekilde anlatır gibidir. Söz konusu telgrafta Breşka tarafında üç gün üç gece süren savaşlarda asilerin sayısı ilk gün 8.500 iken, bu sayı ikinci gün 13.500'e, üçüncü gün ise 16.000'e çıkmıştır. Ahmet Muhtar Paşa'ya göre bu esnada isyan Bosna-Hersek'in her tarafına yayılmış, asilerin sayısı 50-60 bini geçmişti.[74]

Bununla birlikte Osmanlı hükümeti, Karadağ'ın asayişin bozulduğu gerekçesiyle Avrupa devletlerini müdahale durumuna getireceğinden endişe ederek ayaklanmayı bastırmak yerine uzlaşmacı tedbirlere başvurma yoluna gitmişti.[75] Bu nedenle Osmanlı hükümeti, asilerle uzlaşmak ve onların şikâyet ve isteklerini dinlemek için Haydar Bey ve Petrarchi Efendi'yi temsilci olarak bölgeye göndermiştir. Ancak Vali Derviş Paşa, Mostar'daki mutasarrıf ve askeri kuvvetlerin kumandanından asilerin yaptığı talan ve katliamlar konusundaki telgraflarını aldığında, Mostar'daki Osmanlı temsilcilerinin uzlaşma çabasının devam edemeyeceğini anlamıştır.[76]

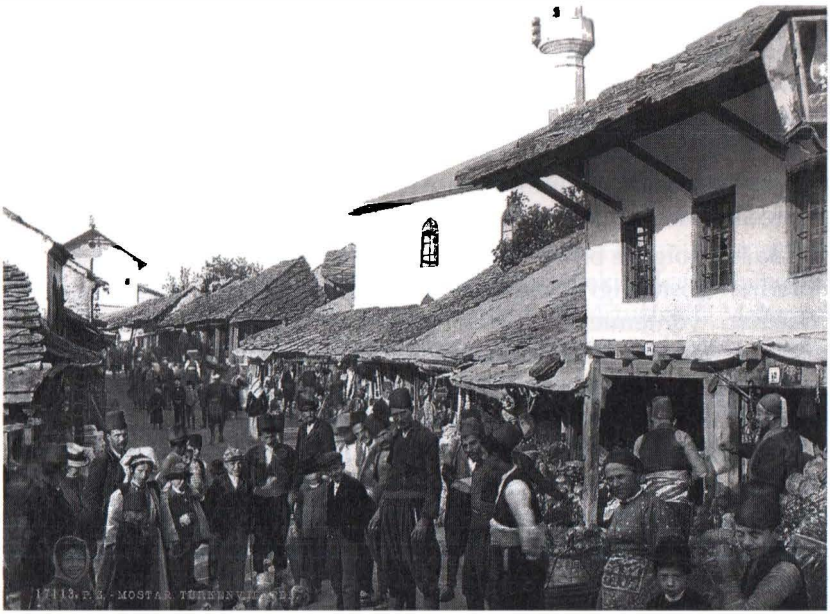
72 Ahmed Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp/Kırım Muharebesinden II. Abdülhamid Han'ın Cülûsuna Kadar*, c.1, Yayına Hazırlayan: Tahir Galip Seratlı, İstanbul, 2004, s.128.

73 Bkz: *British Documents*, vol.2, Doc.16, Elliot'tan Derby'ye, 6 Ağustos 1875, s.58; *British Documents*, vol.2, Doc.22, Holmes'ten Derby'ye, 6 Ağustos 1875, s.62.

74 Ahmed Mithat Efendi, *a.g.e.*, s.129.

75 Mahmud Celaleddin Paşa Babıali'nin uzlaşmacı tavrını şöyle ifade ediyor: "*Asker göndermek suretiyle şiddet yoluna gidilirse, Karadağlılar korkuya düşüp Rusya ve diğer devletlere başvurarak zorluk çıkarmaya kalkışırlar ve bu durumda da Karadağ'dan belirecek bir harekete Avrupa devletleri genel asayişi bozan bir mesele nazariyle bakarlar ve bu sırada muharebe mecburiyeti görünürse sorumluluğu Osmanlı Devleti'nin üzerine atarlar.*" Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.52

76 *British Documents*, vol.2, Doc.8, Holmes'ten Derby'ye, 9 Temmuz1875, s.53-54, Mostar'daki adı geçen yetkililer, asilere karşı koymak için bütün Müslüman halk arasında büyük bir heyecanın var olduğunu bildirdikten sonra düzenin korunması için beş tabur asker gönderilmesini teklif etmişlerdir. Ancak vali, asker gönderme teklifine pek sıcak bakmamıştır. Müslümanların sükûneti korumalarını, meseleyi hükümete bırakmalarını tavsiye etmiştir. *Gösterilen Yer.*

Hersek, Mostar

Derviş Paşa, Mostar'dan olumsuz yönde telgraflarların gelmesi üzerine Osmanlı hükümetine asker kullanmayı ve Karadağ sınırına bir Türk komiserinin gönderilmesini teklif etmiştir.[77] Sonunda, bu olayları incelemek, sorunların ortaya çıkmasına neden olan herhangi bir Türk idareci varsa onu cezalandırmak, halkın şikâyetlerini soruşturmak üzere Constant Efendi ve Hasan Paşa tam yetkiyle görevlendirilmişlerdir. 8 Temmuz'da İstanbul'dan ayrılan komiserler 10 ya da 11 Temmuz'da asilerle buluşacaklardı.[78] Derviş Paşa da Constant ve Hasan Paşa'nın girişimlerinin sonucunu bekleyecekti. Eğer bu girişim başarısız olursa Derviş Paşa, düzeni restore etmek için kuvvetli tedbirler alacaktı.

15 Temmuz'da Nevesin'e ulaşan komiserler, asilere ulaşmakta dahi sıkıntı çekmişlerdir. Yapılan görüşmelerde Osmanlı komiserleri asilere, silahlarını bıraktıkları takdirde bütün şikâyetlerinin dikkatli bir şekilde inceleneceğine söz vermişlerdir. Ancak asiler, önce bütün şartlarının kabul edilmesi gerektiğinde ısrar etmişlerdir.[79] Bu çerçevede, asiler, öncelikle Hıristiyanlar kadar Müslümanların da silah bırakmalarını ve herkes için bir genel affı öngören bir fermanın

77 Harris, *a.g.e.*, s.63.
78 *British Documents*, vol.2, Doc.8, Holmes'ten Derby'ye, 9 Temmuz 1875, s.54.
79 *British Documents*, vol.2, Doc.15, Holmes'ten Derby'ye, 24 Temmuz 1875, s.57-58.

bahşedilmesini istemişlerdir.[80] Bu nedenle komiserler, hükümetin bu şartlar altında herhangi bir talebi kabul etmeyeceğini ve görüşmelerin kesildiğini açıklamışlardır.[81] Bu gelişmeler meselenin oldukça ciddi olduğunun anlaşılmasını sağlamıştır. Bu arada sayıları gittikçe artan asilerin Türk evlerini yakmaları ve yağma hareketlerinde bulunmaları üzerine, Bosna'da bir mecliste Bâbıâli'den bölgeye üç tabur asker gönderilmesi talep edilmiştir.[82]

Bâbıâli, bölgeye birkaç tabur asker gönderdiyse de, hâlâ Bosna yetkililerinin gösterdiği hassasiyeti gösterememiş ya da meselenin hâlâ uzlaşmacı yöntemlerle halledilebileceğine inanmıştır. Çünkü Holmes'ün 6 Ağustos, A. Sandison'un 10 Ağustos tarihli raporlarında hâlâ Osmanlıların asker yetersizliğinden söz edilmekteydi.[83] Holmes'ün, 6 Ağustos tarihli raporunda Bosna valisinin serzenişine yer vermektedir ki, bu serzenişte vali, İstanbul'daki yetkililerin kendisinin acil telgraflarına fazlasıyla ağırdan cevap verdiklerini, eğer belirttiği taleplere uyulmazsa ayaklanmanın daha ciddi bir boyut kazanacağını ve ayaklanmayı bastırmak için daha fazla asker ve paraya ihtiyaç duyulacağını açıkça belirtmekteydi.[84] Öyle ki, bu sıralarda Alman Dışişleri Bakanı bile ayaklanmanın kontrol edilememesi ve yayılmasının sorumlusu olarak Osmanlı Devleti'ni görmüştür.[85]

Temmuz'un sonuna doğru cereyan eden çatışmalar Türkler için hiç de iç açıcı olmadı. Ne Osmanlı hükümetinin ayaklanmayı sona erdirmek amacıyla 5 Ağustos'ta ilan ettiği "cömert bir genel af" ne de devlet yetkililerine toptan itaati öngören resmi bildirge işe yaradı.[86] Ağustos'un

80 *British Documents*, vol.2, Doc.21, Holmes'ten Elliot'a, 6 Ağustos 1875, s.62.

81 *British Documents*, vol.2, Doc.15, Holmes'ten Derby'ye, 24 Temmuz 1875, s.58.

82 *British Documents*, vol.2, Doc.16, Elliot'tan Derby'ye, 6 Ağustos 1875, s.58. Saraybosna'daki İngiliz Konsolosu Holmes bile daha önce sorunun birkaç gün içinde halledilebileceğini düşünürken, sorunun ciddi tedbirler alınmadığından diğer bölgeleri de içine alacak şekilde daha büyük bir tehlike haline geldiğini belirtmiştir. Holmes raporunda, Hersek'teki garnizonların yetersizliğine dikkat çekmekten de kendisini alamamıştır. *British Documents*, vol.2, Doc.15, Holmes'ten Derby'ye, 24 Temmuz 1875, s.58.

83 *British Documents*, vol.2, Doc.22, Holmes'ten Elliot'a, 6 Ağutos 1875, s.62; *British Documents*, vol.2, Doc 31, Elliot'tan Derby'ye, 10 Ağustos 1875, s.66.

84 *British Documents*, vol.2, Doc.22, Holmes'ten Elliot'a, 6 Ağutos 1875, s.62, Bâbıâli'nin Derviş Paşa'nın ayaklanmayı bastırmak için ileri sürdüğü tekliflere uygun cevap vermemesinde Sadrazam Esat Paşa ile arasındaki anlaşmazlığın rol oynadığı anlaşılmaktadır. Esat Paşa, Derviş Paşa'nın taleplerine "yapılacak harcamadan para çalmak emelinde olduğu" suçlamasında bulunacak kadar ileri gitmiştir. Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.53-54; Aynı zamanda Cevdet Paşa, *Tezakir 40-Tetimme*, Yayına Haz.: Cavit Baysun, Ankara, 1986, s.147-148.

85 *British Documents*, vol.2, Doc.24, Macdonell'den Derby'ye, 14 Ağustos 1875, s.64.

86 Harris, *a.g.e.*, s.64.

ortalarına gelindiğinde bütün vilayet alev içindeydi.[87] Böylece Ağustos'un ortalarından itibaren, uzlaşmaya varmak için gösterdiği çabaların hiçbir işe yaramadığını gören Osmanlı hükümeti, bölgeye takviye kuvvetler göndererek hareket tarzını değiştirmiştir. Bununla beraber, Bosna valisinin de bütün kuvvetleriyle harekete katılmasını emretmiştir.[88]

Bu arada, bütün bu girişimler ve Osmanlı devlet adamları arasındaki çekişmeler, bir süre sonra Bosna Valisi Derviş Paşa'nın görevden alınmasına ve onun yerine Ahmed Hamdi Paşa'nın atanmasına neden olmuştur. İmparatorluktaki huzursuzluk Bâbıâli'deki bakanlık görevlerinde de önemli değişikliklere neden olmuştur. 21 Ağustos'ta Mahmud Nedim Paşa Şûra-yı Devlet Başkanlığı'na, üç gün sonra da sadrazamlığa; Mithat Paşa Adalet Bakanlığı'na, Hüseyin Avni Paşa ise Seraskerlik'e getirilmiştir. Üçü de enerjik ve çözüm bulma konusunda kendilerinden söz ettiren insanlardı. Onları "İmparatorlukta çok önemli kişiler" olarak tanımlayan İngiliz Büyükelçisi Sir H. Elliot bu değişimle, "Türkiye yönetiminin uzun zamandan beri görüldüğünden daha büyük enerjiyle değer kazanacağı" şeklindeki eski İngiliz ümidine sahip olmuştur. Elliot, ümitli olmasına rağmen bazı şüpheleri de yok değildi. Mithat Paşa hakkında yüksek bir övgüye sahip olmakla beraber, Hüseyin Avni Paşa'yı Türkiye'de rüşvetle kandırılır biri olarak, Mahmud Paşa'yı ise bir Rus dostu ve son zamanlarda zimmetine para geçirdiğine inandığı biri olarak görüyordu. Bununla birlikte Elliot, üçünün birlikte büyük işler başaracağına inanmıştır. Ancak, onların her birinin kendi çıkarları doğrultusunda hareket edeceğini düşünmekteydi.[89]

Sonuçta Osmanlı hükümetinde meydana gelen değişiklik, ayaklanma karşısında gösterilen çekingen ve uzlaşmacı tavır, sorunun bir Avrupa sorunu haline gelmesini önleyememiştir.

C-Bosna-Hersek Ayaklanması Karşısında Büyük Devletlerin Tavrı

Balkanlar'daki olaylara kayıtsız kalamayan, bölgedeki hayati ve tarihi çıkarları bulunan devletlerden biri de Avusturya'ydı. Bu tarihlerde Avusturya'nın Balkanlar'a olan ilgisi artmış, 1859'da İtalya'da ve 1866'da Almanya'da aldığı yenilgilerin kayıplarını telafi etme arzusuyla bütün

87 Harris, *a.g.e.*, s.64.

88 Harris, *a.g.e.*, s.64. Harris, Avusturya İstanbul elçisi Zichy'nin raporuna dayanarak Ağustos ortalarına kadar bölgeye 30.000'den fazla kuvvet gönderildiğini ve ek binlerce askerin gönderilmeye devam ettiğini yazmaktadır. *Gösterilen Yer.* Ancak bu rakam oldukça abartılı görünmektedir. Bölgede ayaklanma sırasında hiçbir zaman Osmanlı asker sayısı bu rakama ulaşmamıştır.

89 Harris, *a.g.e.*, s.64-65.

enerjisini yarımadaya yöneltmişti. Amacı Sırbistan ve Karadağ'ı himaye ve Bosna-Hersek'i ilhak etmekti. Hâkimiyeti altındaki Slav zümresinin bu hususta desteğini alacağını umuyordu. Avusturya İmparatoru Franz Joseph'in ayaklanma öncesindeki Dalmaçya gezisi bu amacın bir ürünü olarak görülebilir. Bununla birlikte Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Julius Andrassy, çok fazla Balkan toprağı ilhak ederek ülkesindeki Slav unsurunu güçlendirmeyi de göze alamıyordu. Aynı zamanda, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, panslav emellerle hareket eden Sırbistan'ın Bosna-Hersek'i işgal etme çabasına şiddetle karşıydı.

Balkanlar'da kurulacak büyük bir Slav devletiyle Rusya'nın bölgede nüfuz edinmesi, topraklarında kalabalık Slav nüfus barındıran[90] Avusturya'nın burada var olma yok olma meselesi olarak görülmekteydi.

Bu bakımdan, Osmanlı Balkanlar'ında bir Slav devletinin kurulması ve bölgede Rusya'nın etkisini artırması, adeta Avusturya'nın parçalanmasına davetiye çıkarmak anlamına geliyordu. Yarım asır önce Klemens von Metternich, Habsburg'un güvenliği için Türk İmparatorluğu'nun gerekliliğine inanmış ve bunu Avusturya temel dış politikası yapmıştı. Çünkü Avusturya, Türk İmparatorluğu'nu, Rus yayılmasına ve Balkan uluslarının milliyetçilik arzularına karşı bir bariyer olarak görüyordu. Sonuç itibarıyla Avusturya diplomasisinin Osmanlı İmparatorluğu'nun korunmak zorunda olduğuna dair Metternich'in 1809'dan beri savunduğu görüşü değiştirmek için bir neden yoktu. Metternich, politikasının gerekçesini 1833'te Neumann'a şu şekilde ifade etmişti: "Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü gerçekleşirse, Sultan'ın adının hâlâ güçlü olduğu geniş alanlar, belki bir güç olmaktan daha ziyade kaçınılmaz bir şekilde bir ana figür olarak korkunç bir anarşinin sahnesi hâline gelecek ya da yabancı istilası için bir yağma fırsatı yaratacaktır." Böyle bir durumda Avrupalı devletler benzer şekilde fazla toprak kazanmak için harekete geçecek ve bu yüzden onların çıkarları diplomatların çözemeyeceği çelişkileri ortaya çıkaracaktır. Bu ise Metternech'in dediği gibi "bütün Avrupa'yı sadece bir moloz yığınına çevirecek uzun süreli savaşları" kaçınılmaz hâle getirecektir. Aslına bakılırsa Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması, Avusturya'nın nihai amaçları açısından Osmanlı'nın çöküşünün getireceği sonuçlardan daha kötü olmayacaktı. Zira Avusturya'nın nihai amacı için mutlak şekilde Avrupa barışının korunması "vazgeçilmez" koşul idi.[91] Andrassy, Hersek İsyanı'nın yaklaştığı sırada, 29 Ocak 1875'te düzenlenen Bakanlar Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun ko-

90 Avusturya topraklarında Sloven, Hırvat, Slovak, Çek, Polonya, Voyvodina Sırpları gibi güney ve batı Slav unsurları yaşamaktaydı.

91 Miroslav Šedivý, *Metternich, The Great Powers and the Eastern Question*, First Edition, University of West Bohemia, Czech Republic, 2013, s.38.

runmasına dair Metternich'in politikasını yüzyılın son çeyreğine girerken Avusturya çıkarı açısından şu şekilde ifade etmekteydi: "Türkiye, Avusturya-Macaristan için hemen hemen Allah'ın inayetiyle olan bir birliğe sahipti. Türkiye için küçük Balkan devletlerinin statükosu devam ediyor ve onların milliyetçi arzuları engelleniyordu. Eğer, Türkiye için bu olmasaydı, bütün bu istekler bizim başımıza düşecekti. Eğer Bosna-Hersek; Sırbistan ve Karadağ'a geçseydi veya orada önleyemeyeceğimiz yeni bir devlet kurulsaydı, biz mahvolurduk ve kendimizi 'Hasta Adam' rolüne koymuş olurduk."[92]

Avusturya'nın, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasının iktisadi bir boyutu da vardı. Bu ise, Avusturya'nın Alman kapitalistleri için Balkan demiryollarının tek bir otoritenin kontrolünde bulunması zorunluluğuydu. Bu dönemde Avusturya, Balkanlar'daki amaçları doğrultusunda özellikle Avrupa siyasetinde tecrit edilmeyi ve Rus ilerleyişini önlemek için 1871 yılından sonra Almanya ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Aynı şekilde Bismarck da Avusturya'yı cesaretlendirerek onun bölgede daha etkin olabilmesinde önemli bir rol oynamıştır. E. Ziya Karal, Bismarck'ın bu politikasında Almanya'nın ne gibi çıkarlarının olabileceğini üç temel gerekçeye dayandırmaktadır: Birincisi, Almanya'nın Orta Avrupa'da nüfuzunu artırmak amacıyla Avusturya'nın buradaki nüfuzunu kırmak. İkincisi, Balkanlar'da önemli çıkarları bulunan Rusya ve Avusturya'yı karşı karşıya getirerek, iki devlet için de Almanya'nın dostluğunu gerekli kılmak. Üçüncüsü ise, gelişmekte olan Germen-Slav emperyalizminde Avusturya'nın genişlemesiyle saha kazanmaktı.[93]

Avusturya ordusunda, Avusturya'nın bu geleneksel politikasından yana olmayan, geniş sayıda, daha ziyade Hırvat olan subaylar da vardı. Onlar için demiryolları ya da milliyetler sorunu fazla önemli değildi; İtalyan topraklarının telafisi için yeni toprak kazanımlarına sempatiyle bakılmalı, gerekirse Balkanlar, Rusya ile bölüşülmeliydi. Hatta Almanya'ya karşı Rusya ile bir ittifak yapmak beklentisi içinde olanlar bile vardı. Bunların başını çeken Arşidük Albrecht, Çar'a, bölgede Prusyalıları bir defa yenmedikçe mutlu ölemeyeceğini söylüyordu.[94] Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü amaç edinen, bu politikasında başarısız olsa bile Bosna Hersek'i elde etmeyi düşünen Andrassy, Viyana'da en rütbeli kişi olmamasına rağmen genellikle askerlere karşı sözünü geçiren birisiydi. Aynı zamanda, Almanlar ve Macarlardan oluşan Avusturya kamuoyu da onu desteklemekteydi.

92 Rupp, *a.g.e.*, s.39
93 Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.7, s.77.
94 A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, New York, 1988, s.232.

Bu nedenle Hersek'te ayaklanma çıktığında Avusturya, temelde tarafsız kalarak ve Türkiye'ye destek vererek[95] meseleyi Türkiye'nin bir iç sorunu olarak görmüştür. Ancak beklenildiği gibi Avusturya, ayaklanmanın genişlemesi sonucunda pek çok panslav ve Pansırp sığınmacının sınırına yığılması sorunuyla karşı karşıya kalmış ve Hersek'ten gelen sığınmacıları reddetmenin imkânsız olduğunu anlamıştır.[96] Temel olarak Avusturya'nın, Edmond Rossier'in belirttiği gibi[97] Bosna-Hersek Ayaklanması'yla başlayan "Doğu Sorunu"nda, daima pazarlıklara hazırlanmış "hırçın bir devlet" rolünü oynadığı söylenebilir.

Balkanlar'da tarihi emelleri bulunan ve buradaki olaylara kayıtsız kalamayacak devletlerden biri de Rusya idi. Rusya'nın 16. yüzyıldaki batılılaşma hareketiyle Balkanlar üzerinde yarattığı etki alanı, daha 17. yüzyıl ortalarında siyasi ve ideolojik bir düzlemde önemli bir noktaya ulaşmış bulunuyordu. 1875 İsyanı'nın yol açtığı Balkan Krizi dönemine gelindiğinde Rusya'da, Rus dış politikasındaki birtakım uyuşmazlıklar ve bölünmelerden dolayı ne yapılması gerektiği konusunda fikir birliğinin bulunmadığı görülmektedir. Bu bölünme ya da fikir ayrılığının temelde iki Rus liderinin şahsında temsil edilmekte olduğu söylenebilir. Bunlardan hedefleri açısından temkinli olan Gorçakov, "Doğu Sorunu"nu Avrupa siyasetinin ayrılmaz bir parçası olarak uluslararası tartışmalar ve konferanslar tarafından belirlenmesi gereken bir konu olarak görmüştür. Gorçakov, panslavist çabaların Avrupa dengesini altüst edeceğine ve yeni sıkıntılara yol açacağına inanıyordu.[98] Kendisi Maliye Bakanı Baron Reutern, Savaş Bakanı Milyutin, Londra ve Viyana'daki Rus elçileri Kont P. A. Shuvalov ve E. Pnovikov tarafından da desteklenmekteydi. Gorhakow özellikle Shuvalov ve Milyutin'in de desteğiyle Rusya'nın enerjisinin "barbar ve nankör" Slavlara harcanmasını değil, boğazlarda yoğunlaşması gerektiğini savunuyordu.[99]

1864-1877 yılları arasında İstanbul'da Rus elçisi olarak görev yapan Ignatyev ise kendisini panslavizme adayan ve onu hararetle işlemeye çalışan bir Rus diplomatıydı. Ignatyev, Rus diplomasisinin Yakın Doğu'da üç temel amaca dayanması gerektiği görüşündeydi: 1856 Paris Antlaşması'nın düzeltilmesi, İstanbul ve Boğazların yönetimi, Rusya'nın idaresindeki Slavların ortak hareket etmesi. Ona göre, Rusya er

95 *British Documents*, vol.2, Doc 23, Efrench'ten Derby'ye, 11 Ağustos 1875, s.63.
96 Iseminger, *a.g.e.*, s.265.
97 Edmond Rossier, *Avrupa'nın Siyasi Tarihi 1815-1919*, Çev: Ali Kemali Aksüt, İstanbul, 1944, s.155.
98 Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye/Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975*, Türkçesi: Mehmed Harmancı, c.2, e Yayınları, İstanbul, 1983, s.201.
99 Anderson, *a.g.e.*, s.198.

ya da geç Balkanlar'da ilk sırayı almalı ve Slavcılığın liderliğini üstlenmek yolunda Avusturya-Macaristan ile savaşmalıydı. Bu hedefine ulaşmak için Rusya; Avusturya ve Türk yönetimi altındaki Slavlar için yapacağı şeyler yalnızca fedakârlıklarla sınırlı kalmamalı, aynı zamanda Slavların özgürlüğünü kazanması ve bölgede güçlenmesi için gayret göstermelidir.[100] Bununla birlikte Ignatyev, 1870 yıllarında Balkanlar'da meydana gelen Slav ayaklanmalarının Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getireceği umudunu taşımakla beraber, Yakın Doğu'da uluslararası bir harekâta veya Rusya'nın uluslararası yükümlülükler altına girmesine hoş bakmamaktaydı.[101] 1875 Hersek İsyanı'nda da Rusya, Avrupa'ya asilerin azmettiricisi olarak görünmek istememiş, aleni olarak milli bir tavır takınamamış, sorun kendisiyle ilişkilendirildiğinde de işi panslavistlere yıkmıştır.[102]

Kısaca, Ignatyev'in temel felsefesi olan panslavizm, yirmi yılda Rus düşüncesinde gelişme imkânı bulmuş, Rusya'da ciddi bir kamuoyu oluşturmuştur. Özellikle bu dönemde, Rus çarlarının -despot olmalarına rağmen- çoğu zaman kamuoyunun taleplerine duyarlı oldukları ve Rus kamuoyunun Rusya dış politikasının seyrine etki ettiği gözden uzak tutulmamalıdır.[103] Diğer taraftan 1875'te açılan "Doğu Sorunu", Çar II. Alexander'ın mutlakiyet yönetimine karşı artan yenilik (temsili sistem) taleplerini de dışa kanalize etmenin bir vasıtası olarak görünüyordu. Nitekim bu sırada Rus kamuoyunun zihnini içte meşgul etmek için bir konu bulamayan Rus gizli teşkilatı *L'intelligence* dışta Türklerle yapılacak bir savaşta Rusya için hayırlı sonuçlar elde etme ümidi içine girmişti.[104] panslav düşünce ve çabaların kuvvetlenmesine Ali Paşa zamanında başlayan ve Mahmud Nedim Paşa zamanında genişleyen "Türk-Rus dostluğu" da engel olamamıştır.[105]

Bismarck Almanya'sı, Avrupa devletleri içinde Balkanlar'daki gelişmelere çok fazla ilgi göstermeyen devletlerden biriydi. Bismarck, 1870 Sedan Savaşı'ndan sonra Almanya'yı kuvvetlendirme çabası içerisinde, Avrupa barışı ve güçler dengesini korumaya çalışırken Fransa'ya karşı Rusya'yı hep yanında tutmak ve Avusturya ile uzlaştırmak istemiştir. Bu bakımdan Bismarck, Hersek meselesini Üç İmparator Ligi çerçevesinde halletmeyi düşünürken, meselenin dışında kalmamaya, dolayı-

100 Sumner, *a.g.e.*, s.74-75.
101 Anderson, *a.g.e.*, s.198.
102 "İslav Entrikaları", *Vakit* gazetesi, 21 Haziran 1292/3 Temmuz 1876, s.2-3.
103 Balkanlar'daki olaylar nedeniyle Rusya'daki heyecan ve hissiyatın, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa sürüklenmesindeki yeri hatırlanmalıdır.
104 Rossier, *a.g.e.*, s.156-157.
105 Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.7, s.77.

sıyla da Almanya'yı vazgeçilmez bir ortak hâline getirmeye çalışmıştır. Bu nedenle krizi Almanya için bir fırsat olarak görmüş ve diğer Büyük Devletler kendisinin arabuluculuğunu istediklerinde "Balkan Ayaklanması yeni bir ateşi yakmıştır. Bize düşen mümkün olduğunca bu ateşte elimizi ısıtmaktır," diyecektir.[106] Bismarck, temelde 1875'te başlayan "Doğu Sorunu"nda ihtiyatlı ve tarafsız bir politika izleyerek sorunun meydana getirdiği devletlerarası gerginliğe son vermeye çalışacaktır.

Hersek Ayaklanması karşısında Fransa ise, bir taraftan 1870'deki Sedan Savaşı'nın yaralarını sarmaya çalışırken, diğer taraftan mesele karşısında Üç İmparator Ligi devletlerinin girişimlerini yakından takip etmiştir. Hatta bu sıralarda Fransa'nın kendi güvenliği için askeri hazırlık içinde olduğu görülmüştür.[107] *Times*'ın ileri sürdüğü gibi, bu hazırlık Almanya'nın Fransa'ya karşı bir savaş tehdidi oluşturmasından kaynaklanmıştır.[108] Dolayısıyla da Fransa, esas itibarıyla Almanya'nın başını çektiği Üç İmparator Devletleri'nin kendi kötü durumundan yararlanabileceği ve kendisinin saf dışı bırakılarak sorunun çözüleceği korkusunu taşımaktaydı.

Bu yüzden St. Petersburg'daki Fransız elçisi General Adolphe Le Flô, Üç İmparator Ligi'nin dışlayıcı politikasını protesto etmiş ve Fransa'nın yürütülen faaliyetlere davet edilmesini istemiştir.[109] Bunun üzerine Çar, Fransa'yı teskin etmek amacıyla Üç İmparator Ligi'nin girişimlerine davet etmiştir. Ancak Fransa ile sınırlı kalmayan Çar, İtalya

106 S. Chase Gummer, M. A.. *The politics of Sympathy: German Turcophilism and the Ottoman Empire in the Age of the Mass Madia 1871-1914*, Washinton, 2010, s.154. Ayrıca bkz: W. N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone and Concert of Europe*, New York, 1969, s.2. Ayrıca bkz.: Bekir Sıtkı Baykal, *"Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu Taksim Fikri"*, *DTCFD*, c.I, sa.5, Ankara, 1943, s.2-12.; Bismarck için Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili meseleler çok fazla önemli görünmüyordu. Bismarck, *"Eğer Rusya İstanbul'a girmek istiyorsa, onu bundan vazgeçirecek ben değilim"* diyordu. Reşat Sagay, *XIX ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İstanbul, 1972, s.76.

107 "İngiltere ile Almanya'nın Münasebâtı...", *Basiret* gazetesi, 10 Teşrin-i Evvel 1291 (22 Haziran 1875); "Avrupa Politikası", *Basiret* gazetesi, 4 Teşrin-i Evvel 1291 (16 Ekim 1875). Fransa'nın askerî hazırlığı ve muhtemel bir Fransız-Rus ittifakı Almanya'yı karşı askerî tedbirler almaya mecbur ettiği gibi, İtalya'yı yanına çekecek diplomatik bir manevra içine de itmiştir. Alman İmparatoru Wilhelm'in 1875 Ekim'inde İtalya'ya bir ziyaret gerçekleştireceğine ilişkin haberlerin çıkması bu diplomatik manevranın bir sonucu olarak görülmüştür. "Avrupa Politikası", *Basiret* gazetesi, 4 Teşrin-i Evvel 1291 (16 Ekim 1875).

108 "İngiltere ile Almanya'nın Münasebâtı...", *Basiret* gazetesi, 10 Teşrin-i Evvel 1291 (22 Haziran 1875).

109 Stojanović, *a.g.e.*, s.24; *British Documents*, vol.2, Doc.48, Adams'tan Derby'ye, 1 Eylül 1875, s.74. Bu sırada Fransa'da kamuoyu asilerin lehine idi. Paul Hayes, *The Nineteenth Century 1814-80*, New York, 1975, s.261.

ve İngiltere'yi de davetine dâhil etmiştir. Bu daveti memnuniyetle karşılayan İtalya ise, barışı korumak düşüncesiyle, Avusturya ve Rusya ile uyum içinde hareket etmek isteyen bir politika izlemiştir.[110]

D-Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Uluslararası Boyut Kazanması ve Viyana Konferansı

Hersek Ayaklanması'nın kısa sürede yayılması ve genel bir ayaklanma haline dönüşmesi, Avrupa devletlerinin sahneye girmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Türklerin isyanı derhal durdurmadığı takdirde Karadağlıların kesin bir şekilde müdahil olacağından ve bu olayların Avrupa barışını tehlikeye düşüreceğinden korkan Rusya, Avusturya'yı bu konuda uyararak "barışçı bir çözüm bulmak" amacıyla Üç İmparator Ligi Devletleri'nin konsoloslarına ortak hareket etme yönünde talimat verilmesini teklif etmiştir.

Ancak Rusların bu teklifi Viyana'da pek de hoş karşılanmamıştır. Andrassy, temel olarak Avusturya'nın mesele ile ilgilenmesini ve başrol üstlenmesini düşünmüş, karışıklık içindeki vilayetlere Rusya'nın müdahil olmasını istememiştir. Andrassy, temelde Rusya'nın Türkiye'deki Hıristiyanların koruyucusu rolünü terk etmediği ve Avusturya'nın çıkarlarını dikkate almadığı fikrindeydi. Bununla beraber, Rusya'nın Türkiye'yi himaye etmesi ve gelecekte Avusturya'nın elini kolunu bağlaması da mümkündü.[111] Aynı zamanda Andrassy, Rus Dışişleri Bakanı Aleksandr Gorçakov'un böyle bir birliktelikle Bâbıâli'den Bosna-Hersek için yeni bir otonomi çıkarma hazırlığı içinde olduğunu düşünmekteydi.[112] Buna rağmen Andrassy Rusların teklifini reddetmemiş, ancak Rusya'nın etkisini kıracak bir teklif ileri sürmüştür. Bu teklife göre; Türk yetkililerinden önce konsoloslar, asilere şikâyetlerini belirtmelerini tavsiye edecekler ve Büyük Devletler'in onların şikâyetlerinin çözüme kavuşturulması için Bâbıâli'den istekte bulunacaklarını anlatacaklardı. Andrassy'nin teklifinin kabul edilmesinden sonra üç devletin hareket üssü Viyana oldu.

Bu gelişmeler sonucunda Avusturya, Rusya ve Almanya'nın elçileri Viyana'da bir konferans düzenlemişlerdir. Bu konferansta alınan karara göre, ayaklanma bölgesine gönderilmesi için elçilikler tarafından konsoloslar belirlenecek ve bu konsoloslar asilere, devletlerce yapılan tavsiyelerin reddedilmesi durumunda hiçbir devletin onlara yardım

110 *British Documents*, vol.2, Doc.28, White'tan Derby'ye, 19 Ağustos 1875, s.64.
111 Stojanović, *a.g.e.*, s.23.
112 Sumner, *a.g.e.*, s.143.

etmeyeceğini bildireceklerdi. Aynı zamanda, asiler çatışmalardan vazgeçerek şikâyet konularını bir Türk komiserine ileteceklerdi.[113]

Bu üç büyük devletin Balkanlar'da ortak hareketinde Rusya ile Avusturya arasında amaçlar ve çıkarlar açısından farklılıklar vardı. Rusya ayaklanmaya "barışçı bir çözüm getirmek" için Bâbıâli ile asiler arasında arabuluculuk rolü üstlenmeyi planlarken, Avusturya ise bunu Türkiye'nin kendi iç sorunu olarak görmüş ve prensipte bir müdahaleye karşı çıkmıştır. Yine de her iki taraf da başka devletlere danışmaksızın sorunu Üç İmparator Ligi içinde çözmek niyetindeydiler. Sonuç olarak sorunun çözümü yolunda Rusya'nın Avusturya'nın amaçlarına işlerlik kazandırdığı söylenebilir.

Diğer taraftan Balkanlar'da bir çıkarı bulunmayan Almanya bu sorunda diğerleriyle ayrı düşmemek için Avusturya ve Rusya'nın anlaşmasını destekliyordu. Bununla birlikte, Alman hükümetinin Türkiye'de önemli bir değişimin olmasını istemediği, ancak Türkiye'nin içişlerine müdahale etmekten de sakınmadığı söylenebilir.[114]

E- Bosna-Hersek Ayaklanması ve İngiltere

Hersek Ayaklanması'nın ortaya çıktığı yıllarda, İngiltere'de 12 üyeli, yüzyılın en güçlü hükümetlerinden biri olarak kabul edilen Disraeli Kabinesi işbaşındaydı. Hükümeti oluşturan Lordlar Kamarası Bakanı ve Adalet Bakanı Lord Cairns, Koloniler Bakanı Lord Carnarvon, Hindistan Bakanı Lord Salisbury, Savaş Bakanı Gathorne Hardy, Maliye Bakanı Sir Stafford Northcote, Dışişleri Bakanı Lord Derby gibi yetenekli devlet adamları tarafından yönetilen İngiltere hemen hemen karşı konulmaz deniz aşırı bir devletti.[115]

Buna rağmen Avrupa'daki gelişmeler ve bozulan denge İngiltere'nin karşısına farklı bir Avrupa çıkarmıştı. Prusya (Almanya) 1866 Königgrätz (Sadowa), 1870 Sedan savaşlarıyla birliğini tamamlayıp Avrupa kuvvetler dengesini altüst ederek bir güç merkezi olarak ortaya çıkmış, 1872'de ise Rusya ve Avusturya ile Üç İmparator Ligi'ni kurmuştur. İtalya ciddi mali sıkıntılar ve Roman sorunuyla uğraşırken, Fransa siyaset arenasındaki nüfuzunu kaybetmiş, 1870 yılının yaralarını sarmakla meşguldü. Almanya'nın kaçınılmaz bir şekilde kazanmaya çalıştığı Üç İmparator Ligi'nin diğer iki temsilcisi Rusya ve Avusturya,

113 *British Documents*, vol.2, Doc.26, Elliot'tan Derby'ye, 20 Ağustos 1875, s.64.

114 *British Documents*, vol.2, Doc.27, Macdonell'den Derby'ye, 20 Ağustos 1875, s.65.

115 R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe 1789-1914 A Survey of Foreing Policy*, Cambridge, 1955, s.505-506.

birbirlerine şüphe ile bakmalarına rağmen "Doğu Sorunu"nun çözümünde birlikte hareket etme düşüncesinde olmuşlardır.

Üç İmparatorlar Ligi, İngiliz Başbakan Benjamin Disraeli'nin "denge yok" diye nitelendirdiği bir sonuçtu. Disraeli, bu üç devletin oluşturduğu birlikteliğe karşı İngiltere'nin pozisyonunu "üç kuzey devletle hareket etmek için yolumuzdan çıkmadıkça, onlar bizsiz hareket edebilir ki, bu İngiltere gibi bir devlet için kabul edilmez" şeklinde izah etmiştir.[116] Zira onun pratik amacı İngiltere'nin prestijine bir hakaret olarak saydığı Üç İmparator Ligi'ni bir şekilde dağıtmaktı.[117] Disraeli, geçmişte genellikle uzak bir kayıtsızlık ve ihtiyatla icra edilen İngiliz dış politikasını bir tarafa bırakıp İngiltere'nin menfaatlerinin temini için kavgayı gerekli gören bir tavır içinde olmuştur. Diğer taraftan, Disraeli için Bosna-Hersek ile İrlanda arasında hoş olmayan benzerlikler mevcuttu.[118] Bu bakımdan, Balkan Slavlarının durumunun iyileştirilmesini "İrlanda için otonomi daha az gülünç olacaktır" şeklinde yorumlarken İngiliz çıkarları konusundaki endişesini dile getirmiştir.[119]

İngiltere'yi Türkiye'nin toprak bütünlüğünü korumaya sevk eden nedenler elbette bunlarla sınırlı değildi. Doğu Gloucestershire'den milletvekili olan J. Reginald Yorke'a göre[120] İngiltere'nin böyle bir politika izlemesinin üç nedeni vardı: Hindistan'daki ve serbest ticaretteki çıkarları ve deniz üstünlüğü. Yorke'a göre eğer Türkiye çökerse[121] ya da bölünürse İngiltere için korku ve endişe yaratıcı sonuçlar doğuracaktı. İstanbul'un Üç İmparator Ligi devletlerinden birinin eline geçmesi durumunda, İngiltere bunu Girit veya Mısır'la telafi etse bile, Türkiye ve Doğu Akdeniz'deki kaynaklarından mahrum kalacaktı. Diğer taraftan, Yorke, Türkiye'nin Hindistan'a açılan İngiliz yolu olduğunu göz önüne alınca, Hindistan'da İngiliz yönetimi altındaki 30 milyon Müslüman İngiliz tebaasının barış içinde yaşamasının Müslümanların halifesi olan Türk Sultanı ile İngiliz Kralı arasında kurulu olan

116 George Earl Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, 1876-1881, vol.VI, The Macmillan Company, New York, 1920, s.13.

117 A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, London, 1954, s.233. İngiltere gerek Üç İmparator Ligi'ni parçalamak, gerekse izolasyondan kurtulmak için kıta Avrupası'nda bir müttefik edinmeliydi. Avrupa'nın politik yapısı İngiltere'nin sadece Avusturya'ya itimat edebileceği sonucunu çıkarmıştı.

118 Richard Shannon, *The Crisis of Imperialism 1865-1915*, Great Britain, [1976], s.118.

119 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.13.

120 Iseminger, *a.g.e.*, s.260.

121 J. R. Yorke, daha Hersek Ayaklanması öncesi 18 Haziran tarihli Avam Kamarası'ndaki konuşmasında Türkiye'deki rüşvet ve kötü yönetimin olağanüstü boyutlara ulaştığını belirterek Türkiye'nin hızla çürüdüğüne dikkat çekmiştir. Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*, vol.1, London, Paris, New York, s.5.

dostluğa dayandığını belirtmiştir.[122] İngiltere için Hindistan her şeyin üstündeydi. Bu bakımdan Başbakan Disraeli gözü gibi sakındığı Hindistan'ın savunma hattını daha kuzeye, İstanbul Boğazı'na çekmişti. Ona göre İstanbul, Mısır ya da Süveyş'in değil, Hindistan'ın girişiydi.[123] Bu nedenle, Disraeli Türk İmparatorluğu'nun bağımsızlığına ve bütünlüğüne saygı gösteren geleneksel İngiliz politikasının en büyük savunucularından biri olmuştur.

Ayaklanmanın niteliği de böyle bir politikanın İngiltere tarafından yürütülmesine işlerlik kazandırmıştır. Asilerin yaptıkları akıl almaz vahşet, diğer Avrupa devletleri gibi İngiltere'nin de asilere antipati ile bakmasına ve ayaklanmayı bastırması için Osmanlı Devleti'ni haklı görmesine neden olmuştur. [124]

İngiltere'de başlangıçta ayaklanmaya fazla itibar edilmediği İngiliz basınından da anlaşılmaktadır. Küçük telgraf haberleri ayaklanmanın çıkmasından birkaç gün sonra gazetelerde yer almıştır. 8 Temmuz'da Standard gazetesi, "ayaklanma bayrağının çekildiği ve Derviş Paşa kumandasındaki kuvvetlerin asilere karşı harekete geçmekte olduğu" şeklindeki Viyana yazarından gelen telgrafı sütunlarına taşımıştır. 14 Temmuz'da ise *Times* gazetesi ayaklanmadan ilk defa olarak "Son Haber" sütununda bir paragrafla bahsetmiştir. Gazete bundan bir hafta sonraki nüshasında ise ayaklanmadan İstanbul'daki eski bir muhabirinin haberi ve Reuter'in bir telgrafı ile bahsetmiştir. Gazete İstanbul'daki eski yazarından aldığı haberde ayaklanmanın yayılmakta olduğunu, Katolik tebaanın hoşnutsuz unsurlarla birleşmekte olduğunu ve Osmanlı hükümetinin asilere karşı -20 Temmuz itibarıyla- üç tabur asker sevk etmeye başladığını belirtmiştir. Gazete'deki Reuter'in 20 Temmuz'da Ragusa'dan çektiği telgrafta ise Nevesin bölgesindeki asilerin Türk hükümetinin uzlaşmacı tekliflerini ve vergi ödemeyi reddettiği,

---

122 Avrupa'da ayaklanmanın dinî bir mahiyette ele alınmasının, geniş Müslüman nüfus barındıran Britanya İmparatorluğu için ne tür menfi sonuçların ortaya çıkabileceğini Lord Derby Avam Kamarası'nda şöyle ifade etmiştir: *"Osmanlı Devleti'nin bir bölgesinde ortaya çıkan bir ihtilalin kokusu dünyanın başka bir yerinde hissedilmeden önce bastırmaya çalışmalıyız. Çünkü bu yönde yalnız Osmanlı Devleti'nin hukukunu değil, belki öncelikle kendi hukukumuzu korumuş oluruz."* Bekir Sıtkı Baykal, *"Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi (1876)"*, *DTCFD*, c.6, sa.4, Ankara, Eylül-Ekim 1948, s.224.

123 R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question A Study in Diplomacy and Party Politics*, United State of America, 1971, s.98. A. Mourois, Disraeli'nin Boğazlar konusundaki düşüncesini ve Rusya'nın Akdeniz'e inme politikasını şöyle yorumluyordu. *"Disraeli, Rusları Akdeniz'de görmekten korktuğu kadar, dünyada başka bir şeyden korkmuyordu."* *Disraeli'nin Hayatı*, 1971, Çev. İsmail Hakkı Alişan, İstanbul, 1935, s.315.

124 Millman, *a.g.e.*, s.25.

Türk yetkililerin gereken önemi vermediği sorunu, -şimdi- bazı askeri birlikleri bölgeye sevkederek çözmeye çalıştığı ifade edilmiştir.[125]

Bundan sonra bir ay içinde gazeteler sürekli olarak, Viyana, Budapeşte, İstanbul, Ragusa gibi merkezlerden gelen resmi bilgileri ve bazen ayaklanmanın nedenleri, ortaya çıkışı ve yayılması konusunda gönderilen mektupları yayınlamışlardır. Gazetelerdeki yazılarda genel olarak ayaklanma, kısa zamanda bastırılabilecek, "önemsiz bir gürültü" olarak görülmüştür. [126]

Ayaklanmanın genişlediği, ciddi bir boyut kazandığı, aktif diplomatik girişimlere konu olduğu ağustos ayı, İngiliz basınında daha sert üslupta yazıların yazıldığını göstermiştir. 14 Ağustos'un *Times* gazetesindeki bir yazı, ayaklanmadan tamamen Anti-Türk tonda, gelecek için "gökgürültüsü" olarak bahsetmiştir. Yazıda olaylar ayaklanmanın çıkmasından itibaren özetlenmiş ve "Müslüman zorbalıklarının" kurbanları olan asilere derin bir sempati gösterilmiştir. Hatta Avrupa'nın doğusundaki barışın Hersek'tekinden "ölçülemez derecede daha büyük değerde" olduğu vurgulanmıştır.

Times gazetesinin aksine gelenekçi parti organı olan Standard, asi gruplarının amaç ve teşekkülünü alaylı bir şekilde yorumlayarak, onların savunmasız köyleri yakan ve yağmalayan, barışçı Müslüman sakinleri katleden ve ölülerin organlarını kesen kimseler olarak resmetmiştir. Söz konusu gazete; İngiliz hükümetinin, sultana tavsiyede bulunma hakkının oluduğunu, ancak "Bâbıâli'nin, hareketini engelleyecek herhangi bir tavrı benimsemeye rıza göstermeyeceği" şeklindeki görüşünü tekrarlamıştır.[127]

1. Viyana Konferansı ve Sonrası İngiltere

Avusturya, Rusya ve Almanya'nın Üç İmparator Ligi çerçevesinde Avrupa meseleleri ve "Doğu Sorunu" konusunda birlikte hareket etmeleri, diğer Avrupa devletlerince kuşkuyla karşılanmıştır. Fransa, "Doğu Sorunu"nun ele alınmasında kendisinin bulunmadığı bir ortamda mevcut kötü durumundan üç kuzey devletinin yararlanabileceği korkusuyla onlarla birlikte hareket etme düşüncesinde olmuş; bu çerçevede "Doğu Sorunu"nun çözümünde kendisinin de çalışmalara davet edilmesi gerektiğini Petersburg'daki elçisi kanalıyla Çar'a ilet-

125 *The Times*, 21 July 1875, Issue: 28373, pg.9.

126 Walter G. Wirthwein, *Britain and the Balkans Crisis, 1875-1878*, New York, 1935, s.14. Avrupa çevrelerinde; Fransız gazeteleri, ayaklanmayı seyredilmeye değer olmaktan çok bir hikâye malzemesi olarak görürken, Alman ve Avusturya basını ayaklanmayı biraz daha ciddi bir tarzda ele almıştır. *Gösterilen Yer.*

127 Wirthwein, *a.g.e.*, s.17.

miştir. Rus Çarı, müttefiklerine danışmaksızın Fransa'nın çalışmalara katılma isteğini kabul ettiği gibi, İtalya ve İngiltere'yi de sorununun çözümü konusunda çalışmalara davet etmiştir.[128] İtalya ve Fransa Çar'ın davetini hemen kabul etme eğiliminde olmalarına rağmen, İngiltere bu daveti kabul etmeye gönüllü değildi.

İngiltere, böyle bir girişimi Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı esasına dayanan politik çıkarları açısından hoş karşılamamıştır. Çünkü İngiltere, devletlerin herhangi birinin müdahalesinin Türkiye'nin kendi topraklarındaki bağımsız otoritesine aykırı olacağını ve bunun ayaklanma için bir tahrik unsuru oluşturabileceğini düşünüyordu. Aynı zamanda İngiltere, bu girişimlerin ilerde Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale etmeye zemin hazırlayacağına inanmaktaydı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby 12 Ağustos'ta Elliot'a yazdığı telgrafta, ayaklanmanın Türkiye'nin sadece bir iç sorunu olarak ele alınması ve kendi gücüyle sorunu çözme yoluna gitmesi gerektiğini söyleyerek Türkiye'yi dış müdahaleden uzak tutmak istediğini belirtmiştir. Bu nedenle, Derby "bu yerel karışıklığın" bastırılmasını istemiştir.[129] Bu telgraftan birkaç gün sonra da Derby, "eğer Bâbıâli askerlerini kullanmaz ve uzun zamandan beri kontrol edilemeyen ayaklanmanın devam etmesine izin verirse, bunun sonuçları ciddi olabilir" şeklinde yazmıştır.[130] R. Millman'a göre Derby'nin endişesi Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ile ilgili değildi; daha ziyade İngiliz hareketi ve sorumluluğunun ortaya çıkmasından nasıl kaçınıla-

128 Çarın müttefiklerine danışmadan Fransa, İtalya ve İngiltere'yi de çalışmalara davet etmesi Andrassy'yi gücendirmiştir. Çünkü Andrassy, Rusya'yı diğer devletlerden ayırarak onunla birlikte sorunu çözmeyi arzulamaktaydı. O, zaten Rusya'nın, planlarını kabul etmesi konusunda pek çok sıkıntıyla yüz yüze idi; sorunun çözümünde atılan her adımda diğer devletlerin de yer alması durumunda, planlarının gerçekleşmesinde birtakım yeni zorlukların ortaya çıkaracağına inanıyordu, Temelde Andrassy, Türklerin ayaklanma ile kendilerinin ilgilenmesi gerektiğini teklif etmekte ve uzlaştırıcı bir tarafsızlık politikası izlemekteydi. Ona göre, Türkiye kendisini koruyamaz ve reformların uygulanmasının imkânsızlığı anlaşılırsa Avusturya müdahale etme rolünü üstlenebilirdi. Avusturya için gerekli olan şey ise Sırp ya da Karadağ gücünün artmasını önlemek ve Avrupa ihtilaflarından sakınmaktı. Aynı zamanda Andrassy, Rusya'dan tam olarak şüphelenmiş ve Gorçakov'un prensliklere (Sırbistan, Karadağ, Eflak ve Boğdan) benzer bir otonom rejimini Bosna ve Hersek için elde etme manevrası içerisinde olacağını düşünmüştür. Bununla birlikte sorunun çözümünde Viyana'nın hareket merkezi olmasından memnun idi. Sumner, *a.g.e.*, s.142-143.

129 Harris, *a.g.e.*, s.87. Bu bakımdan Derby, İstanbul'daki elçi Elliot'un öğütlerine ve serzenişlerine muvafakat ettiğini ifade etmiştir: "*Sizin Bâbıâlî üzerindeki teşvik edici hareketinizi onaylıyorum.*" Elliot'un Disraeli'yi de etkilediği söylenmektedir. Dawson, *a.g.m.*, s.94.

130 *Gösterilen Yer.*

cağı ile ilgiliydi.[131] Bu nedenle de Derby, Konsoloslar Komisyonu'nun başarılı olabileceğine inanmamıştır.[132]

Başbakan Disraeli de dış ihtilaflar konusunda endişeli olup, Derby gibi ayaklanmanın Sultan tarafından bastırılmasını istemekteydi. Bu nedenle Disraeli, Bâbıâli'nin İngiltere'yi Rusya'nın yaptığı daveti kabul etme konusunda "insanüstü bir çaba göstermesi"ne Elliot'tan daha fazla sinirlenmiştir. Sonuçta, sorunla Türkiye'nin kendisinin ilgilenmesi ve dış müdahaleden bağımsız kalması gerektiğini düşünen Disraeli, konu üzerinde diğer devletlerin konsoloslarının müdahalesine iştirak etmeyi gönülsüz bir şekilde kabul etmiştir. 24 Ağustos'ta Derby'ye gönderdiği telgrafta bu girişime istemeyerek katıldığını ve "alternatifin bulunmadığı"nı yazmıştır.[133]

İngiliz çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma esasına dayanan İngiliz geleneksel politikasının en ateşli savunucularından biri de İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Henry Elliot'tı. Elliot, genelde bütün dış müdahale yöntemleriyle ve özelde rakibi İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Ignatyev'in nüfuzuyla savaşma görevini üstlenmiştir. Bu bakımdan, Ignatyev, Elliot'ı "körü körüne Rusya'nın meşru nüfuzuna karşı savaşma arzusu içinde", "Türk'ten daha fazla Türk" olmakla suçlamıştır.[134]

Bu arada, Elliot daha başından beri ayaklanmanın ulusal bir boyut kazanmadan yerel bazda ezilmesini istemiştir. Bu amaçla Elliot Osmanlı devlet adamlarını ayaklanmanın bastırılması konusunda daha büyük bir gayret göstermeye zorlamıştır. Benzer şekilde, sadrazamı sorun üzerinde oyalanılması durumunda çok ciddi sonuçların ortaya çıkabileceği konusunda uyarmıştır.[135] Bununla birlikte Elliot, ciddi bir reform programının uygulanması konusunda Sultanı ve Bâbıâli'yi uyarmaktan da geri durmamıştır.

Elliot'un her şeye rağmen Konsoloslar Komisyonu'na iştirak edilmesinde bazı temel beklentilere ve endişelere sahip olduğu söylenebilir. Ona göre, asiler eğer büyük devletlerin herhangi birisinden, özellikle Avusturya'dan hiçbir şey elde edilemeyeceğini görürlerse

131 Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, s.19

132 Stojanović, *a.g.e.*, s.25

133 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, c.VI, s.12. Disraeli'ye göre, Türkler yeteri kadar enerjiye, belki de paraya sahip olmuş olsalardı, Hersek ayaklanması bir haftada çözümlenebilirdi. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, c.VI, Disraeli'den Anne Lady Chesterfield'e, 21 Ağustos, s.12.

134 Harris, *a.g.e.*, s. 83-84. Dawson, Elliot'un daha önce *"Doğu'da İngiltere'nin sesi"* olan Stratford Canning'in etkisini bazı konumlarda hatırlatan eşsiz pozisyonu bulunduğunu zikreder. Dawson, *a.g.m.*, s.93.

135 *British Documents*, vol.2, Doc.35, Elliot'tan Derby'ye, 17 Ağustos 1875, s.68.

silahlarını bırakacaklar ve Türklerle anlaşma yoluna gideceklerdi. Diğer taraftan; Avusturya, Rusya ve Almanya'dan gelen "konsolos teklifi"nin Türkler tarafından reddedilmesinin doğuracağı menfi sonuçların da farkındaydı.[136]

2. Mostar Toplantısı, Osmanlı Devleti ve İngiltere

Türk tarafı ayaklanmayı bastırmak için güç kullanmaya karar verdiği ve bunun için asker toplamaya başladığı sırada, Avusturya ve Rusya, Viyana Konferansı'nda birleştiklerine dair kararı Bâbıâli'ye ulaştırdılar. Ancak Osmanlı Devleti başlangıçta yabancı devletlerin müdahalesinden sakınmaya çalışıyordu.[137] Ancak; Bâbıâli, sorunun kendi çıkarları doğrultusunda halledileceği inancıyla, sunulan teklifi kabul etmeye yatkındı. Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın Derby'ye gönderdiği gizli telgrafta[138] Bâbıâli'nin bu teklifi iki sebepten dolayı kabul ettiği anlaşılmaktadır: Birincisi, ayaklanmanın bölgede yayılarak büyümesiyle Bâbıâli'nin arabuluculuğunu istemediği devletlerin, kendisinin uzlaşmadan yana olmadığı ve kan akıtılmasından kaçınmadığı suçlamalarında bulunacak olmaları; ikincisi ise, Bosna-Hersek halklarının kafasındaki Rusya ve Avusturya'nın manevi nüfuzundan yararlanarak bölgedeki huzuru tesis etmek istemesiydi.

Fakat Osmanlı Devleti başından beri Bosna-Hersek Ayaklanması'nın çözümü konusunda en büyük dayanağı ve güvencesi olarak İngiltere'yi görüyordu. Bâbıâli bu düşüncesini, başından beri İngiltere'ye konu hakkında bilgi vererek göstermeye çalışmış ve uzlaşmacı tavrı konusunda da İngiliz hükümetine güven verme yoluna gitmiştir.[139]

---

136 Millman, *a.g.e*, s.21

137 *British Documents*, vol.2, Doc.57, Elliot'tan Derby'ye, 22 Ağustos 1875, s.80

138 *British Documents*, vol.2, Doc.46, Safvet Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 31 Ağustos 1875, s.74

139 Safvet Paşa, Lord Derby'ye iletilmek üzere Londra'daki elçi Musurus Paşa'ya gönderdiği telgrafta şunları söylemekteydi: *"Hasan Edip Paşa ve Konstant Efendi Bâbıâli'ye 16'sında (Temmuz) aşağıda hülasası görülen telgrafı gönderdi: Biz Nevesin'e gitmeden önce kaçaklarla ilgili olarak ön bilgi verdik. Kaçakların sonuncuları mesaj götüren mesajcılarımıza saldırdılar. Nevesin'e vardığımız gün asiler köylülerin hayvanlarını önlerine katarak götürdüler, sürüye ateş ettiler, ulaşım yollarını kestiler, karşılaştıkları Müslüman ve Hıristiyan herkese ateş ettiler. Ölümle ve yangınla tehdit ettiler, kimse onları takip etmedi. Biz onların yazılı olarak istediklerini ve şikâyetlerini bildirmelerini istedik. Saçma sapan birtakım iddialar ileri sürdüler. Habercilerimizin iddialarına göre görüşme bizim askerî bölgede olacaktı, ama onlar bize bir kadın aracılığıyla Nevesin'den 2,5 saatlik bir mesafede bulunan bir köye gelmemizi davet eden bir mektup gönderdiler. Bilgilerimize göre bu bölgede 300'den fazla, bir komşu köyde de 70 ile 80 arasında asi bulunmaktadır. Bundan başka yakında bir saldırı hazırlığı içinde bulunmaktadırlar. Onlarla bir görüşme sağlamak istediysek de bu sonuçsuz*

Sorunun uluslararası bir boyut kazanmasının kaçınılmaz olduğunu, Fransa ve İtalya'nın da olaya müdahil olduğunu gören Bâbıâli, girişime katılmakta isteksiz davranan İngiltere'yi ikna etmeye çalışıyordu. Safvet Paşa, Lord Derby'ye, "Türkiye'ye karşı dostluk ve iyi niyet gösteren bir devlet olarak İngiltere'nin" uzlaştırma çabalarına katılmasının sorunun çözümünde başarı şansını daha fazla artıracağını yazmıştır.[140] Safvet Paşa, başka bir telgrafında ise, Bosna-Hersek'teki olayların tırmanmaması için Bâbıâli'nin elinden geleni yaptığını ve isyanın hızlı bir şekilde bastırılması için gerekli tedbirleri alarak bölgeye yeteri kadar asker sevk ettiği sırada büyük devletler tarafından kendisine Viyana Konferansı'yla alınan kararların sunulduğunu İngiltere'ye iletmiştir. Telgrafta, Viyana kararlarının insani yönünün Bâbıâli tarafından takdir edilip her şeyden önce kan dökülmesinin önlenmesi ve barışın tesis edilmesi için son uzlaştırma hareketi olarak görülmüş, Server Paşa'nın Mostar'a gönderilmesinin de bu iyi niyetin bir sonucu olduğu ifade edilmişti. Bâbıâli, geleceğe dair sorumluluğu ve hareket hattı konusunda ise Büyük Devletler'e "Konsoloslar girişiminin istenilen sonuca ulaşmaması durumunda kuvvet kullanmaya ve olayı sona erdirmeye hazır olduğunu" bildirmiştir.[141]

Buna rağmen mesele, Türkiye'deki reformların yavaş gelişimi konusunda daha açık konuşmaların yapıldığı Avam Kamarası'na geldiğinde Sultan, Elliot'a İngiltere'nin "eskisi kadar yakınlık göstermediği" endişesini iletmiştir.[142] Sonuçta Safvet Paşa, İngiltere Kabinesi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun itibar ve haklarına karşı Osmanlı Devleti'nin isteğini kabul etmesinden dolayı teşekkürlerini ileterek memnuniyetini göstermiştir.[143]

Derby, bu konuda İngiliz dış politikasını 24 Ağustos'ta Elliot'a gönderdiği telgrafta şöyle ortaya koymuştur: "İngiltere Hükümeti, yabancı konsolosların müdahale politikasından şüphelendiği için teklife gönülsüzce rıza göstermiştir. Fakat Bâbıâli'nin İngiltere hükümetinden

---

kaldı. Çarpışmanın Stoulitza, Bileke, Treantidj sakinlerine kadar genişleyeceğini ve Latinlerin de buna katılacaklarını tahmin ediyoruz. Bizim girişimimiz hiçbir sonuç getirmeyecektir ve asiler planlarını daha da geliştirmek için bu duraklama anından yararlanacaklardır. Aralarında birkaç Karadağlı da bulunmaktadır. Ben size bu ayaklanmayı sonlandırma ihtiyacı içinde bulunan imparatorluk hükümetinin aldığı tedbirleri de bildireceğim." British Documents, vol.2, Doc. 11, 21 Temmuz 1875, s.55.

140 *British Documents*, vol.2, Doc.46, Safvet Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 31 Ağustos 1875, s.74.

141 *British Documents*, Doc.33, vol.2, Safvet Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 22 Ağustos 1875, s.67.

142 Dawson, *a.g.m.*, s.95

143 *British Documents*, vol.2, Doc.45, Musurus Paşa'dan Derby'ye, 31 Ağustos 1875, s.73.

yalnız durmama ricası üzerine başka bir seçeneğin bulunmadığını hissetmiştir." Derby sözlerine devamla şunları söylemiştir: "İngiltere Hükümeti'nin rızası Türk Hükümeti'nin talebinden dolayı verilmiştir. Aynı zamanda İngiliz Hükümeti, dış müdahale olmaksızın Bâbıâli'nin asilerle ilgilenmesi gerektiğini düşünmektedir."[144]

Konsoloslar girişimine katılması için yapılan teklifi İngiltere'nin de kabul etmesinden sonra büyük devletlerin elçilikleri konsolosları belirlemiş[145] ve konsoloslar üstlendikleri görevi yerine getirmek için Mostar'a hareket etmişlerdir. İngiliz temsilcisi olarak Elliot, konsolos W. R. Holmes'ü tayin etmiştir. Elliot, bu iş için Holmes'ü görevlendirirken bazı tavsiyelerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Kendisinin ve meslektaşlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale etmeyi önleme yolu ve tedbirlerini benimsemek; Hıristiyanlar arasındaki mevcut durumda dış sempatinin elde edilebileceği, hatta gerekirse maddi destek alınabileceği şeklindeki intibaya son vermek ve onları devletlerin hiçbirinin kendilerine destek vermeyeceklerine ikna etmek.[146]

Osmanlı Devleti de bölge halkının ve asilerin şikâyetlerini dinlemek ve asilerle anlaşmak üzere yukarıda belirtildiği gibi Server Paşa'yı görevlendirmiştir. Konsoloslar eylül ayının ilk haftası Mostar'a ulaşmış ve önce kendi aralarında iş bölümü yapmışlardır. İngiliz, Rus ve Fransız konsolosları Nevesin'deki, Avusturya, Alman ve İtalyan konsolosları ise Dalmaçya sınırındaki asilerle irtibat kurmak üzere iki gruba ayrılmışlardı.[147]

Server Paşa'dan önce asilerle temas kuran konsoloslar, onları şikâyetlerini iletmeleri konusunda ikna etmeyi başaramadılar. Holmes'ün içinde bulunduğu grup, asi şeflerinin pek çoğuna bile ulaşamadan 22 Eylül'de Mostar'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Avusturya, İtalyan

144 *British Documents*, vol.2, Doc.34, Derby'den Elliot'a, 24 Ağustos 1875, s.68. Bu telgraf, Elliot'un konu ile ilgili olarak yetkilendirildiğinin Fransız Hükümeti'ne bildirilebileceği açıklamasıyla Paris elçiliğine de gönderilmiştir.

145 Avusturya ve İtalya Konsolosları gizlilikle Sırp arzularına güçlü bir şekilde destek vermekteydiler. Scutari konsolosluk görevini yürüten Avusturya temsilcisi Vasić ise tarafsız bir tutum içinde olmuştur. Konsoloslardan Scutari ve Prizrend'de görev yapmış, Selanik Konsolosluk görevini yürüten Rus temsilcisi Yastrebov, Slavların açık bir destekçisi olarak bilinmektedir. Alman Konsolos'u Lichtenberg de aynı düşüncede idi. Konsoloslar içinde sadece İngiliz Konsolosu Holmes Türklerin lehinde idi. Sumner, *a.g.e.*, s.143-144. Homes'in görüşmeler için İngiltere adına konsolos olarak atanmasından Bosna Valisi de memnun olup, ondan büyük bir destek alacağı ümidi içinde olmuştur. *British Documents*, vol.2, Doc.62, Holmes'ten Derby'ye, 30 Ağustos 1875, s.84.

146 *British Documents*, vol.2, Doc.50, Elliot'tan Holmes'e, 25 Ağustos 1875, s.75.

147 *British Documents*, vol.2, Doc.86, Holmes'ten Elliot'a, 10 Eylül 1875, s.95.

ve Alman Konsoloslarının bulunduğu grup ise Trebinye[148] civarında bazı asi liderlerine rastlamalarına rağmen, onlar da başarılı olamadan Eylül'ün 23'ünde Mostar'a geri dönmüşlerdir. Bu arada Trebinye civarında bazı isyancıların liderleriyle yapılan görüşmede isyancılar, bir genel af ilan edilmesini ve benimsenebilecek reformların uygulanması için Avrupa garantisinin verilmesini talep ettiler. Bunların temin edilmesi durumunda, "reforme edilmiş kanunlar ve uygun ve adil bir yönetim"le Sultan'ın tebaası olarak kalacaklarını belirtmişlerdi.[149]

Mostar'a 3 Eylül'de ulaşan[150] Server Paşa da asilerle uzlaşma imkânı bulamamıştır. Esas itibarıyla bir uzlaşmanın mümkün olmayacağı daha başından belliydi. Server Paşa'nın daha Mostar'a ulaşmasından az önce, Nevesin'de asiler tarafından Türk kadın ve çocuklarının öldürüldükleri veya kaçırıldıkları haberleri gelmekte, Müslüman halkın ise büyük bir heyecan içerisinde silahlandığı ve toplandığı görülmekteydi. Hatta söylenildiğine göre, Müslümanların Hıristiyanlara karşı bir hareket içersine girmesi bile Genel Vali Derviş Paşa'nın nüfuzuyla önlenebilmişti.[151] Bu bakımdan, Server Paşa'nın Mostar'a ulaştığı sırada genel havanın bir uzlaşmayı meydana getirebilmesi zor görünüyordu.

Bununla birlikte Server Paşa Mostar'a ulaşınca asilerle anlaşmak için bir uzlaşmacı bildirge yayımlamıştı.[152] Asilerin evlerine dönmesini ve itaatini isteyen bildirgeye hiçbir asi uymadığı gibi, Server Paşa ile de hiçbir suretle irtibat kurmamışlardır.[153]

Sumner'e göre, "Konsoloslar girişiminin gülünç bir olay olduğunu göstermesi" sürpriz değildi.[154] Bu süreçte temel olarak, Rusya müdahalede bulunmak ve uzlaşmayı temin etmek istemiştir. Ancak Andrassy,

148 Trebigne Ragusa'nın biraz kuzeydoğusunda yer almaktadır.

149 *British Documents*, vol.2, Doc.85, Holmes'ten Derby'ye, 24 Eylül 1875, s.94. Holmes'e göre pek çok gazetenin değerlendirmesinin aksine, Hersek halkı bir otonomiyi düşünmemektedir. Onları böyle davranmaya Sırp tahrikçileri ikna etmiştir. *British Documents*, vol.2, Doc.109, Holmes'ten Elliot'a, 28 Eylül 1875, s.109

150 *British Documents*, vol.2, Doc.109, Holmes'ten Elliot'a, 28 Eylül 1875, s.109; *British Documents*, vol.2, Doc.63, Holmes'ten Derby'ye, 5 Eylül 1875, s.84

151 *British Documents*, vol.2, Doc.62, Holmes'ten Derby'ye, 30 Ağustos 1875, s.83. Asilerin Nevesin'de geniş bir katliama girişmesine imkân bulmasında Selim Paşa'nın buradaki kuvvetleri Gosha bölgesine götürmesinin de önemli bir etkisi olduğu söylenebilir. *Gösterilen Yer.* Eylül'ün 12'sinde Holmes ile birlikte Fransız ve Rus Konsolosu Nevesin'e geldiklerinde şehri yakılmış, yağmalanmış ve geniş bir şekilde katliam yapılmış olarak bulmuşlardır. *British Documents*, vol.2, Doc.109, Holmes'ten Elliot'a, 28 Eylül 1875, s.109.

152 Server Paşa tarafından ilan edilen bildirge için bkz: *British Documents*, vol.2, Doc.85, s.96-97.

153 *British Documents*, vol.2, Doc.109, Holmes'ten Elliot'a, 28 Eylül 1875, s.111.

154 Sumner, *a.g.e.*, s.143.

ayaklanmaya Osmanlı'nın bir iç sorunu olarak bakmış ve Konsoloslar Komisyonu'nun amacını "müdahale etmek"ten çıkarıp asilere silahlarını bıraktırmak ve Türkler ile direkt görüşmelerde bulunmaya zorlamak yönünde büyük çaba göstermiştir. Andrassy, Avusturya'nın özel çıkarlarının bulunduğu uluslararası müdahaleyi önlemek için de Almanya ve Rusya ile birlikte hareket etmek istemiştir. Oysa Rus Çarı Konsoloslar Hareketine Fransa, İtalya ve İngiltere'yi davet ederek Andrassy'nin "genişleyen planı"nı boşa çıkarmıştır.[155]

Mostar'daki konsoloslar girişimi bir çözüm getirmediği gibi, sorunun büyük devletlerin gündemine oturarak uluslararası bir boyut kazanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan, bu uzlaşma çabaları asilere de istediklerini elde etme yönünde hırs ve heyecan vermiştir.

Bu arada büyük devletlerin sözkonusu diplomatik girişimleri ve ayaklanmanın seyri konusunda İngiliz basınında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerin bir kısmı, Türkiye konusundaki geleneksel İngiliz politikasını yansıtırken, bir kısmı ise gelişmeleri anti-Türk bir tarzda ele almıştır. *Standard* gazetesi, Konsoloslar Komisyonu'nu "üç büyük askeri imparatorluğun" planı olarak görmüş ve İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarına vurgu yapmıştır. Gelenekçi parti prensiplerine bağlı olan *Observe*, *Standard*'ın görüşlerini paylaşmış ve özellikle Lord Russell'ın asilere destek vermek amacıyla kaleme aldığı mektubu eleştirmiştir.

Liberal bir gazete olan *Daily News*, her zamanki gibi radikal ve Türk aleyhtarı görüşlerini okuyucularına taşımıştır. Adı geçen gazete, asilere sempati göstermiş, sert üslubuyla "Türk hükümeti için en kazançlı şeyin 'katlanılmaz' olan idare sistemini reforme etmek olduğunu" yazmıştır. *Times* da başından beri Türkleri itham eden yazılara yer vermiştir. Temel olarak, *Times* sorunun çözümü konusunda ayaklanma bölgeleri için "otonomi"yi savunmuştur. *Pall Mall Gazette* ise soruna uluslararası hukuk ve tarafsızlık ilkesi çerçevesinde bakmış ve farklı devlet yetkililerinin görüşlerine yer vermiştir.[156]

3. Mostar Görüşmeleri Sonrası Gelişmeler, Osmanlı Devleti ve İngiltere

Büyük devletlerin konsoloslarının asilerle uzlaşma çabalarının sonuçsuz kalmasından sonra, çözüm konusunda Avusturya, Fransa ve Rusya konsolosları "herkes tarafından kabul edilebilir pratik bir proje" teklifinde bulundular. Bu proje, taşra için bir anayasa hazırlanması, ge-

155 Millman, *a.g.e.*, s.23.
156 Wirthwein, *a.g.e.*, s.20-22

nel bir af ilan edilmesi, Server Paşa ve asiler arasında Avrupa delegelerinin işbirliğiyle bir uzlaşmanın detaylarının görüşülmesi konusunda Ragusa'da Server Paşa ile komisyonun bir araya gelmesini öngören düzenlemeleri kapsamaktaydı. Ancak Konsolos Holmes, bunun İstanbul'da düzenlenmesi gerektiğini ve hükümetinden talimat almadan herhangi bir adım atmayacağını belirtmiştir.[157] Aynı zamanda sadrazam da bu teklifi "büyük bir öfke ve telaşla" reddetmiştir.[158]

Ayaklanma konusundaki diplomatik faaliyetlerin seyri üzerinde Rus elçisi Ignatyev'in büyük yeri bulunduğu su götürmez bir gerçektir. Ignatyev daha Mostar'daki Konsolosların başarısızlıklarından önce, özellikle Andrassy'nin kontrolü ve girişimini sonuçsuz bırakarak Avusturya'nın Balkanlar'daki nüfuzunu yıkmak[159] ve bir panslav program başlatmak amacıyla İstanbul'da hükümet ve Sultan nezdinde sıkı bir çalışma içersine girmiştir. Bu bakımdan Avusturya'nın konu üzerindeki önceliğini almak ve konunun ağırlık merkezini Viyana'dan, daha fazla nüfuz ettiği İstanbul'a çekmek amacıyla politik bir teklifte bulunmuştur. Ignatyev teklifinde, bir Konsolos Komitesi'ne ayaklanmanın şikâyet konularının iletilmesini, ayaklanma bölgesinin Bâbıâli'ye itaatini temin etmek için büyük devletlerin elçilerinin asilere baskı yapmasını, buna karşın Bâbıâli'nin de bu bölgeler için reformlar ihsan etmesini öne sürmüştür.[160]

Ignatyev'in teklifine en olumsuz tepki Elliot'tan gelmiştir. Elliot, teklifin Avrupa müdahalesine zemin hazırlayacağını düşünerek bu konuda Holmes'ü uyarmıştır. Ancak Elliot, daha konsoloslar girişiminin sonuçlarını öğrenmeden önce, Sadrazam'a Avrupa devletlerinin harekete geçmesini önlemek için Bosna-Hersek'in şikâyetlerini dikkate almasını tavsiye etmiştir. Hatta bölgede Hıristiyanlara yerel yönetimde pay verilebileceğini bile söylemiştir.[161]

Ignatyev'in ya da Rusya'nın bu tür önerilerde veya bu önerilere geçerlilik kazandırma konusunda İngiltere'nin görüşünü ve onayını almakta kusur etmediği anlaşılmaktadır.[162] Derby, 9 Ekim'de Rus Elçisi ile yaptığı görüşmede Rusya'nın ayaklanma konusundaki teklifi

157 *British Documents*, vol.2, Doc.100, Elliot'tan Derby'ye, 28 Eylül 1875, s.99.
158 *British Documents*, vol.2, Doc.101, Elliot'tan Derby'ye, 28 Eylül 1875, s.100.
159 Viyana'daki İngiliz elçisi Sir A. Buchanan da Ignatyev'in, Avusturya'nın diplomatik hareketine kıskançlıkla baktığına Derby'nin dikkatini çekmiştir. *British Documents*, vol.2, Doc.102, Sir A. Buchanan'dan Derby'ye, 5 Ekim 1875, s.100.
160 Harris, *a.g.e.*, s.94; Millman, *a.g.e.*, s.24
161 Millman, *a.g.e.*, s.24.
162 Bkz: *British Documents*, vol.2, Doc.96, Elliot'tan Derby'ye, 24 Eylül 1875, s.98; *British Documents*, vol.2, Doc.107, Derby'den Elliot'a, 16 Ekim 1875, s.102-103.

ve tavrı konusunda kendi görüşü ve İngiltere'nin politikası ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.[163]

Rus elçisi Shauvaloff, bu görüşmede Derby'ye, Rus Hükümetinin isteğinin, asileri silah bırakmaya ikna etmek ve Bâbıâli'yi Avrupa uyumunu tehlikeye atacak bir hareketten sakındırmak ve bu tür ayaklanmaları önleyebilecek adımlar atması gerektiğine inandırmak olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda asilerin Romanya ve Sırbistan'a ihsan edildiği gibi tam olarak yerel otonomi düşüncesinde olmadıklarını, Lübnan'daki gibi herhangi bir düzenlemeyi düşünmediklerini, ancak daha iyi yönetim, idare ve mali reformların uygulanmasını istediklerini belirtmiştir. Rus görüşüyle çok fazla görüş ayrılığı içinde bulunmadığını düşünen Derby, Romanya ve Sırbistan örneklerinin ayaklanma bölgelerindeki nüfus yapısını yansıtmadığını, bu bölgelerin karma bir nüfusa sahip bulunduğunu ifade etmiş, ancak iyileştirme ve özellikle bölgelerin yerel ve mali yönetimi konusunda belirtilen görüşlerde mutabık olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde Derby, kendisinin de gerekli gördüğü söz konusu reformların, yabancı baskısıyla değil, Bâbıâli'nin kendi girişimiyle hazırlanması gerektiğini ifade etmiştir.

Bâbıâli, İngiltere'nin kendi lehindeki tutumunun farkındaydı ve İngiliz politikasına güveniyordu. Yine de konsoloslar girişiminden sonra, sorunun uluslararası platformda daha ciddi bir boyut kazanmasını önlemek ve içişlerine yapılacak muhtemel bir müdahaleyi engellemek amacıyla, Elliot'un da tavsiyeleriyle, bölge için birtakım reformların yapılması gerektiğini düşünmüştür.

Bu nedenle Osmanlı Hükümeti 20 Eylül 1875 Fermanı'nı, 2 Ekim 1875 İradesi'ni (Adalet Fermanı) ve 12 Aralık Fermanı'nı yayımlayarak önemli adımlar atmıştır. 20 Eylül Fermanı, özel bir Adalet Bakanlığı'nın kurulmasını, bütün halk kitlelerinin genel ve özel haklarının sağlanmasını, mahkeme yöntemlerinin hızlandırılmasını, vergi toplayanların hareketlerine dikkat etmesini ve dürüst çalışmayanların cezalandırılmasını öngören Bosna'daki ilk fermandır.[164] Fermanın beklenen sonucu vermemesi ve ayaklanmanın devam etmesi üzerine, hükümet bir taraftan ayaklanmayı bastırmak için güç kullanmak yoluna girerken, diğer taraftan da yukarıdaki söz konusu 2 Ekim tarihli iradeyi yayınlamıştır. Söz konusu iradede hükümet temel olarak vergi indirimi, inanç özgürlüğü ve kanun önünde eşitliği taahhüt etmekteydi.[165] Ancak bu irade

163 *British Documents*, vol.2, Doc.107, Derby'den Elliot'a, 16 Ekim 1875, s.102-103.

164 Kemal Baltalı, *"1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması"*, *Belleten*, c. LI, sa.199-201, Ankara, 1988, s.206.

165 *British Documents*, vol.2, Doc.114 ve 115, Elliot'tan Derby'ye, 2 Ekim 1875, s.125-126; Sumner, Fermanın Ignatyev'in tavsiyesi üzerine hazırlandığını ileri sürmektedir. Sumner, *a.g.e.*, s.146.

ile de ayaklanmanın devam etmesi ve genişlemesi önlenemediği[166] gibi, ayaklanma bir süre sonra Bulgaristan'a sıçramıştır. Bu ise, açık bir şekilde gelecekte iyi şeylerin olmayacağına dalalet etmekteydi.[167] Kasım ve Aralık ayları boyunca ayaklanmayı bastırmaya çalışan Bâbıâli, Avusturya ve Rusya'nın sorunu çözmeye yönelik daha aktif çaba içinde oldukları bir sırada, daha önce ilan edilen fermanlardan daha kapsamlı olan 12 Aralık Fermanı'nı ilan etmiştir. Ferman, farklı mahkemelerin ve bütün yargı sisteminin yeniden organize edilmesi, yargıçlar ve vilayetin diğer yöneticilerinin Müslüman ve Hıristiyan halk tarafından seçilmesi, bazı vergilerin kaldırılması, vergilerin daha adil hâle getirilmesi ve toplanmasına zaptiyenin karıştırılmaması, angaryanın kaldırılması, köylü halkın toprak satın alabilmesi, Müslüman olmayanların kamu hizmetlerinde görev alabilmeleri, 20 yaşından küçük ve 40 yaşından büyük Hıristiyan tebaa için askerlik bedelinin kaldırılması, dini serbesiyet gibi konuları içermekteydi.[168]

Bâbıâli'nin bütün iyi niyetine rağmen, 12 Aralık Fermanı'nın da ayaklanmanın seyri üzerinde fazla etki yapmadığı çok geçmeden anlaşılmıştır. Diğer taraftan ferman, öngördüğü reformların uygulanması konusunda garanti isteyen asilerce ve bu reformların Osmanlı Devleti'nin iflas eden maliyesi yüzünden uygulanamayacağını düşünen büyük devletlerce ciddiye alınmamıştır.

II. Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Andrassy Notası

A. Andrassy Notası ve Üç İmparator Ligi Devletleri

Yukarıda görüldüğü gibi, ayaklanmanın sona erdirilmesi yönünde Bâbıâli'nin 2 Ekim ve 12 Aralık'ta ilan ettiği reform programları beklenilen sonucu getirememiştir. Admond Rossier'in ifade ettiği gibi, "Şark Meselesi"nin bir kere açılınca uzayıp genişlemesi mukadderdi.[169]

Ayaklanmanın gittikçe tehlikeli bir boyut kazanması, Slav hareketinin ürkütücü bir hâle gelmesi ve İstanbul'daki Ignatyev'in girişimleri, ayaklanmanın çözümü konusunda inisiyatifi elden bırakmak isteme-

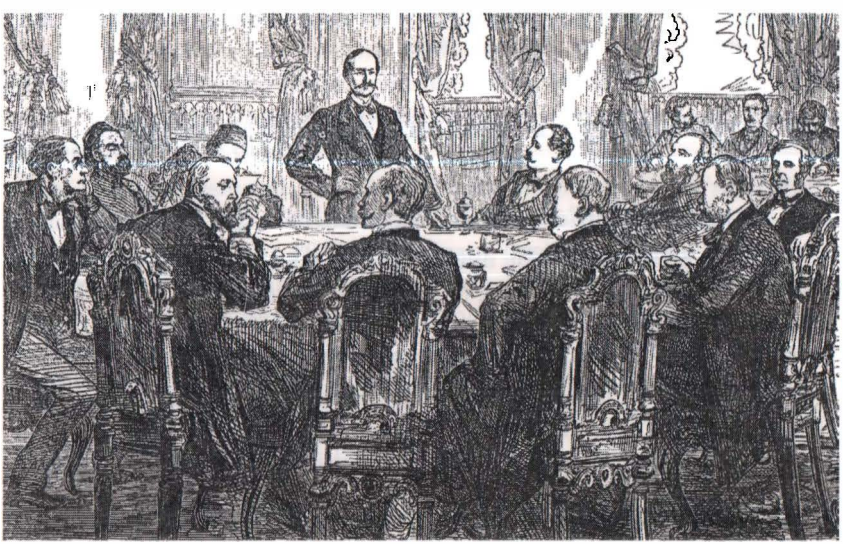
166 İngiliz Konsolosu Holmes iradenin daha önceki fermanlar gibi asilere güven vermediğini, asilerin öncelikle reformların uygulanması için Avrupa devletlerinin güvencesi altında olması gerektiğine inandıklarını yazmıştır. *British Documents*, vol.2, Doc.111, Holmes'ten Elliot'a, 5 Ekim 1875, s.113-115.

167 Langer, *a.g.e.*, s.74.

168 Baltalı, *"1875 Hersek Ayaklanmasının..."*, s. 206; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989, 78.

169 Rossier, *Avrupa'nın Siyasi Tarihi*, s.154.

yen ve sorunu Üç İmparator Ligi çerçevesinde halletmeyi arzulayan Andrassy'yi endişelendirmekle beraber bir an önce harekete geçmenin gerekli olduğuna ikna etmiştir. Bir kere Andrassy, Üç İmparator Ligi'ni, Rusya'nın otonomi gibi hoş olmayan amaçlarını uzaklaştıracağı, Avusturya'nın istemediği reformları önleyebileceği, kendi çıkarlarına Hıristiyanlar için istediği reformları teklif edilebileceği yer olarak görüyordu. Andrassy, başından beri Hıristiyanlar lehine otonomi gibi geniş reform isteklerine karşı çıkarken, bunun Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Bulgaristan için örnek oluşturabileceğinden çekinmiştir. Ancak bunun kaçınılmaz olduğunu da anlamış ve Hıristiyanların sempatisini kazanmayı düşünmüştür. Hatta Türkiye'nin kendisini korumakta başarısız olması ve reformların sorunun çözümünde etkisiz kalması hâlinde, Avusturya'nın bu durumdan faydalanacağı fikrindeydi.[170] Andrassy, Zagreb valisine Ocak 1876'da, notada önerilen reformların en azından ayaklanma için geçici bir yatıştırma sağlayacağını söylemiş ve amacını açık bir şekilde şöyle ortaya koymuştur: "Hıristiyanların Avusturya korumasını tekrar istemeleri durumunda hiç kimse Avusturya'nın bu vilayetleri işgal etmesini önleyemeyecektir."[171]

İstanbul Konferansı (1876) (Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*)

170 Sumner, *a.g.e.*, s.143.

171 Stojanović, *a.g.e.*, s.42-43, Andrassy, bu yöndeki düşüncesini Fransız elçisine de açıklamıştır: *"Bizim sonsuzluk için çalışma niyetimiz yok. Şu an için durumu yoluna koymak ve statükoyu korumak yeterlidir."* Stojanović, *a.g.e.*, s.43.

Rusya ise sorunun ciddi bir krize dönüşmeye başladığı sırada, Kırım Savaşı'nda olduğu gibi bir riski göze alamazdı. Haklı olarak, diğer devletlerin onayını almak Rusya'nın eylem planının önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Bu yönde Gorçakov'un İngiltere ve Almanya nezdinde girişimlerde bulunması, Üç İmparator Ligi kararlarına İngiltere ile birlikte Fransa ve İtalya'yı da dâhil etmek istemesi dikkate değerdir. Burada Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun reformları uygulayabilme başarısızlığı göstermesi durumunda, bunun devletler için bir müdahale bahanesi olacağını düşündüğünü de gözönünde bulundurabiliriz.

Almanya ise Avusturya ile Rusya'nın rekabetini devam ettirmekte çıkarının bulunduğunu sezmekteydi çünkü böyle bir rekabet onları kendine mecbur hâle getirecek ve Üç İmparator Ligi'nin önemini artıracaktı. Fakat Almanya, Üç İmparator Ligi'ni bozacak, yeni siyasi kamplaşmalara yol açacak ve kendi pozisyonunu zayıflatacak açık bir ihtilafın çıkmasını da istemiyordu. Bu nedenle Bismarck, Avusturya ve Rusya çıkarlarının geniş bir planda uzlaşabileceğine inanmaktaydı.[172] Bu bağlamda, Avusturya'nın kazanımlarına karşılık Rusya'ya bir bedel verilebileceği fikrindeydi. Bu planın gerçekleşmesini "Doğu Sorunu"nun çözümü için gerekli gören Bismarck, bunun bütün devletlerin uyumu ile uygulanabileceğini düşünüyordu. Bu bakımdan Bismarck bütün devletlere topraksal bedeller vermeye hazırlanmıştır. Planına göre, Avusturya Bosna-Hersek'i, Rusya Besarabya'yı, İngiltere Mısır'ı almalı, Fransa ve İtalya ise Kuzey Afrika'da kendilerini telafi etmeliydiler. Almanya kendisi için hiçbir şey istememekteydi. Buna karşılık Almanya, bir "burç" yaratarak bütün devletleri kendisine muhtaç hâle getirecek ve onların müşterek ilişkileriyle kendisine karşı oluşabilecek muhtemel bir koalisyonu mümkün olduğu kadar uzak tutarak daha kazançlı çıkacaktı. Aynı zamanda, Bismarck, Rusya ve Avusturya çıkarlarını ve Uzak Doğu'daki rekabeti körükleyeceğini ve onları Alman ittifakını aramaya zorlayacağını hesaplamıştı.[173] Planına göre, Mısır'ın İngiltere'ye verilmesiyle Fransa İngiltere'den ayrılacaktı. Böylece Bismarck, İngiltere ve Rusya'ya ayrıcalıklı bir konum yaratarak statükoyu koruma yönünde daha elverişli bir zemin meydana getirebilecekti.

172 Osmanlı'nın Berlin Elçisi, 4 Aralık 1875'te Dışişleri Bakanı Raşid Paşa'ya gönderdiği raporda, Bismarck'ın Avusturya ile Rusya'nın aralarını düzeltmeye çalıştığını ifade ettikten sonra, Almanya'nın Avrupa'daki karışıklıklarla ilgilenirken, bu büyük devletlerin coğrafi pozisyonlarından dolayı Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarına çok yakın ilgi gösterdiklerini belirtmiştir. BOA, *HR.SYS*,. 13/43, 30.12.1875.

173 Stojanović, *a.g.e.*, s.44-45.

B- Andrassy Notası, İngiltere ve Osmanlı Devleti

1. Andrassy Notası ve İngiltere

Nihayet Andrassy'nin, Viyana'daki Rus elçisiyle birlikte, Bosna Hersek'te barışı sağlama yönünde yaptıkları hazırlıklar tamamlanmıştı. "Andrassy Notası" olarak bilinen bu reform projesi 30 Aralık'ta, Paris Antlaşması'nda imzası bulunan devletlere iletilmiştir.

Notayı şu şekilde özetleyebiliriz:[174]

Garantör devletler, Avrupa ve Türkiye'nin çıkarları ile asi vilayetlerin halkının menfaatleri arasında güçlü bağlar ve ilişkiler olduğu düşüncesindedir. Uzun zamandan beri süren kanlı mücadelelere, bu vilayetlerin gerçek ihtiyaçlarını Osmanlı Devleti'nin hükümran hukukuyla uzlaşabilecek ıslahatlar vasıtasıyla son verilmesini isterler. 2 Ekim tarihli irade-i senniyye ile 12 Aralık tarihli ferman, hükümet teşkilatını yeni şekilde ıslah edebilir; fakat padişahın bu iki emirnameyi yayımlarken asi kavimlerin barış ve asayişini acilen sağlamaktan çok ileride düzenlenecek kanunlara esas olacak genel ilkeleri dikkate almış olduğu inkâr edilemez. Asi halkın barış ve asayişini acilen sağlayabilmek için meseleyi hem maddi hem de manevi açıdan incelemek gerekir. Hersek ve Bosna'nın bunca senedir sürüklendiği elim durumun gerçek sebepleri araştırılırken Avrupa'nın hiçbir bölgesinde haç ile hilal arasındaki zıtlığın bu kadar kaba şekiller almadığına kesin bir kanaat oluşur. Hıristiyanlar hâlâ esir olduklarını anlıyorlar. Bunların mezhep hürriyetleri fetih zamanını hatırlatacak derecede tahammül edilemez çeşitli hükümlerle sınırlandırılmıştır. Birbirini boğazlamakta bu kadar aşırıya kaçan halkların yan yana yaşayabilmeleri ancak Hıristiyan dininin kanunen ve fiilen İslam diniyle aynı mertebede bulunması ve Hıristiyanlığın şimdiki gibi yalnız serbestçe ayin yapılmasına müsaade edilen bir din gibi değil, genelde saygı gösterilir bir mezhep haline gelmesiyle mümkün olabilir.

Kanun karşısında eşitlik ilkesine Osmanlı Devleti'nin hiçbir tarafında uyulmuyor. Hıristiyanların mahkemeler karşısında Müslümanlar gibi şahitlik yapabilmeleri ve hiçbir şekilde haklarını aramaktan çekinmemeleri önemli bir meseledir.

İsyanın gerekçelerinden önemlileri giderilmek isteniyorsa, Bâbıâli'nin bile otuz seneden beri zararlarına inandığı, vergilerin toplan-

174 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, İstanbul, 1999, s.348-349

> masi ile ilgili usulü kesin bir şekilde kaldırmak gerekir; bundan başka vergileri, yani vasıtasız vergilerin hasılatını vilayetlerin mahalli ihtiyaçlarına tahsis etmekte en acil işlerden biridir.
>
> Bosna Hersek'te hükümete ve camilere ait olmayan arazilerin tümü Müslümanların elinde bulunuyor, hâlbuki çiftçiler Ortodoks ve Katolik mezhebindeki Hıristiyanlardan oluşmaktadır. Bundan dolayı çiftçilerin sorunları, mezhep nefretinin etkisiyle bir kat daha karışık hale geliyor.
>
> 1861 senesinde esaretin kaldırılması köylülerin durumunu daha vahim bir şekle koymaktan başka bir işe yaramamıştır; köylüler kiracı ve ortakçı sıfatıyla öncekinden çok soyuluyorlar. Gerçi 1858 yılında buna son vermek için bir ferman yazılmışsa da uygulamaya asla konulamamıştır. Köylülerin uygun şartlarla arazi sahibi olmalarını ve bu şekilde bir dereceye kadar bağımsızlığa sahip olarak bundan sonra Müslüman hemşehrilerinin zulüm ve saldırılarından kurtulmalarını sağlayacak bir çare, bir tedbir bulunmalıdır.
>
> Gayrimüslim halkın Bâbıâli tarafından yapılacak olan maddelere ne kadar az güvendikleri düşünülecek olunursa, ıslahatın uygulamaya konulmasının paşaların keyfine bırakılmaması şiddetle arzu edilir; bu hususun yerel halkça seçilmiş Hıristiyan ve Müslüman ileri gelenlerinden oluşan bir komisyonun kontrolünde sürmesine ihtiyaç duyulur.
>
> Kabineler, bu komisyonun kontrolünden başka Osmanlı Hükümeti'nin 2 Ekim tarihli İrade ve 12 Aralık tarihli fermanda yer alan hükümlerin resmi özel tebliğler ile sağlamlaştırılmasına ve aynı zamanda Bosna ve Hersek'te barış ve asayişin temini maksadına yönelik olmak üzere yukarıda sayılan noktaların kabul edildiğini devletlere bildirilmesine kuvvetli bir şekilde lüzum olduğu düşüncesindedir.

30 Aralık 1875 tarihinde Andrassy Notası diğer devletlere sunulduğunda en büyük hoşnutsuzluğu İngiltere göstermiştir. İngiltere, notanın hazırlanma aşamasına dâhil olmadığından daveti kabul etmeyebilirdi. Bu nedenle diğer devletler Londra'daki elçileri yoluyla İngiltere'yi notaya rıza göstermeye zorlamışlardı. İngiltere'nin notayı kabul etmemesi durumunda Türkiye'nin notaya karşı durmak için cesaretleneceğinden endişe ediyorlardı.

Aslında İngiltere'nin, notaya destek vermesi kendi avantajına olacaktı. Notayı kabul ederek İngiltere nüfuzunu devam ettirebilir ve diğer devletlerin politikasını yönlendirebilirdi. Diğer taraftan İngiltere, ortaya çıkması muhtemel daha tehditvari bir oluşumu önleyebilirdi. Eğer İngiltere notayı reddederse, ilerde Türk problemi gündeme geldiğinde, daha büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalabilir, istekleri de dikkate alınamayabilirdi. Ayrıca İngiltere, göz göre göre çözüme yardımcı olmayı reddetmekle suçlanacaktı.[175]

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby, notanın diğer devletlere iletilmesinden önce 21 Aralık'ta *La Nouvelle Presse* gazetesinde yer alan Edinburg'daki konuşmasında, "birçok insanın 'Doğu Sorunu'nu formalitesiz acilen halledilmesini istediğini, Avrupa hükümetlerinin çözümü çok uzak olan, şeklini kimsenin çok iyi bilmediği bir sorunu çözmekle meşgul olduklarını, Avusturya'nın, yeni bir reform projesi hazırlamayı düşünmekle çok zor bir görevi üstlenmekte olduğunu" ifade etmiş,[176] sorunun çözümü ve barışın temini konusunda da ciddi şüphelerinin bulunduğunu belirtmiştir.

Andrassy Notası karşısında Lord Derby başlangıçta alışık olmadık bir tarzda yalnız hareket etme eğilimi içinde olmuştur. Derby, sadece yapacak başka bir şeyin olmadığını fark ettiğinde, serbest hareket etme düşüncesi içinde olmuştur. R. Millman, bu nedenle onu şüpheci, ürkek, hukuka riayet etmekte kararlı, inatçı ve savunmacı, zor bir kişi olarak nitelendirmiştir.[177]

Derby haklı olarak talep edilen reformların pek çoğunun 12 Aralık fermanında yer aldığını ve "Bâbıâli'ye henüz Hıristiyanlar için karar verilen bir şeyin tekrar ihsan edilmek istenmesini" sorgulamaktan da geri durmamıştır. Ayrıca notaya cevap verilmeden önce, üç devletin Türkiye'nin notayı kabul etmemesi durumunda ne yapmayı düşündüğünü bilmek istemiştir.[178] Aynı zamanda, vergilerin yerel uygulanması ve toprak satımı gibi notanın en önemli maddelerinin İrlanda meselesiyle benzerlik göstermesi Disraeli kadar Derby'yi de endişelendiriyordu.

---

175 Iseminger, *a.g.e.*, s.272.

176 BOA, *HR.SYS*,, 159/35, s.3.

177 Millman, *a.g.e.*, s.48.

178 Stojanović, *a.g.e.*, s.49; Derby'nin tereddütlerini Gorçakov ve Avusturya'nın Londra elçisi Beust izale etmeye çalışmıştır. Gorçakov, *"bu ihtimal, sorununun ikinci safhasıyla ilgilidir ve Nota'nın kabulünün ileriki işbirliği için herhangi bir yükümlülüğü gerektirmediği"* ni ima etmiştir. Beust ise eğer asiler çatışmaları durdurmaz ise Türklerin insafına bırakılacaklarını ifade etmiştir. *Gösterilen Yer.* Beust'un Andrassy'nin düşüncelerine tercüman olduğu söylenebilir. *British Documents*, vol.2, Doc.157, Buchanan'dan Derby'ye, 3 Ocak 1876, s.155.

30 Aralık'ta nota İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na iletildiğinde, Lord Derby Londra dışındaydı.[179] Avusturya elçisi Beust, nota için İngiliz desteğini almak ve bu konuda İngiltere'nin tavrını öğrenmek amacıyla 6 Ocak'ta Knowsley'de Derby'yi ziyaret etmişti. Beust, Derby'nin Avusturya'ya göstermiş olduğu samimiyete şahit olmakla beraber, İngiliz kabinesinin Avusturya'nın tekliflerini kabul edeceğine ikna olamamıştı. Buna rağmen Derby, notayı "oluşumda iyi ve gidişatta makul" olarak nitelendirmiş ve notaya dair ılımlı değerlendirmelerde bulunmuştu.[180] Derby'nin değerlendirmesinde önemli ve farklı düşüncelere sahip olduğu, aynı zamanda Türkiye konusundaki düşüncelerinde gözle görülür bir değişim içinde olduğu söylenebilir. Derby'nin Beust ile görüşmesi sırasında notayı kabul etme yönündeki inancını ve Başbakan'ın notaya bağlılığını temin etmeye çalışacağını belirtmiştir. Daha sonra 7 Ocak'ta Başbakan Disraeli'ye gönderdiği mektupta "Sultan'ın bağımsızlığı ve itibarı üzerinde durmak için çok geç. Ne evinde barışı koruyabilen, ne de borçlarını ödeyebilen hükümdar birtakım kabul edilmez sonuçlara razı olmalıdır" şeklinde yazmıştır.[181]

Ancak Derby'nin notayı kabul etme yönündeki gönüllü tavrına diğer İngiliz yetkilileri arasından destek gelmemiştir. Hâlihazırda İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Elliot, Andrassy Notası'na olan kınamasını telgrafla İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na iletmekteydi.[182]

Bununla beraber notaya en büyük tepki Başbakan Benjamin Disraeli'den gelmişti. Disraeli notayı "temelde hatalı ve pratikte tehlikeli" olarak nitelendirmiş ve onu Bâbıâli'ye göndermenin bir "ahmaklık ve ihanet" hareketi olduğunu düşünmüştür. Disraeli'ye göre Andrassy'nin, hâlihazırda ilan edilen tedbirleri Bâbıâli'ye tavsiye etmeye hakkı yoktu. Aynı zamanda, yerel amaçlar için yerel vergilerin taksimi ve çiftçi hakkı gibi konularda çok hassas görünen Disraeli, "pek yakında kendi ülkesinde münakaşa konusu olabilecek prensiplere kendini adamayacağı" hususunda kararlıydı.[183] Aslında Disraeli, Andrassy'ye başından beri kuşku ile bakmıştır. Bu endişesini açıkça belirttiği bir mektupta, Andrassy'yi "her hafta ya da her gün düşüncesinde değişiklikler içinde

179 Lord Derby'nin Aralık ortalarından itibaren Londra'dan ayrılışı diğer diplomatlarca farklı yorumlanmıştır. Beust bunu bir zaman kazanma manevrası olarak değerlendirirken, Shuvalov ve Münster bunun İngiliz gücenmişliğinin bir ifadesi olduğunu düşünmüşlerdir. Harris, *a.g.e.*, s.202.

180 Harris, *a.g.e.*, s.202-203.

181 Millman, *a.g.e.*, s.51; Harris, *a.g.e.*, s.203. Dawson, *a.g.m.*, s.97. Burada Derby'nin Disraeli'ye söz konusu mektubu yanlış bir şekilde 1 Ocak olarak gösterilmiştir.

182 *British Documents*, vol.2, Doc.167, Elliot'tan Derby'ye, 4 Ocak 1876, s.160-161. Telgrafın Dışişleri Bakanlığında alınış tarihi 18 Ocak'tır; yani Derby-Beust görüşmesi sonrasıdır.

183 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.18-19.

olan ve çalışmalarında birbirini alt eden entrikaları bulunan" bir kişi olarak tanımlamıştır. Daha ayaklanmanın devam ettiği ağustos ayında Disraeli, Derby'den Viyana'daki elçisi yoluyla Andrassy'nin ayaklanma konusundaki görüşünü öğrenmesini istemiştir.[184] Disraeli, Avusturya ve Rusya'nın reform planlarının İngiltere'nin elini bağlamayı amaçlayan hareketler olduğunu düşünmüş ve "planın yapay bir uyum uğruna hazırlandığını" belirtmiştir.[185] Shannon'a göre[186] Andrassy Notası Disraeli için Paris Antlaşması'nı ihlal etmekte ve bu yüzden Kırım sisteminin geçerliliğine gölge düşürmekteydi. Bu bakımdan Nota, Üç İmparator Ligi'nin Avrupa liderliğini göstermekte olup, İngiltere'nin kuvvetler dengesini işleyen bir Palmerston Avrupa konseptine temel engel oluşturmaktaydı. Albrect de bu çerçevede Disraeli'nin pozisyonunu Metternich'inkine benzetmekteydi.[187]

Disraeli notanın içerdiği teklifleri eleştirirken, "Türk Hastalığı"nın yerini alacak karşıt tedbirlere sahip olmadığını da söylüyordu. Ancak, aynı zamanda "Türk gibi ya da Türk'ten daha fazla Türk" görünmek de istemiyordu. Bu nedenle Disraeli, Derby'ye "bundan sakınacak bir yol çizemez miyiz?" diye sormuştur.[188]

Nota konusunda İngiliz basınında olduğu gibi, İngiliz hükümetinde de özellikle vergi ve toprak konularında farklı görüşler vardı.[189] Koloniler Bakanı Lord Carnarvon, notanın detayda İngiltere için birtakım tehlikeler içerdiğini düşünmekle beraber, notanın kabulü konusunda Derby'ye katılmıştır. Hindistan Bakanı Salisbury ise notanın İngiltere'yi müdahale politikasına itecek bir tehlike olduğunu belirtmekle birlikte, İngiliz geleneğinin aksine işbirliğini önermiştir.[190]

Salisbury, temelde İngiltere'nin Hindistan'a giden yolun "Sultan'ın hükümranlığındaki bölgeler boyunca uzanmakta olduğu" şeklindeki geleneksel görüşe katılmıştır. Fakat Salisbury, Türkiye'nin vasallığının bir tehlike anlamına geldiğini düşünüyordu. Ona göre Türkiye'nin bağımsızlığının devamı çok zayıf bir ihtimal olup, en iyi yolun Türkiye'yi yok etmek olduğuydu. Salisbury geçmişteki Kırım Savaşı'nı suçlamış ve sürekli olarak Türkiye'nin bölünmesi konusunda Rus İmparatoru Nikolay'ın teklifini Avrupa devletlerinin reddetmesinden dolayı kaçırılan büyük fırsata üzülmüştür. Salisbury, daha 1876 Ocak'ında Sir Louis Mallet'e, "eğer Türkiye'nin parçalanmasının durduğu görülürse, dün-

184 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.12.
185 Stojanović, *a.g.e.*, s.49.
186 Shannon, *The Crisis of Imperialism 1865 -1915*, s.120.
187 Albrecht, *a.g.e.*, s.169.
188 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.18.
189 Bu konuda sistematik bir değerlendirme için bkz: Harris, *a.g.e.*, s.183-209.
190 Millman, *a.g.e.*, s.50-51.

yanın bu tarafındaki barış özellikle tehlike içinde olmayacaktır. Fakat eğer süreç son on iki aydan beri devam ettiği gibi hızlı bir şekilde devam ederse, bazı şeylerin yapılmasının zamanı gelecektir" diyordu.[191]

İngiltere'de muhalefetin Bosna-Hersek Ayaklanması konusundaki bakışının, hükümetin politikasının şekillenmesinde rol oynadığını öne sürenler de bulunmaktadır. Bu görüşte olanların temel düşüncesi, muhalefetin "Doğu Sorunu" konusundaki ilgisiz tavrının hükümeti pasif bir politikaya ittiğiydi. Örneğin, Seton-Watson, hükümetin Bosna'nın kaderine kayıtsız ve Yakın Doğu'daki gerçek duruma yabancı kalmasında muhalefetin bir dereceye kadar rolünün olduğunu belirtip, Liberal liderlerin "Doğu Sorunu"nu anlayamadıklarını ileri sürerken, Lord Hartington'un Granville'ye, kabine'nin Andrassy Notası'na geciken kabulünden birkaç gün sonra yazdığı "Biz Londra'da James ve Harcourt ile yeni Slav genelgesi hakkında konuştuk ve onun (notanın) saldırı için iyi bir kapı açtığını düşündük," ifadelerine dikkat çekmiştir.[192]

"Doğu Sorunu" konusunda bildirisi belki de hepsinden daha etkili olan Harcourt'ın bile notayı Muhafazakârlara (Konservativlere) karşı bir silah olarak düşünmediği görülmektedir.[193] Bu sırada liberal (Whig) lider Gladstone, Hawarden'de köşesine çekilmişti. Süveyş Kanalı hisseleri konusunda şikâyetçi ve tenkitçi olan ve bir Kuzey Afrika İmparatorluğu kurmak konusunda Disraeli gibi gizli yayılmacı güdülere sahip olan Gladstone da hükümetin Andrassy Nota'sına bağlılığını hoş karşılamıştır.[194]

İngiliz kabine toplantısının öncesinde en çok konuşulan şey notadaki vergi ve toprak konusundaki çekincelerdi. Bu çekince, Derby'nin 12 Ocak'ta Londra'ya dönüşünde yaptığı kişisel açıklamasında ve Rus elçisi Shuvalov ile konuşmasında dile getirilmişti. Derby bu iki noktayı "İngiltere için yeni ve bilinmeyen" olarak ifade etmiştir.[195] Derby'nin çekinceleri, ancak 14 Ocak'ta Beust'un İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gelerek, bir "askeri işgal" konusunda teminat vermesi ve Andrassy'nin tartışmalar konusundaki müsbet görüşlerini iletilmesiy-

191 Lady Gwendolen Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury, 1868-1880*, vol. II, London, 1923.

192 Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.28-29. Seton-Watson; Hartington'ın, İstanbul'u ziyaretinden sonra Bosna Hersek ve Bulgaristan'ın bütünüyle Hıristiyan olmadığını, Bosna'nın yarısından fazlasının Müslüman olduğunu söylemesini liberallerin soruna kayıtsızlığının bir ifadesi olarak değerlendirmiştir (Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.29). Ancak Seton-Watson, bunda bir gerçeklik payı bulunabileceğini hiç düşünmemiştir.

193 Seton-Watson, *Disraeli Gladstone and the Eastern Question*, s.29

194 Shannon, *The Crisis of Imperialism*, s.121.

195 Harris, *a.g.e.*, s.204-205.

le giderilmiştir.[196] Bu teminat, Viyana'daki İngiliz elçisi A. Buchanan'ın gönderdiği malumatı teyit etmektedir.[197]

İngiliz hükümetinin notayı kabul etme eğilimi gösterdiği süre zarfında, Londra'daki Türk elçisinden İngiltere'nin notaya bağlılık talebi gelmiştir. Kabinenin notayı onaylama isteğine İngiltere'nin Paris ve Berlin elçileri Lord Lyons ve Lord Russell'ın ikna edici raporlarının da etki ettiği söylenebilir.[198] Gelinen noktada Disraeli de artık İngiltere'nin yalnız hareket etmeyerek notayı kabul etmesi gerektiğine inanıyordu. Zira ona göre, "Üç Kuzey devletle hareket etmek için yolumuzdan çıkmadıkça, onlar bizsiz hareket edebilir ki, bu İngiltere gibi bir devlet için kabul edilemezdi."[199] Onun notayı kabul etmesinde izole edilmek istememesiyle birlikte, Türkiye'nin notaya rıza gösterilmesi yönündeki isteğinin de önemli bir rol oynadığı söylenebilir.[200] Nitekim Disraeli, Bradford'a, 18 Ocak'ta "Biz Sultan'dan daha fazla Türk olamayız," diye yazmaktaydı.[201] Buna rağmen Disraeli, notanın sadece krizi erteleyeceğine inanıyordu.[202]

Durumu görüşmek üzere, 18 Ocak'ta İngiliz kabinesi toplanmış; bu toplantıda Derby, meslektaşlarına notayı kabul etmeyi tavsiye etmiştir. İngiliz kabinesi toplantıda, vergilerin yerel uygulanması ve toprak satımı konusunda İngiltere'nin haklarının korunmasını esas alarak ve Bâbıâli'den yazılı bir cevap istemeyi reddederek, notaya "genel bir destek" verilmesini kabul etmiş ve Bâbıâli'nin notayı "dostça bir hava içinde ele alması ve düşünmesi gerektiğini" tavsiye etmiştir.[203]

Derby, kabine kararını Büyükelçisi Elliot'a 18 Ocak'ta bir telgrafla iletmiştir. Gönderdiği telgrafta Derby, kabinenin Andrassy Notası'na "genel bir destek" vereceğini, fakat Büyükelçi'nin "sonraki talimatlar bildirilene kadar hareket etmemesi gerektiğini" belirtmiştir.[204]

İngiltere'nin notaya "genel bir destek" vermesi, genellikle diğer devletlerce memnuniyetle karşılanmış, ancak farklı değerlendirmeler de yapılmıştır. Rusya'nın Londra elçisi Shuvalov İngiliz kabinesinin tavrını "karanlık" görerek, "kabinenin insanlık ve medeniyet düşünce-

196 Millman, *a.g.e.*, s.53; Harris, *a.g.e.*, s. 205
197 *British Documents*, vol.2, Doc.157, Buchanan'dan Derby'ye, 3 Ocak 1876, s.155.
198 Millman, *a.g.e*, s.52-53; Harris, *a.g.e.*, s.206.
199 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.13.
200 M. A. Agahtha Ramm, *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville*, vol II, Belge:1043, s.486
201 Buckle, *The Life of the Benjamin Disraeli*, vol. VI, s.19
202 *Gösterilen Yer.*
203 Stojanović, *a.g.e.*, s.49; Millman, *a.g.e.*, s.54.
204 *British Documents*, vol.2, Derby'den Elliot'a, 18 Ocak 1876, Doc.170, s.162.

siyle hareket etmediğini", İngilizlerin notayı kabul etmesini diğer devletlerin zorlamasıyla olduğunu düşünmüştür.[205]

Viyana'da ise notaya bu İngiliz "genel desteği"nin ne ifade ettiği merak konusu olmuş ve İngiliz kabinesinin hareketi ele almadan önce bir açıklama yapmak isteyip istemediğini sormak "zorunlu bir tedbir olarak" düşünülmüştü. Bu soruları Beust 22 Ocak'ta İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na iletmiş ve müttefiklerin Türkiye'den yazılı bir taahhüt talep etmek niyetinde olduğunu tekrarlamıştı. Derby, birkaç gün içinde Beust'a İngiliz görüşlerini tam olarak belirteceğini, ayrıca Elliot'un tavsiyelerini alana kadar, İstanbul'da atılacak adımın ertelenmesinin daha iyi olacağını söylemiştir. Bununla birlikte, Londra'da onaylanmayan konular için özel itirazda bulunmamaya söz vermiş, ancak Bâbıâli'den yazılı bir cevap istenmesi konusunda diğer devletlere katılmanın uygun olmayacağını açıklamıştır.[206]

Nitekim Beust 24 Ocak'ta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, Türk cevabının gerekliliğini ve İngiltere'nin ilerleyen günlerde tam ve resmi açıklamalar yapmasını isteyen bir yazıyı ilettiğinde; Derby'nin cevabı, İngiltere'de daha önce hâkim olan görüşe geçerlilik kazandıran mahiyette olmuştur. Derby, cevabî mektupta, kabine için kabul edilebilir üç maddenin Türkiye'de hâlihazırda ihsan edilmekte ve uygulanmakta olduğunu; vasıtasız vergiler ve toprak satımı konularını içeren diğer iki maddenin ise hâlâ belirsiz olduğunu ve İngiliz onayının ötesinde bulunduğunu belirtmişti. Köylülere finansal yardım konusunda ise kabinenin "pratikte ve detayda pek çok zorluk" gördüğünü ifade etmiştir. Diğer taraftan kabine, notanın vergi konusundaki tekliflerini de sakıncalı bulmuştu. Mektup, Rusya ve Avusturya'nın ayaklanmayı sona erdirmek için "genel bir destek almak" yönündeki İngiliz beklentisine dikkat çekerek son bulmuştur.[207] Derby, Elliot'a gönderdiği telgrafta[208] da Andrassy tekliflerinin, 2 Ekim iradesi ve 12 Aralık Fermanları ile

205 Seton-Watson, "*Russo-British Relations during the Eastern Crisis*", *Slavonic Review*, III, No.9, Mar. 1925, s.659. Gorçakov, İngiliz kabinesi kararının akabinde Shuvalov'dan aldığı raporları memnuniyet verici olarak görmüştür. Aynı zamanda Gorçakov, İngiliz elçisi A. Loftus'a kendilerinin İstanbul'a "ılımlı ve uzlaşmacı bir eğilimi" tavsiye ettiklerini söylemiş ve Raşid Paşa'ya atfen İngiltere'nin diğer devletlerden ayrı hareket etmeyeceğini hatırlatmıştır. *British Documents*, vol.2, Doc.172, Loftus'tan Derby'ye, 19 Ocak 1876, s.162-163. Bu konu da İngiltere'nin tavrı Bismarck tarafından da "yüksek bir şekilde memnuniyetle" karşılanmıştır. *British Documents*, vol.2, Doc.173, Odo Russell'dan Derby'ye, 21 Ocak 1876, s.163.

206 Harris, *a.g.e.*, s.207

207 Bu konuda mektubun ilgili bölümleri için bkz: Millman, *a.g.e.*, s.55-56; Harris, *a.g.e.*, s.207-208

208 BOA, *Y.EE.*, 77/6, 3 M. 1293; Millman, *a.g.e.*, s.56-57.

1839 ve 1856 reform hükümlerinin Bâbıâli tarafından uygulanması şeklinde yorumlanması gerektiğini söyledikten sonra, "tekliflerin Paris Antlaşması'nın ihlali olmadığını ya da Bâbıâli ile tebaası arasında bir yabancı müdahalesini içermediği"ni belirtmiştir.[209] Bununla birlikte Derby, Bâbıâli'ye ıslahatların icrasında süratle hareket etmesi, görevlendirilecek memurlara itina gösterilmesi, bu memurlardan bölge halkına karşı "zalimce" muamelede bulunacakların şiddetle cezalandırılması, bu suretle de Hıristiyan ahalinin emniyet ve itibarının sağlanması tavsiyesinde bulunmuştur.

2. Andrassy Notası ve Osmanlı Devleti

Nota diğer devletler tarafından kabul edildikten sonra ancak 31 Ocak'ta Türk hükümetine iletilmiştir. Aslında, bu gecikmenin nedeni, Avusturya'nın İngiltere'yi şüpheleri konusunda temin etmeye ve Bâbıâli'den yazılı bir teminat alma hususunda ikna etmeye çalışmasından kaynaklanıyordu. Nihayet, nota Türk tarafına iletildiğinde, İstanbul'da bunun kabul edilip edilmemesi konusunda farklı düşünceler vardı. Hariciye Nazırı Raşid Paşa, daha iletilmeden önce notanın içeriğinden haberdar olduğunda, "dışarıdan yapılan tavsiyeleri iyi karşılamanın görevinin gereği olduğunu bilmesine" rağmen, notayı kabul etmekten çekinmiş ve notanın Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etme anlamına geleceği endişesini taşımıştır.[210] Çünkü Raşid Paşa, Paris Antlaşması hükümlerinin geçerli olduğunu bilmesine rağmen, gerektiğinde bu hükümlerin nasıl yorumlanıp ihlal edildiğini de biliyordu.

Osmanlı Berlin Elçisi Yanko Aristarki Efendi'nin gönderdiği raporların hükümetin tavrını etkilediği ya da takip edilen Türk politikasındaki faktörleri yansıttığı söylenebilir. Elçi 30 Aralık tarihinde gönderdiği raporunda, büyük devletlerin "dostça ve iyiliksever muameleleri"nden ve özellikle mevcut durumda gösterdikleri ilgi ve dostluktan dolayı memnuniyetini belirtmiş,[211] birkaç gün sonra da Raşid Paşa'ya notada hükümetin itirazını gerektirecek hiçbir şey bulunmadığını, çünkü teklif edilen reformların çoğunlukla Sultan'ın 12 Aralık Fermanı ile aynı olduğunu izah etmiştir. Buna rağmen Yanko Aristarki Efendi, Üç İmparator Ligi devletleri tarafından notanın bildirilmesinin hükümet için sıkıntı yaratacağını da belirtmiştir. Bunun nedeni ise 30 Aralık Fermanı, asilerin silahlarını bırakmaları ve teslim olmalarına kadar verilecek

209 Millman, *a.g.e.*, s.56-57.
210 Engelhardt, *a.g.e.*, s.35.
211 BOA, *HR.SYS.*, 13/43, 30 Aralık 1875.

ayrıcalıklardan yoksun bırakılmasını öngörmesine rağmen, Andrassy Notası böyle bir tedbiri içermemekteydi.[212]

Raporda da belirtildiği gibi notada öngörülen teklifler Osmanlı Devleti için ağır yükümlülükler getirmiyordu. Zira onların büyük bir kısmı daha önce sultan tarafından tevcih edilmişti. Şimdi diğer devletlerle birlikte verilen reformların sürekli olarak Avrupa garantisi isteyen asiler için daha cazip hâle geleceğinden kuşku yoktu. Ayrıca notanın Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesi durumunda Sırbistan ve Karadağ da asiler lehine birtakım faaliyetler içine girebilirdi. Gerçi bazı panslavist grupların ne olursa olsun isyana devam edecekleri açıktı. Mesela Dalmaçya'daki Slav taraftarları arasında büyük devletler ile Osmanlı Devleti'nin Andrassy Notası'nı kabul ile ayaklanmayı sona erdirecekleri yönündeki şayianın "günden güne artan büyük bir heyecana" neden olduğu belirtilmekteydi. Hersek Valisi Ali Paşa'nın gönderdiği telgraflarda Dalmaçya Slav taraftarlarının Karadağ'ı açıktan açığa savaşa teşvik ettikleri, Sırbistan, Bosna ve Avrupa'daki asilerin ayaklanmayı devam ettirmeye söz verdikleri, dolayısıyla da durumun "fenalaşmakta olduğuna" dikkat çekilerek "vakit kaybetmeden" Bâbıâli'nin kararını vermesi gerektiği önerilmekteydi.[213] Diğer taraftan ayaklanma bir an önce sona erdirilmez ise Bulgaristan, Girit gibi diğer Osmanlı bölgelerine de sıçrayabilirdi. Aynı zamanda Bâbıâli, Avrupa uyumunu her fırsatta dile getiren ve kendisini barışa zorlayan büyük devletlere karşı gelecekteki olaylar karşısında sorumlu konuma düşebilecekti. Mahmud Celaleddin Paşa, Osmanlı Devleti'nin notayı kabul etmeyerek alacağı sorumluluktan dolayı gelecekte Avrupa devletleri karşısında çok daha kötü bir durumla yüz yüze kalabileceğini şöyle ifade etmiştir: "Eğer Osmanlı Devleti, bütün devletlerin anlaşmaları suretiyle, Avusturya'dan gelen uyarıları kabul etmez de mesele biraz daha uzar ve sürmekte olan kışkırtma ve bozgunculukların birdenbire eseri görülürse, işte o zaman milyonlarca Avrupalının ve milliyet taraftarlarının karşısında yalnız ve tek başına kalarak meydana gelecek kötü sonuçların sorumluluğu altında kal[acaktır.]"[214]

Andrassy Notası sanıldığı kadar Osmanlı Devleti için iyi sonuçlar doğuracak ve ayaklanmaya son verecek, dolayısıyla da Osmanlı Devleti'nin arayıp da bulamadığı bir şey değildi. Gerçekte nota, özellikle Osmanlı Devleti'nin içişleri ve egemenlik haklarına açık bir müdahaleydi. Konsoloslar Komisyonu'yla, artık meşru bir güç olarak görülen asilerin yeni ayrıcalıklar istemeyeceğini ve bu sayede cesaretlendirilen ayaklan-

212 *British Documents*, vol.2, Doc.161, Russell'dan Derby'ye, 8 Ocak 1876, s.15.
213 BOA, *Y.EE.*, 77/12, 19 M. 1293; BOA, *İ.DUİT.*, 138/11, 19 M. 1293/15 Şubat 1876.
214 Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.76.

manın daha büyük bir gayretle yayılmayacağını ve henüz ayaklanma eğiliminde olmayan Bulgaristan, Girit gibi bölgelere sıçramayacağının bir garantisi yoktu. Ayaklanmanın başarısı ve genişlemesi durumunda ise, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlık ve toprak kazanmak için bir savaşa girmesinin önüne geçilebilir miydi? Aynı zamanda nota, yabancı devletlerin Osmanlı Hıristiyan tebaasının etkili bir şekilde himaye edilmesini öngörmekle beraber, onların Osmanlı idaresi altında gelişme imkânlarından ve her türlü maddi ve manevi müsaadelerden mahrum olduklarına ve adeta esir gibi yaşadıklarına dair ifadeler içermekteydi. Bu suçlamalar bağımsız bir devlet için elbette kabul edilmez ithamlardı. Nitekim Osmanlı hükümeti, asilerin notayı reddetmesi üzerine, Hıristiyan devletlerin müdahalesine sesini çıkarmadığı ve gösterdiği "zayıf tutumla" ayaklanmayı bastıramadığı gerekçesiyle karşı karşıya kalacağı halkın tepkisini önlemek adına notanın metnini basına vermemiş ve nota konusunda basına sansür uygulamıştır.[215]

Buna rağmen notanın Osmanlı Devleti'ne iletilmesinden bir gün sonra (1 Şubat'ta), notanın içeriğini ve görüşlerini Lord Derby'ye bildirmek üzere Musurus Paşa'ya gönderdiği telgrafında Raşid Paşa, öngörülen tavsiyelerin tamamen dostane tavsiyeler olduğunu ve Bâbıâli'nin telkin edilen fikirleri özenle inceleyeceğini belirtmiştir.[216]

Bu şartlar karşısında Bâbıâli, onuruna ve bağımsızlığına halel gelmeyecek şekilde sorunun uluslararası çözümünde müttefiki İngiltere'yi yanına çekmek için daha önce Konsoloslar Komisyonu meselesinde olduğu gibi, elinden gelen her şeyi yapmaya çalışacaktır. Osmanlı hükümetinin bu yöndeki çaba ve talepleri İngiliz elçilerinin raporlarında sıkça vurgulanmıştır.[217]

İngiltere'nin Osmanlı Devleti için önemine dikkati çeken Lord Stratford'un 3 Ocak 1876 tarihli *Times* gazetesine gönderdiği bir mektubunda, İngiltere sorunun dışında kalması durumunda bunun Rusya için iyi bir fırsat olacağını ve İngiltere'nin, şan ve itibarını koruması için meseleye nüfuz etmesi gerektiğini öne sürmesi kayda değerdir.[218]

Nihayet uzun görüşmeler ve büyük devletlerin baskısı sonucunda, nota, Bâbıâli'ye iletildiği tarihten yaklaşık iki hafta sonra 13 Şubat'ta

215 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğun'da Reform 1856-1876*, Çev: Osman Akınhay, c.2, 1. Baskı, İstanbul, 1997, s.89.

216 *British Documents*, vol.2, Doc. 177, Raşid Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 1 Şubat 1876, s.164.

217 Örneğin bkz: *British Documents*, vol.2, Doc.163, Elliot'tan Derby'ye, 13 Ocak 1876, s.158; *British Documents*, vol.2, Doc.172, Loftus'tan Derby'ye, 19 Ocak 1876, s.162-163.

218 BOA, *HR.SYS.*, 182/66, 3 Ocak 1876. Mektup, İngiltere'nin Türkiye politikası konusunda önemli bilgiler içerdiğinden bkz: *Ek-2*.

birkaç küçük değişiklikle kabul edilerek bir irade ile 6 devletin elçiliğine bildirilmiştir.[219] İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye göre Bâbıâli'nin nota hakkında almış olduğu karar "mahirane" bir surette kaleme alınmıştı. Özellikle de Bosna ve Hersek eyaletlerinden toplanan vergilerin bu iki eyaletin ihtiyacına sarf olunması hakkında gösterilen muhalefeti takdire şayan görmüştür.[220]

Yukarıda değinildiği gibi Bâbıâli'nin notada değişiklik yapmayı uygun gördüğü madde, toplanılan vergilerin mahallinde kullanılmasıydı. Bununla birlikte notada öngörülen maddelerden üçü zaten daha önce padişahın ilan ettiği fermanlarda tevcih edilmişti. Dolayısıyla sultanın notada öngörülen hükümleri kabul etmesi çok da zor olmadı. Notanın Bâbıâlî tarafından kabul edilmesinden birkaç gün sonra bu reformlar, evlerine dönenler için bir genel af sözü ile birlikte ilan edilmiş ve söz konusu reformları uygulamak amacıyla iki komisyon kurulmuştur. Bu komisyonlara başkan olarak Bosna için Haydar Efendi, Hersek için Vasa Paşa tam yetki ile atanmıştır. Her iki komisyon da 14 maddelik "Talimat-ı Husûsiyelerini" ilan ederek faal bir şekilde çalışmaya koyulmuşlardır. Bu talimatlara göre; mültecilerin evlerine dönmelerine refakat edilmekte, hasta olanların tedavileri için uygun bir yerdeki hastaneye yatırılıp gerekli olan doktor ve ilaçlar temin edilmekte, geri dönenlerden evi yanmış ve yakılmış olanların evleri[221] imar edilmekte ve yeni ürün hasat edilene kadar yiyecek verilmekte, ev ve kiliselerin tamiri için malzeme temin edilmekte, isyandan zarar görmüş olan yerler 1 yıl öşür, 2 yıl da diğer vergilerden muaf tutulmaktaydı. Talimatname bu imtiyazlara karşılık isyana karışanların 4 hafta zarfında silahlarını bırakıp teslim olmalarını istemekteydi. Bu bağlamda talimatnamenin Osmanlı ve Boşnak dillerinde yayımlanarak Avusturya ile (Avusturyalı memurlarla haberleşerek) Karadağ ve Sırbistan taraflarına "acilen ve seri bir şekilde" gönderilip tebliğ edilmesi öngörülmüştür.[222] Ancak ne bu geniş reform bildirgesi ve özellikle Haydar Paşa'nın Avusturyalı yetkililer nezdinde kaçak göçmenlerin evlerine dönmeleri yönündeki görüşmeleri ne de adli, idari, güvenlik ve toprak gibi konulardaki reformların uygulanmasına dönük çabalar, asilerin eylemlerine son verip evlerine dönmelerini sağlamıştır. Sırbistan ve Karadağ'a bağlanmayı talep eden asiler "Bizler diplomat değil, savaşçıyız" diyerek önerilen teklifleri reddetmekteydiler. Hedeflerine ulaşmakta Rusya'ya

219 *British Documents.*, vol.2, Doc. 181, Elliot'tan Derby'ye, 13 Şubat 1876, s.166.

220 BOA, *Y.EE.*, 77/28, 4 Ra. 1293.

221 14 Şubat 1292 (26 Şubat 1876) tarihinde Bosna Vilayeti'nden çekilen telgrafa göre ayaklanma nedeniyle yakılıp yıkılmış ev sayısının 6.000 olduğu tahmin edilmekteydi. BOA., *İ. DUİT.*, 138/20, 5 S. 1293; BOA, *Y.EE.*, 77/18, 2 S. 1293.

222 BOA., *Y.EE.*, 77/19, 2 S. 1293; BOA., *İ. DUİT.*, 138/17, 3 S. 1293, s.2.

güvenmekle kalmayıp Prusya'nın dahi Slav-Sırp özgürlüğüne destek vereceğini düşünmekteydiler.[223] Bu nedenle isyanın kaynağı olan Nevesinli asiler aileleriyle beraber Dalmaçya taraflarında, Sırbistan ve Karadağ'da kalmaya devam etmişlerdir.[224] Bu sıralarda 14 Şubat 1291 (26 Şubat 1876) tarihli telgrafa da konu olan tahkikattan anlaşıldığına göre Hersek'ten Avusturya ve Karadağ'a geçen nüfus yaklaşık 45.000 civarındaydı ki bunun sadece 1.000 kadarı Gabele bölgesine dönmüştü.[225] 22 Mart'ta asiler dört hafta içinde evlerine dönmelerini isteyen genel çağrıya da genellikle uyulmamıştı.

M. S. Anderson'a göre Bâbıâli reformları gerçekleştirecek kadar güçlü olmadığından, reformlar sadece görünüşü kurtarmıştır.[226] K. Baltalı ise reformların gerçekleştirilmesi yönünde komisyonların belli bir planının bulunmadığını, sanki reformdan ziyade sadece ayaklanmanın bastırılmasının hedeflendiğini ileri sürmüştür.[227]

Genel olarak; bu reformların uygulanması gerekli finansal araçlardan yoksundu. Üstelik asiler, reformların yürütülmesi konusunda kesin olarak Avrupa garantisi talep ediyorlardı. Bir ölçüde Avrupa garantisini bir ön koşul olarak ileri süren asiler, taleplerini bir memorandum ile şöyle sıralamışlardır:[228]

1. Hıristiyanlara en azından mülk olarak toprakların 1/3'ünün verilmesi.

2. Türk garnizonlarının Hersek'ten çekilmesi ve 6 şehirde toplanması.

3. Yıkılan evlerin ve kiliselerin Türkler tarafından yeniden inşa edilmesi, Hıristiyanlar için gerekli olan çiftlik aletleri ve yiyecek ihtiyacının en az bir yıl için karşılanması ve onların üç yıl için vergiden muaf tutulması.

4. Müslümanların silahlarını bırakmaları ve reformların tam olarak başarılı olmasına kadar, Hıristiyanların silahlarını teslim etmemeleri.

5. Hıristiyanlardan ve Türklerden oluşan bir komisyonun Andrassy Notası esası üzerine ve reformların uygulanmasına göre bir anayasa yapmaları.

---

223 Iorga, *a.g.e.*, s.466.
224 BOA., *İ. DUİT.*, 138/17, 3 S. 1293, s.1.
225 BOA., *İ. DUİT.*, 138/20, 5 S. 1293; BOA, *Y.EE.*, 77/18, 2 S. 1293.
226 Anderson, *a.g.e.*, s.199.
227 Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının", *Belleten*, c. LI, sa. 199-201, s.209. İngiltere'nin Saraybosna Konsolosu Freeman'ın Islahatlar konusunda 21 Şubat'ta Derby'ye gönderdiği telgraf için Bkz: 7 Teşrin-i Sani 1292 tarihli *Basiret gazetesi* (*Mavi Kitap*, No. 27), s.1.
228 Stojanović, *a.g.e.*, s.53.

6. Bir Avrupa komisyonunun Hıristiyanlar için Bâbıâli'den para yardımı alması ve yerlerine dönüşlerinden önce kendileri için gerekli tedbirleri hazırlaması.

7. Reformların uygulanmasını denetlemek için Türk garnizonlarının bulunduğu yerlerde Avusturya ve Rusya temsilcilerinin bulunmasına devam edilmesi.

Bâbıâli'nin hükümranlık haklarını zedeleyen ve bir yabancı müdahalesini davet eden bu isteklerin Bâbıâli tarafından kabul edilmesi mümkün değildi. M. E. Yapp, *Times* gazetesine dayanarak, 26 Şubat 1876 tarihinde asilerin "sadece gerçek özgürlük bize silahı bıraktırabilir" şeklindeki isteklerine dikkat çekerek, "hemen hemen hiç kimsenin imparatorluğun kalan kısmı için Bosnalı Müslümanların isteği ile asilerin düşüncesi arasındaki uçurumda köprü kurmanın mümkün olduğuna inanmadığını" ifade etmiştir.[229] Notanın başarısızlığının "şaşırtıcı olmadığını" düşünen Iseminger ise Türkiye'nin notayı kabul etme yönünde gösterdiği tereddüdün asiler tarafından bir zayıflık işareti olarak değerlendirildiğini ve asilerin dış karışıklıklardan beklentilerinin bulunduğunu söylemektedir.[230] Dawson içinse hem ferman hem de nota zaten ölü doğmuştu.[231]

229 M. E. Yapp, *The Making of The Modern Near East 1792-1923*, London and New York, 1987, s.78

230 Iseminger, *a.g.e.*, s.275. Seton-Watson da aynı görüşler üzerinde yoğunlaşmakta olup, Notanın başarısızlığını iki başlıkta toplamaktadır:
1-Bâbıâlî'nin, reformların uygulanmasında gerekli özeni göstermemesi.
2-Asilerin reform garantisini yeterli görmemeleri ve ümitlerini uluslararası karışıklıklara bağlamaları. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.31

231 Dawson, *a.g.m.*, s.97.

II. BÖLÜM

OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE BERLİN MEMORANDUMU

A- Üç İmparator Ligi Devletleri ve Berlin Memorandumu

Büyük devletlerin girişimleri ve Bâbıâli'nin gayretleri Bosna Ayaklanması'nın önünü alamamıştır. Üstelik ayaklanma genişleyerek, 2 Mayıs'ta Filibe'de baş gösteren bir ayaklanma ile Bulgaristan'a sıçramıştır. Osmanlı Devleti Bulgaristan'daki ayaklanmayı bastırınca da bu defa Fransız ve Alman konsoloslarının ölümüyle sonuçlanacak ve Avrupa'da büyük bir heyecan uyandıracak olan Selanik Olayı (6 Mayıs 1876) ile karşı karşıya kalmıştı. Yine de Bâbıâli olaydan sorumlu gördüğü 6 kişiyi idam, 12 kişiyi de mahkûm ederek, Selanik Limanına donanmalarını gönderen büyük devletlerin askeri işgalini önleyebilmiştir. Açıkçası, bu cezalandırma biçiminde, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot'un belirttiği gibi "izlenen katı tutum konusunda hiçbir eksiklik bırakılmamıştı."[1] Bununla beraber, cereyan eden olaylar İstanbul'da büyük bir kargaşayı beraberinde getirmişti. 10 Mayıs'ta medrese öğrencileri ayaklanarak heyecanlı sokak gösterileri yapmışlardı. İmparatorluğu adeta uçurumun kenarına getiren bu karışıklıklar, 11 Mayıs'ta oldukça yıpranmış olan Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın azledilmesine de neden olacaktı. Bununla birlikte öteden beri fırsat kollayan Sırbistan ve Karadağ'ın da Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşa girmesi an meselesiydi.[2]

---

1 Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği (1867–1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sa.18, 2005, s.43.

2 Aslında, Mahmut Nedim Paşa'nın görevden alınmasına neden olan kamuoyu baskısı 1876 yılı başlarında mevcuttu. Hükümetin siyasî olaylar karşısındaki zayıflığı ve sürekli olarak verilen ödünler, taşradaki ekonomik sefaletle birleşince Osmanlı kamuoyunda hükümete karşı büyük bir hoşnutsuzluğun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Öyle ki, 1876 başlarında Anadolu'da bulunan bir *Ti-*

Selanik'teki Fransız ve Alman konsolosların öldürmesi üzerine çıkan olaylar.
(Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*)

---

mes gazetesi muhabirinin dedikleri doğruysa hükümete karşı ciddi bir öfke ve kızgınlık mevcuttu: *"Kendi kulaklarımla tekrar tekrar işittim. Küçük Asya'nın uzak ve sakin köylerinde yaşayan yaşlı Müslümanlar... kendileri hükümete karşı savaşırken olduğu gibi Herseklilerin en iyi dostları olduklarını ve İnşallah!, birlikte hükümeti devirene kadar dayanacaklarını ümit ettiklerini söylüyorlardı."* Davison, *a.g.e.*, s.90.

İmparatorluk bu durumda iken, Hersek sorunu yeniden Üç İmparator Ligi devletlerinin gündemine taşınmıştır. Andrassy Notası'nın başarısızlığından sonra Rusya, "Doğu Sorunu"nda inisiyatifi ele geçirmenin zamanı geldiğini düşünmüştür. Esasen Ruslar başından beri Andrassy reformlarının başarılı olamayacağını düşündükleri gibi, daha radikal tedbirlerin Bâbıâli'ye yüklenmesi gerektiğine inanıyorlardı. Bu nedenle Andrassy Notası'nın başarısızlıkla sonuçlanması Rusya için şaşırtıcı olmamıştı. Şimdi Rusya radikal tekliflerini, sorununun çözümü için ortaya koyabilirdi. Rus tekliflerinin temelinde asilerin istediği Avrupa garantisi ve "otonomi" düşüncesi yatmaktaydı. Gorçakov, temelde otonomiyi ayaklanmanın sona erdirilmesi için tek çözüm yolu olarak görüyordu.

Bu arada, Rus basını da Türkiye'ye saldırmaya ve asilerin isteklerini desteklemeye başlamıştı. Örneğin *Golos* gazetesi, bir makalede Osmanlı Devleti'nin "ayaklanan vilayetlerin durumunu iyileştirmek için çabalarına devam etmeleri gerektiğini, Hıristiyan toplumların otonomisinin bu iyileştirmenin tek temeli olduğunu" yazmıştır.[3] Bu bakımdan, Rus basınının çoğu hükümeti desteklemiştir.[4] Nihayet Osmanlı-Karadağ ilişkilerinin meydana getirdiği İngiliz-Rus gerginliği,[5] Rusya'nın artık harekete geçmesinin ve sorunun çözümü için Rus tekliflerinin ortaya konulmasının zamanı geldiğine çarı ikna etmişti. Rusya, bu görüşte olmakla birlikte, çözümün çarın yapacağı Berlin ziyareti sırasında Bismarck'ın himayesinde Üç İmparator Ligi devletleri arasında olabileceğine inanıyordu.

Üç İmparator Ligi'nin diğer üyelerinden Avusturya, teklif ve propagandasının verdiği sıkıntı içinde Rus tavrını uzlaşmaz bulmakta, ancak Rusya'dan ayrı hareket etmek de istememekteydi. Andrassy'nin sonbaharda Gorçakov'un askeri işgal konusundaki isteğine karşı göstermiş olduğu tepkide olduğu gibi, Gorçakov'u otonomi düşüncesinden, daha sonra da Karadağ lehine toprak artırımı konusundaki fikrinden vazgeçirmek için vermiş olduğu çaba Avusturya'nın bu arzusunun bir yansımasıydı.

Üç İmparator Ligi'nin kurucusu ve sorunun çözümü yönünde merkezi rol oynayan Almanya'nın "Doğu Sorunu"na yaklaşımının, Bismarck'ın görüşleri doğrultusunda geliştiğini söylemek herhalde yanlış olmaz. Avusturya-Rus uzlaşmasını, Avrupa politikasında önemli bir yere koyan ve bu doğrultuda rol üstlenen Bismarck, temelde Avusturya'nın Bosna-Hersek'i, buna karşın Rusya'nın da Kırım Savaşı'nda kay-

3 Stojanović, *a.g.e.*, s.59.
4 Summer, *Russia and Balkans*, s.158.
5 Bu gerginlik için bkz. Summer, *Russia and Balkans*, s.161.

bettiği Besarabya'yı alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması taraftarıydı. Bununla birlikte, müttefikleri arasında bir uyuşmazlığın çıkmasından korkan Bismarck Osmanlı Hıristiyanlarının taleplerinin dikkate alınması gerektiğini düşünüyordu. Bismarck, Andrassy'e açıkladığı gibi "bu yolun bizim için bir otonom devletin yaratılmasından daha çok kabul edilebilir" olduğuna inanmıştır.[6]

Sonuçta müttefiklerle ortak hareket etme düşüncesinde olan Gorçakov, "genel barış"ın korunması amacıyla tasarlanabilir ihtimalleri değerlendirmek için 4 Nisan'da Andrassy'yi Berlin'de görüşmeye davet etmiştir. Andrassy; Gorçakov ve Bismarck ile buluşmak için 10 Mayıs'ta Berlin'e gitmiştir. Berlin'e kavuştuktan sonra Osmanlı Devleti'nin güvenini kaybetmemek ve Bâbıâli'yi temin etmek istemiştir. Bunun için de Berlin'e gidişinin herhangi bir konferans düşüncesinden kaynaklanmadığını, Gorçakov'un daveti üzerine gerçekleştiğini ve burada görüşülecek olan "Doğu Sorunu" konusundaki görüşünün şimdiye kadar alınan kararlara aykırı olmayacağını ileri sürmüştür.[7] Andrassy Türkiye'nin parçalanması konusunda kendisini ikna edemeyen Bismarck ile görüşmüştür. Söz konusu görüşmenin, "Doğu Sorunu" konusunda Almanya ve Avusturya'nın izlediği ve izleyeceği politikalar açısından önemli bilgiler içerdiği söylenebilir.

Bismarck, Berlin'de Avusturya, Almanya ve Rusya arasındaki görüşmeler sırasında sık sık tekrarladığı gibi, Almanya'nın tarafsızlığı ve soruna ilişkin herhangi bir teklif ileri sürmek istemediğini belirtmiş, fakat Türkiye topraklarının Avusturya ile Rusya arasında paylaşılması önerisini kabul edeceğini söylemekten de geri kalmamıştır. Otonomi konusunda ise fazla istekli görünmemekle beraber, asilerin görüşlerinin alınmasını gerekli görmüştür. Buna karşın, Andrassy müdahaleden yana olmamakla birlikte, Türkiye'nin parçalanması konusundaki Bismarck'ın teklifine de tamamen karşı olmadığını göstermiştir.[8]

Daha sonra Berlin'e gelen Gorçakov ve Alexander ile görüşmelerinde ise Andrassy; bir konferansın teşkili, ayaklanmanın övülmesi, Bosna-Hersek için bir uluslararası reform komisyonunun kurulması, otonomi ve ayaklanma bölgesinin askeri işgali[9] gibi Rus önerilerine Alman desteğini de alarak başarılı bir şekilde karşı çıkmıştır. Andrassy gelinen noktadaki başarı ve memnuniyetini 12 Mayıs'ta İmparator Francis Joseph'e çektiği telgrafta şöyle ifade etmiştir: "Durum tam ola-

6 Stojanović, *a.g.e.*, s.59; Harris, *a.g.e.*, s.292.
7 BOA., *İ. DUİT.*, 138/36, 16 Ra. 1293.
8 Bkz: Harris, *a.g.e.*, s.291-292.
9 Gorçakov, teklifinde askerî işgalin Avusturya ya da Avusturya ve Rusya'nın ortak bir hareketiyle değil, başka bir devlet (İtalya) tarafından gerçekleşmesini öngörmekteydi.

rak değişti. Tereyağı kadar yumuşak olan Gorçakov bizim için hoş olmayan bütün noktalardan vazgeçti. Şimdi anlaşabileceğimizi ve bizim çıkarlarımızın bu toplantıdan zarar görmeyeceğini ümit ediyorum. Sabahleyin Gorçakov, kabul ettiği teklifi kendi adına diğer devlet temsilcilerine okuyacaktır. Bu teklifler iki noktayı içermektedir: İki aylık ateşkes ve gemilerin gönderilmesinin kabulü. Karadağ üzerindeki anlaşma sonraya bırakılacaktır. Ben gelecek planlarını Gorçakov'la konuştum ve onu Türk Hırvatistan'ının Avusturya tarafından işgaline itiraz etmemesi yönünde ikna ettim. Başlangıç için bu kadarı yeterlidir."[10]

Andrassy'nin telgrafından anlaşılacağı gibi, 12 Mayıs'ın akşamında devletlerce kabul edilen ve Berlin Memorandumu adıyla bilinen belge, geniş bir şekilde Andrassy'nin düşünceleri ve politikalarını yansıtır. Çünkü önceki 30 Aralık Notası ve ağustostaki Konsoloslar Komisyonu Notası'ndaki durum oluşmuştu.[11] G. H. Rupp, Andrassy'nin Berlin'de Bismarck ve Alexander'ın desteğiyle tam zafer kazandığına inandığını belirtmiş, bu noktada Orczy'nin, "Andrassy'nin elde ettiği sonuçları Gorçakov'un aşırı dalkavukluğundan ileri geldiği" şeklindeki görüşüne dikkat çekmiştir.[12]

12 Mayıs'ta hazırlanan ve bir gün sonra İtalya, Fransa ve İngiltere'ye sunulan Berlin Memorandumu ile Avusturya, Almanya ve Rusya'nın öngördüğü tekliflere göre[13] bazı önemli tedbirlerin alınması gerekliydi. Bu tedbirlerden biri Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan uyruğu ile bu ülkede yaşayan yabancı devlet uyruklarını korumak amacıyla bu kişilerin tehdit edilebileceği yerlere yabancı devlet savaş gemilerinin gönderilmesidir. Tedbirlerden diğeri ise, 30 Aralık 1875 tarihli Andrassy Notası'ndan bir müdahale hakkı çıkarılmasıydı. Osmanlı Devleti'nce Avrupa'ya karşı verilmiş olan taahhütleri yerine getirmesi için Osmanlı Devleti'ne ciddi bir baskı yapılması istenilmekteydi. Bu yolda ilk adım olarak büyük devletler, iki aylık bir ateşkes antlaşmasının kabulü için Bâbıâli'ye baskıda bulunacaklardı. Bu süre içinde de Bâbıâli ile asiler arasında şu esaslar üzerinden bir anlaşmaya varılmasına çalışılacaktır:

10 Harris, *a.g.e.*, s.296-297.
11 Millman, *a.g.e.*, s.87.
12 Rupp, *a.g.e.*, s.104.
13 Russell'dan Derby'ye, 13 Mayıs 1876, Doc.237, *British Documents*, vol.2, s.193. Berlin Memorandumu'nun Türkçe metni için bkz: Mahmud Celaleddin, *a.g.e.*, s. 155-156. Buna rağmen Andrassy başka bir telgrafında, gemilerin Türk karasularına gönderilmesi teklifine, Fransa ve İtalya'nın destek vermesi, İngiltere'nin de buna karşı duramayacak olmasından dolayı, bir Avusturya filonun hazır tutulmasını önermiştir. Mahmud Celaleddin, *a.g.e.*, s.296.

1. Yerlerine dönen mültecilere ve asilere evlerini ve kiliselerini yeniden yapmaları için malzeme verilecek ve kendi çalışmaları ile geçimlerini sağlayacakları zamana kadar iaşeleri temin edilecektir.

2. Yardımların dağıtımı Türk komiserinin yetkisine bırakılmıştır. Bu komiser, reformların ciddi olarak uygulanmasını temin etmek ve bu uygulamayı denetlemek için alınacak önlemler üzerinde 30 Aralık 1875 tarihli notada zikredilmiş olan karma komisyonla mutabakata varacaktır. Söz konusu komisyona Hersekli bir Hıristiyan başkanlık edecektir.

3. Türk kuvvetleri gerginlik azalıncaya kadar uygun görülecek bazı noktalara çekilecektir.

4. Hıristiyanlar ve Müslümanlar silahlarını koruyacaklardır.

5. Devletlerin konsolos ve delegeleri genel olarak reformların uygulanması ve özellikle asi ve mültecilerin yerlerine geri dönüşlerine ait olaylar üzerinde denetimde bulunacaklardır.

Memorandum'un son kısmında Osmanlı Devleti'ne ciddi bir tehdit yöneltilmekteydi. Belirtilen tedbirlerin gerçekleşmemesi ve ayaklanmanın devam etmesi durumunda, üç devlet ortak bir diplomatik hareket ve işbirliği içinde "etkili tedbirler" alacaklardır. Bu nedenle F. Armaoğlu, Berlin Memorandumu'nu bir ültimatom olarak nitelendirmektedir.[14] Memorandum, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumayı amaç edinmekle birlikte, bu bütünlüğün korunması için Hıristiyanların durumlarının düzeltilmesini öngörmekteydi. Bu ise "Hıristiyanların daha iyi bir statüko"ya kavuşmaları anlamına gelmekteydi. Bu bakımdan Gorçakov'un görüşmeler sırasında ifade ettiği ve Memorandum'un temel fikrini dile getirmek için kullandığı "daha iyi bir statüko" yeni bir diplomatik terim olarak Berlin Memorandumu'nu ifade eder olmuştur.[15]

Üç İmparator Ligi devletleri, 12 Mayıs'ta hazırladıkları Memorandum'u bir gün sonra Paris Antlaşması'nın diğer garantör devletleri olan İngiltere, İtalya ve Fransa'nın onayına sunmuşlardır. Memorandum'un söz konusu devletlerce kabulü konusunda büyük ümitler taşıyan Gorçakov ve Andrassy, Berlin'den ayrılmadan önce bu devletlerin görüşlerini alabilmek için 15 Mayıs'a kadar Berlin'de kalmışlardır.[16]

Şimdi, "Doğu Sorunu"nun çözümü konusunda hazırlanan Memorandum'un kaderi İtalya, Fransa ve İngiltere'nin ellerine bırakılmıştı. Memorandum'un kaderi ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin geleceği-

14 Armaoğlu, *a.g.e.*, s.501.
15 *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, s.102-103.
16 *British Documents*, vol.2, Doc.238, Russell'dan Derby'ye, 13 Mayıs 1876, s.194.

nin tayininde belki de en büyük rolü İngiltere oynayacaktır. Bu nedenle İngiltere'nin Berlin Memorandumu'na karşı göstermiş olduğu tavrı değerlendirmek büyük önem taşımaktadır.

B- Berlin Memorandumu Karşısında İngiltere

1. İngiltere'nin Berlin Memorandumu Konusundaki Kararından Önce Dışişleri Bakanı Lord Derby'nin Görüşü

İngiltere Berlin Elçisi Lord Odo Russell, 12 Mayıs akşamında hazırlanan ve ertesi gün hükümetinin onayı için kendisine verilen teklifleri ve Berlin'deki diğer devlet temsilcilerinin İngiltere hükümetinden beklentilerini iki telgrafla[17] Londra'ya iletmiştir. Berlin teklifleri İngiltere'nin onayına sunulduğunda, İngiliz kamuoyunda Üç İmparator Devletleri'nin girişimine karşı genel bir gücenmişlik mevcuttu.[18] Hatta bu gücenmişliğin düşmanca bir İngiliz tavrı olduğu da söylenebilir.[19]

Bu tavrı açık bir şekilde yansıtan ve Memorandum'a karşı ilk reaksiyonu gösterenlerden biri Lord Derby'dir. Derby, nisanın ortalarında ayaklanmayı "süresiz olarak devam edebilir bir hastalık" olarak görmüş ve Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne yönelik tavrına karşı kollektif bir protestoda bulunma hareketi ve düşüncesi içinde olmuştur. Mayısın başında Rus elçisi Shuvalov, hükümeti adına Avusturya tarafından Bosna-Hersek'in muhtemel bir işgaline taraftar olmadığını ve asiler için maddi ayrıcalıkların lüzumunu ileri sürüp "tam özerklik" ve Karadağ'ın toprak alması düşüncesini ilettiğinde Derby, benzer şekilde muhtemel bir Avusturya işgaline taraftar olmadığını, bu işgal düşüncesinin orijinal Avusturya teklifinin sonuçsuz kalmasını hızlandıracağını söylemiştir. İki vilayete otonomi verilmesi konusundaki görüşünü ise, "bu iki bölge üzerinde bir görüş belirtmenin uygun olmayacağını sanıyorum" şeklinde izah etmiştir.[20]

17 *British Documents*, vol.2, Doc.238, Russell'dan Derby'ye, 13 Mayıs 1876, s.193-194.

18 Stojanović, *a.g.e.*, s.64.

19 Iseminger, *a.g.e.*, s.281

20 R.W. Seton-Watson, "Russo-British Relation during the Eastern Crisis", *Slavonic Review*, III, s.662; *British Documents*, vol.2, Doc.233, s.192. Shuvalov, gerek Derby'nin düşünceleri gerekse kendi deneyimlerine dayanarak, Derby'nin devletlerarasındaki bir uyumu devam ettirmeye niyetli olmadığına, İngiliz hükümetinin diğer devletlerin ortak bir cephesiyle karşı karşıya kalmadığı sürece genel bir Avrupa programını reddedeceğine inanmıştır. Aynı zamanda Shuva-

Derby, memorandum konusundaki düşüncesini 15 Mayıs'ta Odo Russell'a gönderdiği telgrafta açık bir şekilde ortaya koymuştur. Telgrafta, temelde hatalı bulduğu memorandumun öngördüğü esasları ele alarak değerlendirmiş ve eleştiriye tabi tutmuştur. Bu değerlendirme ve eleştiri şu şekilde ele alınmıştır:[21]

"Türkler, bu tekliflere uymayı taahhüt edecek ve hiç şüphe yoktur ki uyacaklardır. Fakat asilerin bu ateşkes kararına uyacaklarına nasıl güvenilebilir? İyice anlaşılmalıdır ki ateşkes hakkında herhangi bir plan görüşülmeden önce, Sırbistan ve Karadağ uyarılmalı ve gerektiği durumda, ayaklanmanın genişlemesine yardımda bulunmaları önlenmelidir.

Memorandum'un birinci maddesi, geri dönen mültecilerin ev ve kiliselerinin yeniden inşası için gerekli malzemenin verileceğini ve mültecilerin iaşelerinin sonrası için sağlanacağını öngörmektedir. Fakat bililindiği gibi bu, Bâbıâli'de hâlihazırda var olmayan ve borç da alamayacağı fazla miktarda bir paranın sarfını gerektirecektir. Üstelik asilerin kendilerinin yaptığı tahribatın tazmininden, Bâbıâli'nin sorumlu tutulmasının adil olup olmadığı bir tartışma konusu olabilir.

Şimdi açıklanması gerekli olmayan detaylardan biri olarak ikinci madde üzerinde durmayacağım.

Üçüncü madde ile ilgili olarak, eğer Türk kuvvetleri öneride belirtildiği gibi, belli yerlerde toplanılırsa, Hıristiyan ve Müslüman halk arasında barış nasıl korunabilir veya bölgedeki tek disiplinli kuvvet bu şekilde çekilirse Türk hükümeti durumdan nasıl sorumlu tutulabilir.

Dördüncü madde; sonuçta, eğer asiler silahlı bir şekilde yerlerine dönerlerse aynı şekilde silahlarını korumakta olan Müslümanlarla bir çatışmaya girmeleri kaçınılmaz olacaktır.

Beşinci madde, konsoloslara ya da delegelere tevdi edilen kontrol görevi, 'az veya çok şey ifade eden' yorumuna göre önem taşımaktadır.

Memorandum'un son paragrafındaki 'etkili tedbirler' ifası ise, teklif edilmesi muhtemel olan şartların asiler tarafından reddedilmesine davetiye çıkarmaktadır; çünkü asiler ayaklanmanın devam etmesinin kendi adlarına ileride bir müdahaleyi temin edeceklerini düşünmektedirler."

Memorandum üzerindeki bu değerlendirmeden sonra Derby, söz konusu açıklamaların kendisinin ilk intibaları olduğunu, Majesteleri Hükümeti için kesin bir cevap vermeden önce teklifleri dikkatli bir şekilde gözden geçirmenin gerekli olacağını ifade etmiştir. Bu yönde, Üç İmparator Devletleri'nin planı konusunda İngiltere hükümetinin bir

lov, Derby'nin pasif tavrına rağmen tartışma altındaki her çözümün aleyhinde bulunacağını düşünmüştür. *Gösterilen Yer.*

21 *British Documents*, vol.2, Doc.246, Derby'den Russell'a, 15 Mayıs 1876, s.198-199.

kararının bulunmadığını aynı gün tarihli başka bir telgrafında belirtmiştir.[22] Bununla birlikte Derby, 16 Mayıs'ta Türk elçisiyle görüşmesinde yukarıdaki söz konusu görüşlerini tekrarlamakla beraber, Memorandum'un öngördüğü ateşkes konusunda hükümetinin muhtemel tavrı ile ilgili önemli görüşler ortaya koymuştur. İngiltere'deki Türk elçisi Musurus Paşa'nın bir ateşkesin, Bâbıâli'nin askeri operasyonlarına yapacağı olumsuz etkiye dikkat çekmesi üzerine Derby, İngiliz hükümetinin büyük bir ihtimalle Bâbıâli'yi teklifleri benimsemeye zorlamayacağını ifade etmiştir.[23]

Derby aynı zamanda, Russell ve Elliot'a çektiği telgraflarda onların konu üzerindeki görüşmelerini iletmelerini istemiştir.[24] Odo Russell, Lord Derby'nin telgraflarını aldıktan sonra görüşlerini ve Derby'nin memorandum konusundaki olumsuz tavrına karşı endişesini 16 Mayıs tarihinde gönderdiği telgrafında ortaya koymuştur. Russell, bu endişesini şu şekilde ifade etmiştir: "Üç devletin hazırladığı planın İngiltere tarafından reddini 'resmen' Alman hükümetine bildireyim mi? Sonuçları çok ciddi olabilir."[25] Derby ortaya çıkacak ciddi sonuçların ne olduğunu sorduğunda[26] ise Russell bunları şu şekilde açıklamıştır:[27]

"Bâbıâli'yi ısrarcı ve hareketsiz bir politikaya cesaretlendirme;

İngiltere'nin ısrarcı ve hareketsiz bir politikayı desteklemesinin güçlüğü;

Üç devlet karşısında Türkiye'deki bir politikayı desteklemenin güçlüğü;

Üç devletin (Rusya, Avusturya ve Almanya) Türkiye konusunda daha aktif hareket edebileceği;

Bu suretle doğuda ertelenmesi arzu edilir görünen olaylara hız verilebileceği;

Ticaret dünyasında, ortaya çıkacak alarm."

2. İngiltere'nin Kararından Önce Başbakan Disraeli'nin Berlin Memorandumu'na Bakışı

Avusturya, Almanya ve Rusya tarafından hazırlanan Memorandum'a karşı düşmanca bir tavır takınarak İngiliz kabinesinin kararının

22 *British Documents*, vol.2, Doc.250, Derby'den Odo Russell'a, 15 Mayıs 1876, s.200.
23 *British Documents*, vol.2, Doc.254, Derby'den Elliot'a, 16 Mayıs 1876, s.201.
24 *British Documents*, vol.2, Doc.251, Derby'den Elliot'a, 15 Mayıs 1876, s.200.
25 *British Documents*, vol.2, Doc.255, Russell'dan Derby'ye, 16 Mayıs 1876, s.201.
26 *British Documents*, vol.2, Doc.260, Derby'den Russell'a, 17 Mayıs 1876, s.205.
27 *British Documents*, vol.2, Doc.263, Russell'dan Elliot'a, 18 Mayıs 1876, s.205.

ve İngiltere devletinin politikasının şekillenmesinde Başbakan Disraeli'nin büyük payı vardır. Her şeyden önce Disraeli, Memorandum'u politik hayatı boyunca hep dağıtmayı düşünmüş ve Üç İmparator Ligi'ni İngiliz çıkarlarına yönelmiş bir tehdit olarak görmüştür.

Disraeli, memorandum ile ilgili ilk görüşlerini 15 Mayıs'ta St. James Palas'ta verilen bir resepsiyonda Shuvalov'a iletmiştir. Burada Shuvalov'un yatıştırıcı tavrına rağmen görüşlerini sert bir tonda ifade eden Disraeli, memorandum hakkındaki İngiltere'nin cevabı sorulduğunda, "Sizin bize Karadağ veya Bosna gibi davranmanızın dışında tekliflerinize verecek cevabımız yoktur" şeklinde bir cevap vermiştir. Shuvalov'un, Prens Gorçakov ve Andrassy'nin Pazartesi gününe (15 Mayıs) kadar Berlin'de kalacaklarını bildirdiklerini ve İngiltere'nin cevabının 24 saat içinde verilmesini istediklerini belirtmesi ve sonra da acele bir ateşkesin cevap için haftaları gerektirmeyeceği telkininde bulunması üzerine ise Disraeli şöyle demiştir: "Nasıl ateşkes istiyorsunuz, yalnız Türkiye tarafından uygulanan bir ateşkes, değil mi?"[28]

Disraeli, memorandum konusundaki düşüncesini daha detaylı bir şekilde 16 Mayıs'taki kabine toplantısında okuduğu bir yazıda[29] dile getirmiştir. Bu yazıda Disraeli, Türkiye'nin dağılmasına yol açacak bir plana adım adım çekildiklerine dikkat çektikten sonra, İngiltere'nin söz konusu tekliflere direnemeyeceğini bilmesine rağmen onları kabul edebileceğini sanmadığını belirtmiştir. Aynı zamanda Disraeli, "Fransa, İtalya ve İngiltere'yi düşüncelerinden çıkaran ve telgrafla İngiltere'nin tartışıldığını bile işitmediği tekliflere evet veya hayır demesini isteyen" bir talepten söz etmenin ancak alay konusu olabileceğini söylemiştir. Disraeli teklifler konusundaki konuşmasına şöyle devam etmiştir: "İsteyelim ya da istemeyelim bizden Türkiye'nin boğazına bıçak saplamayı kabul etmemizi bekliyorlar. Üç Kuzey Devleti son sekiz ayda iki kez, biraz benzer bir yolda hareket etmelerine rağmen; biz bu iki durumda onlarla birleşme konusunda zorluk çekmedik. Çünkü bizden onlarla birleşmemiz Bâbıâli tarafından istenildi. Şimdi benzer teklifi Türkiye'den bekleyebilir miyiz?" Bununla birlikte Disraeli, tekliflerin Türkiye'nin kabul etmeyecek içerikte olduğuna inanmaktadır. Disraeli, Türkiye için tekliflerin neden kabul edilmez olduğunu, teklifleri tek tek ele alarak izah etmiştir. Ona göre bu nedenler şu şekildedir:

1. Asiler için evlerin ve kiliselerin yeniden inşası veya Sultan'ın yiyecek temini imkânsızdır.

28 R.W. Seton-Watson, "Russo-British Relations During the Eastern Crisis", *Slavonic Review*, III, s.664-665.

29 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.24-26.

2. Teklif edildiği gibi bir komisyon aracılığıyla çare olmak Bâbıâli'nin gücünün ötesinde ve bir ülkeyi demoralize edecek gelişigüzel sadaka vermenin büyük bir sistemi olacaktır.

3. Belli yerlerde askerlerin toplanması, özellikle asiler silahlarını bırakmadığı zaman bütün memleketi anarşiye götürecektir.

4. "Konsolos denetimi" Sultan'ın otoritesini hükümsüz hâle getirecektir.

5. Bizden barışın yararına daha "etkili tedbirler" almaya katılmayı istemek, İmparatorluğun dağılmasının araçları olacaktır.

Disraeli'ye göre Avusturya'nın İtalya'daki topraklarını bıraktığı gibi, Türkiye için yeni teklifleri kabul etmektense bütünüyle Bosna ve Hersek'ten vazgeçmek daha iyi olacaktır. Aynı zamanda Disraeli, Bâbıâli'nin kabul etmesi durumunda topraksal statüko üzerine bir ateşkes ve bir Avrupa konferansını teklif etmeye hazır olduklarını söylemiştir. Türk karasularına Hıristiyanları koruma bahanesiyle savaş gemisi gönderilmesinin ne İngiltere ne de başka bir devlet için söz konusu olmaması gerektiğini düşünmüştür. Bu düşüncelerinde oldukça kararlı görünen Disraeli, Russell'ın, İngiltere'nin teklifleri reddetmesinin "ciddi sonuçlar doğuracağı" şeklindeki açıklamasını da inandırıcı bulmamıştır. Bu bağlamda Disraeli, kraliçeye Russell'ı suçlayarak, söylediklerinde ciddiye alınabilecek hiçbir hususun bulunmadığını yazmıştır.[30]

3. İngiltere'nin Berlin Memorandumu'nu Reddetmesi

Londra'yı hoşnutsuz eden Berlin'in teklifleri 16 Mayıs'ta İngiliz kabinesinin gündemine oturmuştur. Disraeli kabine toplantısını açmış ve yukarıda sözü edilen söylevini okuyarak "gururlu İngiltere'nin centilmen tavrını" göstermiştir. Disraeli gibi meslektaşları da Üç Kuzey Devleti tarafından hazırlanan teklifleri İngiltere'ye bir hakaret olarak görmüş ve bu teklifleri reddetme eğilimi içinde olmuşlardır.

Bununla beraber kabine görüşmesinde İngiltere'nin cevabının sadece olumsuz olmakla kalmayıp, aynı zamanda bir karşı teklifte bulunulması gerektiğini düşünenler de vardı. Bu düşüncede olanlardan maliye bakanı yapıcı bir teklif için bir plan hazırlayıp kurula sunmuşsa da plan kabul görmemiştir.[31]

Disraeli, İngiltere tavrında ne kadar katı olursa, amaçlarını gerçekleştirmesi o derece mümkün olurdu ve Rusya'dan başka hiçbir devlet

30 Buckle, George Earl (Ed.), *The Letters of Queen Victoria*, Second Series, a Selectionfrom her Majesty's Correspondence and Jourrnal between the Years 1862 and 1878, vol.II, New York, 1926, s.454-455.

31 Harris, *a.g.e.*, s.309.

bu amaçlara karşı değildi diye inanıyordu.[32] Böylece Disraeli, şimdi bir sona geldiğine inandığı "doğal olmayan Üç İmparator Ligi"nin hegemonyasına karşı en büyük darbeyi indirmişti. Bununla beraber Disraeli, Memorandum'un reddini İngiliz çıkarları açısından onurlu bir davranış olarak görmüştür: "Sadece barışın korunacağına değil, aynı zamanda majestenin (İngiltere kraliçesinin) dünya yönetimindeki hakkı ve doğal nüfuzunun da korunacağına inanıyorum."[33]

Görüldüğü gibi Disraeli bu görüşünü ileri sürerken, İngiltere'nin çıkarlarının her şeyin üstünde tutulmasının gerektiğini düşünmüş ve bu çıkarlara yönelmiş tehditleri ortadan kaldırmayı kendi vazifesi olarak görmüştür. Disraeli'nin itirazları kabine kararının genel hissiyatını yansıttığını savaş bakanı Gathorne Hardy'nin günlüğündeki ifadelerinden de anlamak mümkündür. Hardy'nin günlüğünde Disraeli söz konusu toplantıyı şöyle özetlemekteydi: "Telgrafla İngiliz bağlılığını istemek büyük soğukkanlılıktı. Bazı teklifler ayrıntılarda pratik, bazıları ise adil görünmedi ve hepsinden öte biz 'etkili tedbirler'in silahlı müdahale anlamına gelebileceğini düşünüyoruz. Bu yüzden biz bir ateşkesi düşünmekle birlikte, Memorandum'a rıza göstermeyeceğiz."[34]

Disraeli'nin görüşlerinin öne çıktığı kabine toplantısı bir buçuk saatlik görüşmeden sonra Berlin tekliflerini reddetme kararı almıştır. İngiliz kabinesinin kararı Disraeli'nin ifadesindeki gibi gerçekten o kadar kesin ve katıydı ki, sorunun çözümü konusunda bir ateşkes veya konferans tertip edilebileceğine bile yer verilmiyordu. Böyle bir ihtimal, Derby'nin aşağıda üzerinde duracağımız resmi yazısında da söz konusu edilmedi.

İngiltere'nin memorandum konusundaki politikasını değerlendiren Dwight E. Lee, İngiltere'nin Memorandumu reddetmesinin temel nedeninin Türkiye'deki Üç İmparator Ligi'nin amaçları konusundaki İngiliz korkusu olduğunu söylemektedir. Zira D. E. Lee'ye göre, nisanın başında Bismarck, İngiliz elçisi Russell'a, Türkiye ve asiler arasındaki uzlaşmadaki girişimlerden daha ziyade, başka tedbirlerin er geç benimseneceğini ima etmişti.[35]

Kabinenin kararı aynı gün Derby'nin İngiliz elçiliklerine gönderdiği telgrafla bildirilmiştir. Telgraf kısaca İngiliz hükümetinin Üç İm-

32 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.28.

33 Shannon, *The Crisis of Imperialism*, s.122-123. Disraeli'nin görüşlerinin temelde Türkiye'yi desteklemekten ziyade, İngiltere'nin Avrupa'daki nüfuzunu yükseltmekle ilgili olduğuna haklı olarak Blake de dikkat çekmiştir. Robert Blake, *Disraeli*, New York, 1968, s.588-599.

34 Millman, *a.g.e.*, s.94.

35 E. Dwight Lee, *Great Britain and the Cyprus Convetion Police of 1878*, Cambridge, 1934, s.24, dn.58.

parator Devletleri tarafından ortaya konulan plana büyük itirazlarının buluduğunu ve planın benimsenmesi konusunda Bâbıâli'yi zorlamayacağını belirtmiştir.[36]

Telgrafın bir kopyası Windson'a gönderilmiş ve kraliyet, hükümetin kararına hoş bakmamıştır. Çünkü Kraliçe, İngiliz reddinin, Bâbıâli'nin Avrupa devletlerine karşı İngiltere'ye güvenmesine neden olacağından ve 'Türk uyuşmazlığını' cesaretlendireceğini düşünmüştür.[37] Aynı zamanda, Kraliçeyi en çok endişelendiren husus İngiltere'nin tecrit edilmesiydi. Hatta Posonby, kraliçeye, "Disraeli'nin bu görüşlerinin çok mecburi olduğunu ve diğer devletler olmadan müzakeredeki Üç Kuzey Devleti'nin göstermiş olduğu tavrın kesin olarak dostça olmadığı"nı yazdığında, kraliçe, "Üç İmparatorun diğer devletlerin düşüncelerini almaksızın hareket ettikleri doğrudur. Fakat onların çıkarları, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın çıkarlarından ziyade, daha samimi olarak ve daha hayati bir şekilde Türkiye'nin refahı ile ilgilidir" diyebiliyordu.[38] Aynı şekilde kraliçe sorunun çözümü için bir konferansın toplanabileceğine de kani idi. Bu düşüncesini Disraeli'ye mayıs sonlarında açtığında, Disraeli düşüncenin mükemmel fakat zamansız olduğunu söylemiştir: "Bütün bir yemek var ama hazım gereklidir."[39]

İngiliz hükümetinin kararının gerekçeleri ve meseleye dair endişeleri, Derby'nin kaleme aldığı daha detaylı iki telgrafla 19 Mayıs tarihinde Russell'a iletilmiştir. Bu telgraflarda daha yumuşak bir üslup görülür. Sorunun gidişatı ve İngiltere'nin politik tarzına dair çok önemli bilgiler içerdiği için telgrafların incelenmesinin faydalı olacağı inancındayız.

Birinci telgrafta;[40] Derby, üç devletin önerdiği teklifleri madde madde değerlendirmektedir. Öncelikle askeri durumun, Türk yönetimine karşı önyargısız olarak oluşturulup oluşturulmadığını bilmeksizin bir ateşkese razı olma konusunda İngiltere hükümetinin Bâbıâli'yi zorlamasının haksız olduğuna işaret edildikten sonra ateşkes konusuna da açıklık getirilmekteydi. Derby bu konuda her iki tarafın da ateşkes için gönüllü olmadığını sezmekteydi çünkü Sırbistan ve Karadağ'dan destek alan asiler pozisyonlarını güçlendirerek silahlı güçlerini büyütürken Bâbıâli'nin asilere karşı operasyonlarını ertelemesi düşünülemezdi. Ayaklanmanın bastırılmamasının asileri daha fazla cesaretlendireceği gerçeği ve böyle bir ateşkesin Bâbıâli'ce haklı görülerek kabul edilmesi, beklenilen herhangi bir talebin reddedilmesi anlamına gelir

36 *British Documents*, vol.2, Doc.253, Derby'den Loftus'a, 16 Mayıs 1876, s.200.
37 Millman, *a.g.e*, s.95.
38 Millman, *a.g.e.*, s.499 dn.23.
39 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.26.
40 *British Documents*, vol.2, Doc.271, Derby'den Russell'a, 19 Mayıs 1876, s.210; 11 Nisan 1878 tarihli *Basiret* gazetesi (Mavi Kitap, No:275), s.3.

ki bu, barış beklentisinin gerçekleşmesinden ziyade engellenmesi sonucunu doğuracaktır. Bununla beraber eğer Türk hükümeti askeri ve politik durumun ateşkesi mümkün kıldığını düşünüyorsa, İngiliz hükümeti ateşkesi reddetme konusunda Bâbıâli'ye tavsiyede bulunmayacaktır. Aynı telgrafta İngiliz hükümeti, evlerin yeniden inşası ve asilerin kiliseleri için veya geri dönen mültecilerin geçimi için Bâbıâli'nin gerekli araçlara sahip olup olmadığından emin değildi ve bedeli ağır olan mevcut durum karşısında Bâbıâli'nin sermayesinin bulunmadığı inancındaydı. Bir "komisyon"un tertibi ve "konsolos denetimi" konusunda İngiltere'nin görüşleri ise şu şekilde açıklanmaktaydı: "Tasarlandığı gibi bir 'komisyon' tarafından yardım dağıtılması, rastgele sadaka dağıtan bir sistemden daha az iyi olacaktır. Muhtemelen bunu benimsemek Bâbıâli'nin gücünün ötesinde olacaktır.

Majesteleri Hükümeti, Bâbıâli'nin isyan yüzünden evlerinden çıkarılan veya evlerini terketmiş insanların geri dönmesi için pratik imkânları ve teşvikleri kullanmasının makul olmayacağını düşünmüyordu. Fakat İngiliz hükümeti Bâbıâli'yi kendi gücünün ötesinde bir şeye zorlama gibi düşüncesi de yoktu. "'Konsolos denetimi' Sultan'ın otoritesini hükümsüz kılacaktır; bununla birlikte, ona destek sağlayacak bir güç olmaksızın denetim imkânsız olacaktır."

Aynı zamanda İngiliz hükümeti, Türk askerlerinin belli yerlerde toplanmasının, özellikle asilerin silahlarını teslim etmedikleri zamanda ülkeyi anarşiye mahkûm edeceğine inanıyordu. İngiliz hükümetine göre istenen şey, Bâbıâli'nin bir beklentisi olsa bile ve İngiliz hükümetinin sadece mümkün olacağına inandığı teklifler çerçevesinde asilerle bir anlaşmaya varılsa dahi Memorandum'un bitirdiği samimiyet kesin olarak böyle bir görüşmeyi beyhude kılacaktır. Çünkü ayaklanmanın devam etmesi durumunda, devletlerin ileride "müdahale" edeceklerini açıklamalarından dolayı, Bâbıâli tarafından öne sürülen herhangi bir uzlaşma şartını asilerin kabul etmeleri mümkün olmayacaktır.

Bu nedenle ateşkes teklifi İngiliz hükümetine göz boyayıcı görünüyordu. Telgrafın son kısımlarında ise, "Selanik Olayı"nın doğurduğu buhran ile ilgili olarak, yabancıların ve Hıristiyan tebaanın güvenliği için Türk karasularına savaş gemisi gönderilmesinden bahsediliyordu. Bu konuda İngiltere hükümeti, İngiliz savaş gemisi "Swiftsure"un, Selanik'e gönderilmesi ve ayrıca üç savaş gemisiyle Amiral Drummond'un, Majesteleri elçiliğiyle hızlı haberleşebilecekleri yer olan Beşike Koyu'na gönderilmesini istemesine rağmen, böyle bir tedbirin gerekli olmadığı ve yabancı devletlerin donanma kuvvetlerinin, Bâbıâli'nin antlaşma hakları aleyhine ve sultanın otoritesini yıkmaya dönük herhangi bir durumda kullanılamayacağı görüşündedir.

Derby tarafından Russell ile birlikte Buchanan ve Loftus'a da gönderilen ve bir kopyası İstanbul ve Roma elçiliklerine de iletilen ikinci telgrafta[41] ise, Berlin Memorandumu tekliflerinin İngiltere'ye danışılmaksızın ele alındığı ve İngiltere'nin detayları tartışmasına imkân tanınmadan veya İngiltere'nin itirazlarının Üç İmparator Devletleri'nce gözönüne alınmaksızın hazırlanmasından dolayı İngiliz hükümetinin tekliflere çok önem vermeyeceğine dikkat çekilmektedir. İngiliz hükümeti, Memorandum'un oluşumu ve sunulmasına sert tavır göstermekle beraber, ateşkes konusuna biraz daha esnek bakmıştır. Telgrafta İngiliz hükümetinin, tekliflerin ayaklanma bölgesi için uygulanabilirliğini hissetmesi durumunda, gönüllü olarak bunu kabul edeceğini belirtmiştir. Ancak hükümet telgrafın sonlarına doğru tavrını ve bunun gerekçelerini tekrar ortaya koymaktaydı. Bu gerekçe ise İngiliz hükümetinin sadece görünüşte uyum uğruna, kendisine danışılmadan hazırlanan ve kendi itirazlarının dikkate alınmadan hayata geçirilmek istenen böyle bir planı kabul etmeyeceğiydi.

Benzer şekilde Derby Elliot'a gönderdiği 19 Mayıs tarihli bir mektupta, İngiltere'nin memorandum konusundaki kararını yinelemekle beraber, ayaklanmanın önünün alınamamasında Türklerin sorumluluğuna değinmekte ve bu konuda Bâbıâli'yi sert bir şekilde uyarıyordu: "Majesteleri Hükümeti'nin yapabileceği tek şey koşulların elverdiği ölçüde böyle dostça tavsiyelerde bulunmaktı. Majesteleri Hükümeti, iyi hükümetin olağan prensiplerinin ihlal edilmesi durumunda, Türk hükümetinin maruz kalabileceği olayları kontrol edemez."[42] Derby,

41 *British Documents*, vol.2, Doc.272, Derby'den Russell'a, 19 Mayıs 1876, s.212.

42 Derby bahsi geçen mektubunda Memorandum'a olan itirazının gerekçesini ve Andrassy Notası'ndan itibaren izlediği politik tavra ilişkin süreci şu şekilde izah etmiştir *"Ben; siz majestelerine Majesteleri Hükümeti'nin, Bosna ve Hersek Ayaklanması'nın ortaya çıkmasından beri, diğer devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine olan diplomatik müdahalesine karşı çıktığını bildirdim. Majesteleri Hükümeti, Bâbıâlî'nin isteğinden ötürü, ağustosun sonunda oluşturulan Konsoloslar Komisyonuna katılmayı kabul etti. Ondan iyi sonuçların çıkması konusunda az güveni ve belli çekinceleri olmasına rağmen, Bâbıâlî'nin ricası üzerine Kont Andrassy Notası konusunda devletlerin uyumuna katıldı. Majesteleri Hükümeti son durumda Bâbıâlî'nin diğer devletlere katılmayı tekrar rica edeceğini zannediyor ve Bâbıâlî böyle davransa bile Majesteleri Hükümeti bunu uygun görmeyecektir. Çünkü Majesteleri Hükümeti vicdani olarak, Bâbıâlî'ye politik ya da uygulanabilir olarak tavsiye edemeyeceği şartları kabul etmeyi öneremeyeceğini hissediyor. Diğer taraftan; Majesteleri Hükümeti, Bâbıâlî'ye kendisinin uygulanabilir veya avantaj olduğunu düşünebildiği bir tavsiye veya teklife karşı çıkması için nasihatte bulunmayı düşünmemektedir. Majesteleri Hükiimeti, durumun vahametinin büyük bir ölçüde ayaklanmanın ilk sayhalarında ayaklanma ile uğraşısında Bâbıâlî'nin zayıflığından ve kayıtsızlığından ve Türk devlet adamları ve hükümet kuvvetlerinin güven verememesinden çıktığını, malî, askerî ve idarî vahametin ülkenin çöküşüne imkân verdiğini (Majeste*

Elliot'a gönderdiği başka bir mektupta[43] ise Bâbıâli'ye yine ciddi uyarılarda bulunuyordu. Söz konusu mektupta, Bâbıâli'nin İngiltere'nin Berlin teklifleri konusundaki tavrını yanlış anlamaması gerektiği belirtilmekte, Kırım Savaşı'ndan beri İngiltere'deki şartların ve hissiyatın çok değiştiği ve Bâbıâli'nin Kırım dönemini hatırlayarak, mevcut zorlukların çözümü esnasında İngiliz hükümetinin manevi desteğinden ötesinde bir şey beklememesi gerektiği açık bir şekilde ifade edilmekteydi. Derby benzer görüşlerini 24 Mayıs'ta Musurus Paşa'yla yaptığı görüşmede tekrarlamıştır. Bu görüşmede Derby, Memorandum'a olan gücenmişliğini Bâbıâli'nin kendisine sunulacak olan Memurandum'un kesin reddedilecek maddeleri konusunda açıklama istemesini ve "işi geçiştirmek yolunda" bir tavır takınmasını tavsiye ederek göstermiştir. Burada Bâbıâli'nin şu hususu sorgulanması gerektiğini ifade etmiştir: Asilerin Berlin'de ortaya konulan teklifleri kabul edip Osmanlı idaresine tabi olacaklarına diğer devletler emniyet ve kefalet edecekler midir? Bu sorunun cevabı Osmanlı Devleti için izaha muhtaç bir durumdu. Derby'nin, Musurus Paşa'nın dikkatini çektiği bir başka kayda değer husus ise İngiliz halkının Osmanlı Devleti'ne karşı duyduğu soğukluktur. Derby, bizzat Musurus Paşa'ya İngiliz halkının Berlin Memorandumu konusunda kendi hükümetinin görüşüne sahip olmasına rağmen Osmanlı Devleti hakkında "o derece" hayırlı bir fikre sahip olmadığını ifade etmiştir. Buna gereçkçe olarak da Osmanlı Devleti'nin mali iflasını göstermiştir.[44] Dolayısıyla Derby, İngiltere'nin mevcut durumda Bâbıâli'ye manevi yardımını ve Osmanlı Devlet'nin hâkim hukukunun korunmasındaki iyi niyetini esirgemeyeceğini belirtmesine rağmen, bu iyi niyetin Kırım Savaşı'ndaki (1854) gibi bir savaşa katılmak anlamına gelmeyeceğini ifade etmiştir.

4. İngiltere'nin Berlin Memorandumu'nu Reddetmesi Karşısında Üç İmparator Ligi Devletleri, Andrassy'nin Girişimleri ve İngiltere'nin Tavrı

İngiltere'nin Berlin Memorandumu'nu reddi yönünde almış olduğu karar, Üç İmparator Ligi'nin başını çeken Almanya'yı hoşnutsuz etmiştir. Almanya'da karara herkes gibi İmparator William da epey sinirlenmiştir. Alman hükümeti ise beş büyük devletin İstanbul'da izlediği politikayı İngiltere'nin desteklememesinden ve herhangi bir karşı öne-

Hükümeti) kendisinden gizleyemez. Meselelerin bu durumunun sorumluluğu sultan ve hükümetine aittir." British Documents, vol.2, Doc.273, Derby'den Elliot'a, 19 Mayıs 1876, s.212.

43 *British Documents*, vol.2, Doc.289, Derby'den Elliot'a, 25 Mayıs 1876, s.221.

44 BOA., *İ. DUİT.*, 138/42, 7 Ca. 1293.

ride bulunmamasından üzüntü duyduğunu İngiltere'ye bildirmiştir.[45] Prens Bismarck, Berlin Memorandumu'nu Avrupa barışının korunması için bir garanti olarak görmekteydi. Ona göre memorandum başarısız olursa Avusturya ve Rusya ihtilafa düşecekti. Çünkü Rusya'nın istediği radikal tedbirler ihtilaf için her an bir kıvılcım olabilirdi. Bu yüzden Bismarck, İngiltere'nin programı desteklememesine üzülmüştür. Buna rağmen Bismarck, İngiltere Hükümeti'nin, devletlerin uzlaşma yolundaki ortak çalışmalarına karşı koymasının Türk hükümetine cesaret vermeyeceği kanısında idi.[46]

İngiltere'nin memorandum konusundaki kararı, Rusya üzerinde de kötü bir etki yapmıştır. Rus Çarının, İngiltere'nin tavrı konusundaki görüşleri kayda değerdir: "Çar, İngiltere'de üst düzeydeki herkesi hükümetinin veya kendisinin fikir ve eylemlerini kanıtlamaya davet ediyor; Disraeli ve arkadaşlarına Rusya'nın hareketine devam edeceğini, haksız suçlamalar nedeniyle fedakârlık yapamayacağını açıklıyordu."[47]

Bu sırada Rus basınında Bosna ve Hersek Ayaklanması ve Rus politikasına dair çıkan yazılar görülmeye değerdir. Bunlardan *Moscow Gazette* ve *Golos* gazetelerinde[48] yayımlanan bazı yazıların 16 Mayıs'ta Loftus tarafından Derby'ye gönderilmesi dikkat çekmektedir. *Moscow Gazette*'ye göre, Türk İmparatorluğu "*hasta adam*" değil "*ölü*" dür. Buna rağmen Avrupa henüz bu gerçeği anlamaya hazır değildir. Şartların şans eseri birleşmesi ve Türkiye konusunda büyük devletler arasında devam eden ittifak onlar arasındaki herhangi bir çatışmayı önlemektedir. Fakat gazete, Avrupa'nın çıkarlarının, "Osmanlı Devleti'nin çürük bünyesinin hemen parçalanmasına izin vermemeyi gerektirdiğini" ve böyle bir olayın sonucunun herkes için büyük tehlikeler doğuracağını belirtmektedir. Bunun yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısının tam olarak yenilenmesinin pratik olarak mümkün olmadığını ve "İngiliz mimarlarının" bu yöndeki girişimlerinden istemeyerek vazgeçtiklerini ifade eden gazete, yapılabilecek her şeyin imparatorluğu bir zaman için yaşatmak olduğunu ve bunu Rusya dâhil Avrupa'nın yapmak istediğini iddia etmiştir. Gazetedeki yazı, devletlerin, sultanın bütün tebaasına eşit bir şekilde hakların verilmesinde ısrar etmeleri gerektiğini, ancak bunun Türk yönetimi altında imkânsız olduğunu belirttikten sonra vilayetlerin kendi kendini idaresinin kaçınılmaz olacağına vurgu yapmıştır.

45 Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının...", s. 222.

46 *British Documents*, vol.2, Doc. 279, Russell'dan Derby'ye, 20 Mayıs 1876, s.215.

47 Seton-Watson, "Russo-British Relations during the Eastern Crisis", *Slavonic Review*, c.III, s.667-669.

48 Bkz: *British Documents*, vol.2, Doc.276, 277, Loftus'tan Derby'ye, 16 Mayıs 1876, s.213-214

Golos gazetesi ise sorunun Avrupa'nın ticaret ve sanayideki durgunluğuna etkisi üzerinde durmuş ve ciddi karışıklıkların engellenmesi için ayaklanmanın Balkan yarımadasına yayılmasını önleme yönünde diplomasinin harekete geçirilmesi gerektiğini savunmuştur.

1875-1878 yıllarında çıkan Balkan ayaklanmaları sırasında Rus basınının Balkan Slavları için beslenen sempatinin, yıllardan beri aşılanmakta olan Slav sevgisi ve panslav propagandasının gelişmesine ve dolayısıyla da Türkiye'nin parçalanması yönünde Rus dış politikasına "sert ve kuvvetli" bir etki yapmış olduğu kesin gibidir.[49]

Bununla birlikte Loftus'un sözkonusu gazete yazılarını göndermesinin, olağan bir yazışma mı yoksa "Doğu Sorunu"nun gelmiş olduğu durumun ciddiyeti konusunda bir ima mı olduğunu söylemek zor görünüyor. Derby'nin 1864'teki bir konuşmasında "Türk İmparatorluğu"nun dağılması sorununun sadece bir zaman sorunu olduğunu, bu zamanın ise çok yakın olabileceğini belirtmesi,[50] kendisinin Rus basınının yaklaşımına benzer gizli düşünceler taşıdığı ve kendisi için Rus basının çok da nahoş veya enteresan bir tavır içinde olmadığı söylenebilir.

İngiltere'nin kararından en fazla Avusturya etkilenmiştir denilebilir. Hatta bu kararın Kont Andrassy'ye ciddi bir darbe indirdiğini söylemek de mümkündür. Çünkü Berlin Memorandumu Andrassy'nin üstün çabalarıyla meydana getirilmişti. Andrassy, İngiltere'nin kararını yeniden gözden geçirmesine ve en azından ateşkesi kabul etmesine çalışmıştır. Ona göre, ayaklanma devam ederse Rusya'yı ılımlı bir programın içinde tutmak ve Sırbistan ve Karadağ'ın bir savaşa girmesini engellemek çok zor olacaktı.[51] Bir gün sonra Beust tarafından Lord Derby'ye iletilen telgraf, Andrassy'nin görüşleri çerçevesinde Avusturya'nın politikasını açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Telgrafta[52] İngiltere'nin sert itirazlarının meydana getirdiği memnuniyetsizliğe işaret edildikten sonra, İngiltere'nin, Avusturya'nın eylemlerini desteklemeye kararı almasa bile, en azından bunu değiştirme düşüncesi içinde olmaması da istenilmekteydi. Derby, Avusturya'nın ricası ve teklifleri konusundaki düşüncesini ve İngiltere'nin politikasını 19 Mayıs'ta Buchanan'a gönderdiği telgrafta açıklamıştır. Telgrafta Derby, Bâbıâli'yi ateşkesi kabul etmekten sakındıracak bir sorumluluk almayacağını, daha önce de Bâbıâli'yi ateşkesten sakındıracak bir tutum içerisinde

49 G. H. Bolsover, "1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", Çev: Y. Tekin Kurat, *Belleten*, c.XXX, sa.117-120, Ankara, 1966, s.269.

50 Richard Shannon, *The Age of Disraeli 1868-1881: Rise of Tory Democracy*, London and New York, 1992, s.274.

51 Stojanović, *a.g.e.*, s.66.

52 *British Documents*, vol.2, Doc. 262, Beust'tan Derby'ye, 18 Mayıs 1876, s.205.

bulunmadığını beyan etmiştir. Derby, her şeye rağmen kabul edilecek politikanın sonuçsuz kalacağına ve devletlerin bu yönde serbest hareket etme haklarının bulunduğuna inanmıştır.[53]

Andrassy, İngiltere'yi bir ateşkese razı etmek için Almanya, Fransa ve İtalya'nın da desteğini talep etmiştir. Fakat bu devletlerin girişimlerinden de bir sonuç alınamamıştır. Sadece, Beust İngiltere'den diğer kabinelerin kararlarına müdahale etmeme sözü alabilmişti. Ateşkes konusunda ise Derby, Bâbıâli'ye kendisi için en iyi görünen şeyi yapmayı tavsiye edecektir.[54] Yine de doğal olarak, Andrassy bütünsel çerçevede İngiltere'nin tavrından memnun değildi. Andrassy, 26 Mayıs'ta İngiltere'nin hiç değilse ateşkese destek vermesi için son bir girişimde bulunmuştur. Bu noktada Andrassy, İngiliz elçisine Memorandumu savunmuş ve İngiltere'nin kırgın olduğu noktaların her birini ele alarak değerlendirmiştir. Daha sonra da Berlin'de, İtalya, Fransa ve İngiltere'ye hemen cevap verme yönünde bir emrivakinin yapılmadığını açıklamıştır. Andrassy, ateşkesin mümkün olduğunca Türklerin lehine olduğunu ve Türkiye'nin sadece ateşkesi kabul etmesi ve aynı zamanda mültecilerin geri dönüşü için çaba gösterilmesiyle, Hersek-lilerin Sırbistan ve Karadağ'dan ayrılabileceğini söylemiştir. Ayrıca Andrassy, "etkili tedbirler" konusunda İngiliz endişelerini giderirken, bu tedbirlerin özellikle Türkiye'yi hedef almayacağına İngiltere'yi temin etmek istemiştir.[55] Andrassy, daha sonra çok gizli bir şekilde Derby'ye iletilmesini istediği yazıda Rusya'nın tutumunu ve ateşkesin gerekliliğini dile getiriyordu (burada belirtilenler Londra'daki Avusturya elçisi Beust'a bile iletilmemişti). Viyana'daki İngiliz elçisi Buchanan eliyle iletilen yazıda şöyle deniyordu: "Avusturya, sadece Rusya ile etkili uzlaşmalarla barışı koruyabilir. Andrassy telgraf haberleş-

53 10 Mart 1878 tarihli *Basiret* gazetesi (Mavi Kitap, Derby'den Buchanan'a, 19 Mayıs 1876, No:266), s.3. Derby ateşkes konusundaki tereddütlerini şu nedenlere dayandırmaktadır: "*50 bin kişiden ibaret olan askerî kuvvetin iki ay hudut boyunda idaresi, malî darlığı had safhaya ulaşmış Osmanlı Devleti'ni sıkıntıya düşürecek; asiler ise dışarıdan gelen yardım ile dağlarda oldukça kolay barınacaklardır. Bir ordunun düşman karşısında korunmasız kalması ise askerin savaş şevk ve gayretini kıracaktır. Diğer taraftan askerî hareketin ertelenmesinin devam edeceğine dair teminat var mıdır? Osmanlı Devleti, devletler hukuku çerçevesinde bir kere ateşkesin uygulanmasını üzerine aldıktan sonra, ordu kumandanlarının verilen emrin aleyhine hareket etmeyecekleri şüphesizdir. Ancak, asilerin vaatlerine inanmak doğru mudur? Sınır boyunda olan asi şeflerinin kendileri bile kendi maiyetlerine söz dinletmeye muktedir olsalar bile, bunların sözlerine güvenerek mütarekenin bekasından ümit etmek mümkün değildir.*"

54 Seton-Watson, "Russo-British Relations During the Eastern Crisis", *Slavonic Review*, III, s.667.

55 Millman, *a.g.e.*, s.98-99.

mesiyle uzlaşmada başarısız olduğu[56] için, Prens Gorçakov'un kabul edilemeyecek tekliflerini savunduğu yer olan Berlin'e gitti. İngiliz hükümetinin bağımsız hareketi (mevcut ittifaka katılmamasının) İngiltere çıkarları kadar Avusturya'nın önemini artırmasında çok yararlı olabilir. Fakat bu avantajı temin etmek için mutlak şekilde çatışmaların ertelenmesi gereklidir..."[57] Görüldüğü gibi, Andrassy'nin telgraflarındaki rica ve tekliflerinin gerekçeleri farklı biçimlerde ele alınmasına rağmen, amacı hep aynıydı.

Nihayet Andrassy'nin ve daha sonra Bismarck'ın İngiltere'nin fikrini değiştirmeye yönelik girişimleri devam ederken, Avusturya, Rusya, Almanya, İtalya ve Fransa, Bâbıâli'ye Berlin Memorandumu'nun nasıl sunulacağı konusunda bir anlaşmaya varma yönünde harekete geçmişlerdi. Sonuçta beş devletin elçileri işbirliği yaparak Osmanlı Devleti'ne iletilmek üzere Memorandumu düzenlediler. 30 Mayıs'ta Bâbıâli'ye verilmesi kararlaştırılan Memorandum, 29 Mayıs gecesi ve takip eden günün sabahındaki kanlı bir darbe sonucunda Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilerek yerine Murad'ın getirilmesi üzerine Bâbıâli'ye verilmeden kalmıştır. Memorandum'un Bâbıâli'ye verilmemesinde, Osmanlı yönetimindeki değişikliğin, Avrupalılar nezdinde Osmanlı yönetiminin bıraktığı kötü imaja son vereceği ümidinin meydana getirdiği olumlu etkinin de rol oynadığı söylenebilir.[58]

Bu şekilde Memorandum'un sonuçsuz kalması Osmanlı Devleti ve Avrupa diplomasisini yeni gelişmelere gebe bırakacaktır.

5. Berlin Memorandumu ve İngiliz Hükümetinin Politikası Karşısında İngiltere'de Muhalefetin Tavrı

Üç İmparator Devletleri'nce bir emrivaki gibi verilen Berlin Memorandumu'na karşı İngiliz hükümetinin politik tavrına yönelik kamuoyunda -hatta muhalefette- genel olarak olumlu bir hava vardı. Önde gelen muhalefet liderlerinden çoğu hükümetin tavrını bir "onur tavrı" olarak değerlendirmişti. Bu görüşün temel olarak ülkede yaygın bir görüş olduğu söylenebilir.

Liberal liderlerden Hartington 9 Haziran'da şöyle söylüyordu: "Ben ülkede Majesteleri Hükümeti'nin tavrına karşı herhangi bir gü-

56 Burada kastedilen başarısızlık, telgrafla İngiltere'nin Memorandum'u kabul etmemesinden dolayı bütün devletler arasında tam bir uzlaşmanın sağlanamamasıdır.

57 *British Documents*, Doc.290, Buchanan'dan Derby'ye, 26 Mayıs 1876, vol.2, s.221.

58 B. Sıtkı Baykal, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi", *DTCFD.*, c.VI, sa.4, s.226-227.

vensizliğin olduğuna inanmıyorum."[59] Liberal liderlerden Granville ise 31 Temmuz'da Gladstone'un bu nokta üzerinde Avam Kamarası'nda bakanlara sataştığı gün şöyle söyledi: "Ben bu belgeyi kabul etmenin akıllı olmayacağına inanıyorum... Bir bütün olarak bu belge kabul edilemez."[60] Hatta liberal parti liderleri olarak Gladstone'dan sonra gelen bu liderler, Lordlar ve Avam Kamarası'nda Disraeli'ye övgüde dahi bulunmuşlardır.[61] Açık bir şekilde görülmektedir ki, konu ilk olarak gündeme geldiğinde Granville, muhalefet adına hükümetin tavrına eşlik etmiştir.[62]

Denebilir ki, İngiltere'nin onayına sunulan Memorandum'a karşı hükümet ve muhalefette hemen hemen tam bir görüş birliği vardı. Sorunun parlamento ve kabinede tartışıldığı sırada göze çarpan tek problemin, İngiltere için bir alternatifin ileri sürülmesinin uygun olup olmayacağı veya en azından bir konferans ya da bir kongrenin tavsiye edilip edilmeyeceğiydi.

İngiltere'de hükümetin tavrına karşı olan ve itirazlarda bulunanların sayısı azdı. Bunlardan liberal lider Gladstone, belki de hükümetin politikasına en fazla tepki gösterenlerin başında gelenlerdendi. Shannon'a göre Gladstone'un gösterdiği tepki, şubatta Andrassy Notası'yla ortaya çıkan ümitlerin sönmesinin bir sonucuydu.[63] Berlin Memorandumu'nun kabul edilmemesini hükümetin bir hatası olarak gören Gladstone, bunun Avrupa uyumunu bozduğunu düşünmüş ve Bâbıâli'nin büyük devletlerce gösterilen çabaya karşı duracağına, bu yönde Hıristiyan milletlere baskı yapmak için İngiltere'ye güveneceğine inanmıştır. Gladstone, Granville'ye 27 Haziran'da yazdığı bir yazıda ayaklanma ve hükümetin politikası konusundaki görüşlerini net bir şekilde ortaya koymuştur. Bu yazıda Gladstone, ayaklanmanın Sultan'ın tebaası için 1856'daki taahhütlerini yerine getirmemesinden kaynaklandığını, bu durum karşısında İngiltere'nin de Avrupa'nın diğer devletleri ile Hıristiyanlar için taahhütlerin yerine getirilmesi yükümlülüğü altında olduğunu vurgulamıştır. Aynı zamanda Gladstone, Derby'nin Berlin Memorandumu'yla sağlanması düşünülen arabuluculuğun açık bir şekilde "yere düştüğünü" ima etmesini; diğer devletlerin, sorunun çözümünde başarı sağlayamamalarının ve sultanın hâlihazırda tebaasıyla başbaşa kalmasının nedeni olarak görmüştür. Gladstone sorunun geleceği ve izlenecek politika konusunda da endişe ve kızgınlığını göstermiştir. Bu endişelerini şu şekilde ifade etmekteydi: "Eğer ileride bir

59 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.26.
60 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.26.
61 Shannon, *The Crisis of Imperialism*, s.122.
62 Seton-Watson, *Disraeli, Glastone and the Eastern Question*, s.26.
63 Shannon, *The Crisis of Imperialism 1865-1915*, s.122.

arabuluculuk ortaya çıkarsa, bu yeni bir başlangıç noktası olacaktır. O zaman aleyhte bir tavır için bahane ne olacaktır?"[64]

Gladstone'un "Doğu Sorunu" konusunda aldığı tavır, ileride Bulgar meselesinde koparacağı fırtınanın ve politik hesaplarının belirtileri gibiydi.

C- Berlin Memorandumu Karşısında Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı Devleti, 1875 sonbaharından Berlin Memorandumu'na kadar ilan ettiği Islahat Fermanı veya İradeleriyle ayaklanmanın sona erdirilmesi ve böylece Büyük Devletler'in, toprak bütünlüğü ve içişlerine karışmasını önleme çabası içerisinde olmuştur. Bununla beraber, Osmanlı hükümeti, 1876 Şubat'ından itibaren Andrassy Notası'na sadık kalarak ve Avusturya'nın tam desteğini alarak,[65] yeni ıslahatları uygulamaya çalışmıştır. Bu amaçla bölgeye gönderilen Haydar Paşa, 11 Şubat'ta ilan edilen İmparatorluk iradesini hayata geçirmek için özellikle mart ayı boyunca büyük bir gayretle çalışmıştır. Bu çerçevede yeni mahkemeler kurulmuş, Hıristiyan ve Müslümanlardan olmak üzere mahkeme üyelerinin seçimine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Polis

64 M. A. Agatha Ramm, *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville 1868-1876*, vol.II, London, 1952, s.487.

65 Andrassy sorunun muhtelif safhalarında asilere karşı kendi sınırında alınacak tedbirler konusunda Osmanlı Devleti'ne güvence vermiştir. Özellikle de Avusturya ile Osmanlı sınırı arasındaki karşılıklı geçişler bu güvencelerin başlıcaları olmuştur. Osmanlı Viyana Sefiri Arifi Bey'e Andrassy tarafından gönderilen 19 Şubat 1876 tarihli telgrafta Türk tarafına *"sınırın muhafazasına dikkat olunup asilerin birleşmesine mâni olunması için ilgililere [Avusturyalı yetkililere] gerekli emirlerin verildiğine" dair* güvence verilmekte ve asayişin temini için birlikte mesai sarfedilmesi teklif edilmekteydi. BOA., *İ.DUİT.*, 138/15, 23 M. 1293. Bundan dokuz gün sonra 28 Şubat'ta Andrassy, General Mollinary'ye ayaklanmanın bastırılması amacıyla, ayaklanmaya yardım için kurulan komitelerin yasaklanması, silah ve cephane yardımının yapılmaması, asi çetelerin dağıtılması, yurtlarına dönecek mültecilere yardım edilmesi ve bu konuda Türk yetkilileriyle temasa geçilmesi talimatını verirken Osmanlı Devleti'ne destek verme düşüncesinde olduğunu göstermiştir. Fakat Mollinary, bu talimatların uygulanması halinde bölge halkının Avusturya'ya olan sempatisini azaltacağını, Sırbistan, Karadağ ve Rusya'ya eğilim göstereceğini düşündüğü için bu tedbirleri uygulamaya koymamıştır. Bu nedenle Avusturya (Dalmaçya) sınırında Osmanlı Devleti'ni "endişe" ve "telaş"a sevkedecek olaylar sürüp gitmiştir. Nisan başlarında Andrassy bazı memurların ihmallerini itiraf etmek zorunda kalırken, bunu münferit adderek yeniden Avusturya'nın yardımını garanti etmiştir. 6 Nisan 1876 tarihli telgrafta *"Bâbıâlî nevahi-i âsiyede iade-i asayiş emrinde mu'âvenet-i mümkine icrâ edeceğimize emin olmalıdır"* diyordu. BOA., 77/30, 16 Ra. 1293. Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının...", s.207.

ve zaptiye organlarının tayinleri hakkında talimatlar hazırlanarak, bu organlara halkın güvenini kazanan kişilerin seçilmesi esas alınmıştır. Hapishanelerin ne şekilde olması gerektiği kararlaştırılmış, angarya kaldırılmıştır. Herkesin toprak satın alabilmesine imkân tanınmıştır.[66] Haydar Paşa'nın çalışmaları olumlu sonuçlar doğurmasına rağmen, özellikle asilerin Sırbistan, Karadağ ve Avusturya'dan yardım almaları ve Slav komitelerinin, mültecilerin veya asilerin geri dönüşüne engel olmaları Babıali'nin iyi niyetli çabalarını sonuçsuz bırakmıştır.[67] Ahmet Muhtar Paşa'nın mayıs ayında asilere karşı kazanmış olduğu büyük başarılar bile ayaklanmayı sonlandıramamıştır.

Andrassy Notası'nın başarısız olması ve ayaklanmanın devam etmesi, Büyük devletlerin yeni bir müdahalesini beraberinde getireceği açıktı. Nitekim; Rusya sorunu ele almakta gecikmedi. Mayısın başlarında Gorçakov çözüm ve bunun için de Bismarck'ın desteğini almak için harekete geçtiği ve Andrassy'nin de katılımıyla Berlin'de bir toplantının yapılacağı dedikoduları dolaşmaya başladığı zaman, Babıâli durumun kritik olduğunu anlamıştır. Bu nedenle Babıâli, toplantının amacını öğrenmek amacıyla Andrassy ve Gorçakov'dan bilgi edinmeye çalışmıştır. Toplantının amacı konusunda Babıali'nin sorusuna Andrassy, Türkiye meselelerinin Berlin'de tartışma konusu yapılacağını, fakat radikal bir şekilde yeni düzenlemeler içermeyeceği ümidi içinde olduğunu ifade ederken; Gorçakov, "öfkeli ve fazla kibar olmayan bir tarzda, Berlin'de ne karar verileceği konusunda bir tahminde bulunamayacağını ancak daha fazla kan dökülmeden uzlaşmayı çabuklaştıracak düzenlemelerin yapılacağını" söylemiştir.[68]

Osmanlı Devleti bir yandan Selanik ve İstanbul'daki karışıklıklar ve diğer yandan Büyük Devletler'in savaş gemilerini Türk karasularına gönderme tehlikesiyle karşı karşı olduğu sırada, Avusturya, Rusya ve Almanya tarafından Berlin'de hazırlanan memorandum ilan edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkıp yok etme derecesine götürecek düşmanca bir düşüncenin ifadesi olan memorandum[69] Babıâli'ce hoş karşılanmamıştır. Osmanlı Devleti için Berlin Memorandumu Paris Antlaşması'nın hiçe sayılarak kendi içişlerine ve devletlerarası hukuka

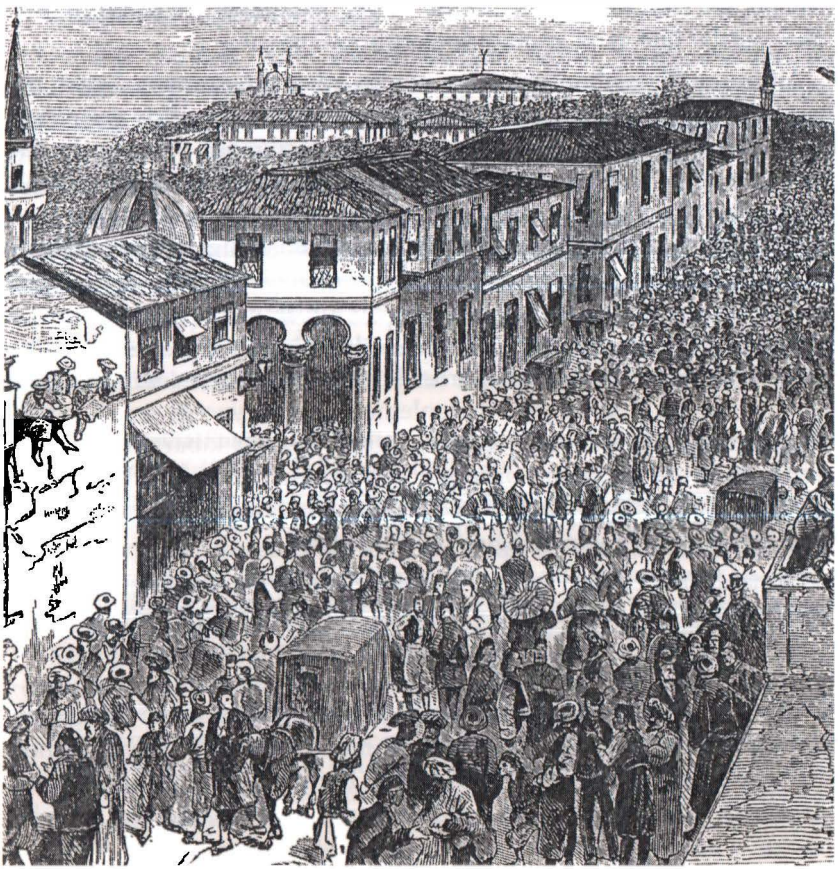
66 Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının...", s.208-209.

67 Lord Derby ve Saraybosna Konsolosu Freeman'ın Şubat ayının sonları ve martın başındaki yazışmalarına bakılırsa, Londra'da, Bâbıâlî'nin vaad ettiği ıslahatların icrası için gerekli emniyetin sağlanmadığı ve bölge halkının fermana itibar etmediği görüşü hâkimdi. 3 Ekim 1878 tarihli *Basiret* gazetesi (*Mavi Kitap*, Derby'den Elliot'a, 26 Şubat 1876, No:17), s.3, 6 Ekim 1878 tarihli *Basiret* gazetesi (*Mavi Kitap*, Derby'den Loftus'a, 1 Mart 1876, No:23), s. 2-3.

68 Harris, *a.g.e.*, s.325.

69 Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.91.

açık bir saldırıydı. Memorandum, aynı zamanda ayaklanmanın devamı halinde "etkili tedbirler" öneriyordu ki, bu silahlı bir müdahaleyi ima etmekte idi. Teklif edilen iki aylık ateşkes ise ordunun moralinin bozulmasına neden olabileceği gibi, asilerin kayıplarını giderip yeniden örgütlenmesine imkân tanıyacaktı. Denebilir ki, memorandumdaki teklifler ayaklanmayı sona erdirmek yerine, devamını temin etmek için hazırlanmış gibiydi.

Selanik Olayı (6 Mayıs 1876) sonrası ayaklanan medrese öğrencileri.
(Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*)

Elliot'la bir konuşmasında Osmanlı Hariciye Nazırı Mehmed Raşid Paşa, asilerin konumlarını devam ettirerek lehlerinde yeni ayrıcalıklar elde etmek ya da bir yabancı müdahalesini temin etmek düşüncesi içinde olduklarını belirtmiştir. Bu bakımdan, Raşid Paşa memorandumda-

ki tekliflerin asileri cesaretlendirmekten başka bir şey ifade etmediğini düşünmüştür.[70] Raşid Paşa memorandumda ifade edilen, bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinin belirli bölgelerde toplanması konusunda da ciddi endişeler taşımaktaydı. Bu endişesini şöyle ifade etmekteydi: "Berlin'de teklif edildiği gibi, Müslüman ve Hıristiyanlanların silahlı kalmasına müsaade edildiği bir sırada ve Hersek'teki askerlerin belirli yerlerde toplanması durumunda kanlı çarpışmaların duracağına hangi devlet adamı inanabilir."[71]

Osmanlı hükümetinin tavrı ve kararında İngiliz kabinesinin önemli rol oynadığı söylenebilir. Nitekim Osmanlı Hükümeti'nin 21 Mayıs'ta memorandumu kabul etmeyeceği yönündeki kararı, İngiltere kabinesinin bu konudaki kararının birkaç gün sonrasıdır.[72] 21 Mayıs'ta Raşid Paşa'nın telgrafında, "Türk hükümetinin çok kan dökerek kazandığı hakları terk edemeyeceğini, bu yüzden ateşkesi kabul edemeyeceklerini, bu nedenle de Andrassy Notası'nın ötesine gitmenin mümkün olamayacağını" deklere etmiştir.[73]

Türk elçilerinin sonraki günlerde farklı yabancı ülkelerin dışişlerine bıraktıkları cevaplar ümit verici görünmemiştir. Osmanlı hükümetinin kararına Roma, kibarca serzenişte bulunurken; Paris, İngiltere'yi memoranduma destek vermeye davet etmiştir. Berlin'deki Dışişleri Bakanı Bülow ise, Türkiye'ye resmi olarak iletilmeyen bir program üzerinde yapılan yorumları dinlemek istememiştir. Andrassy de Bülow'la aynı düşüncede olmakla beraber eski tehditlerini yeniden ileri sürmüştür.[74]

İngiltere'de bile Türk kararı teşvik görmemiş ve İngiliz hükümeti Bâbıâli'yi cesaretlendirmek istememiştir. Lord Derby, Elliot'a 24 Mayıs'ta gönderdiği bir mektupta İngiliz hükümetinin Bâbıâli'ye Berlin'de hazırlanan öneriler hakkında acele harekete geçmesi için bir tavsiyede bulunmayacağını, zaten Bâbıâli için de izlenecek en iyi yolun kesin bir

70 *British Documents*, vol.2, Doc. 312, Elliot'tan Derby'ye, 19 Mayıs 1876, s.231-232.

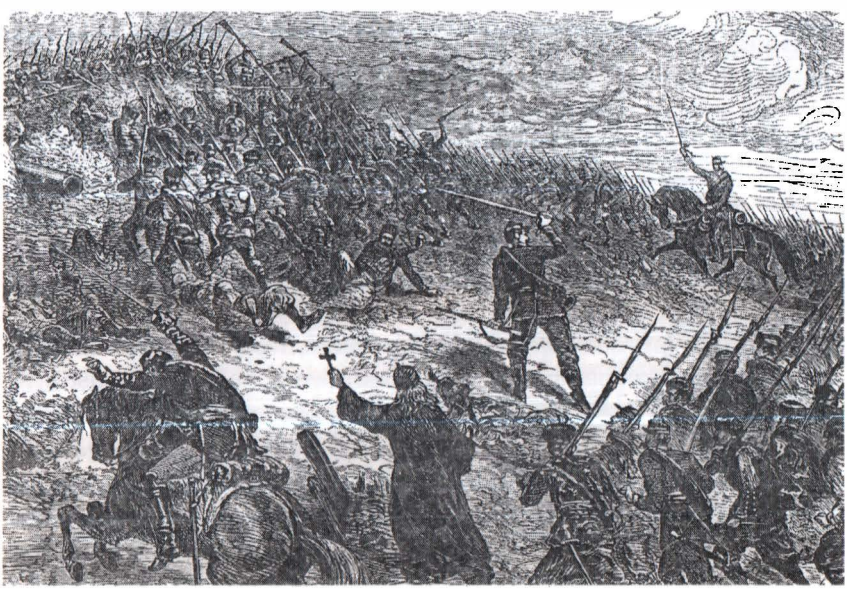
71 *British Documents*, vol.2, Doc.313, Elliot'tan Derby'ye, 19 Mayıs 1876, s.232.

72 Mahmud Cemalettin Paşa, İngiltere'nin Berlin ittifakına katılmamasını Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği için o kadar önemli görmüştür ki, bunu şu şekilde ifade etmiştir: *"Eğer İngilizler ittifak çemberine girmiş olsalardı, küçük bir vesile ile İstanbul Limanı yabancı savaş gemilerinin tehditleri altında kalır ve Osmanlı Devleti'nin geleceği tehlikeye düşerdi."* Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.9. Derby, Hükümetin kararını aynı gün- 16 Mayıs'ta- İstanbul'a iletmiştir. Bkz: *British Documents*, vol.2, Doc.253, Derby'den Loftus'a, 16 Mayıs 1876, s.200; *British Documents*, vol.2, Doc.254, Derby'den Elliot'a, 16 Mayıs 1876, 201; 8 Mart 1878 tarihli *Basiret* gazetesi (*Mavi Kitap*, Derby'den Elliot'a, 16 Mayıs 1876, No:263), s.3.

73 Raşid Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 21 Mayıs 1876, Doc. No:290, Turkey, No:3 (1876); Harris, *a.g.e.*, s.333.

74 Harris, *a.g.e.*, s.333.

karara varmadan önce sorunları bütün ayrıntıları ile incelemek ve bunlar hakkında açıklama istemek olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, İngiliz hükümeti yine de Bâbıâli'ye tavsiyede bulunarak sorumluluk almak istememiştir. Bu nedenle İngiliz hükümeti Bâbıâli'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarına en uygun gelecek kararı kendisinin almasının gerektiğini tavsiye etmiştir.[75] Derby, benzer düşüncelerini 25 Mayıs'ta Elliot'a gönderdiği biraz daha düşündürücü üslûptaki mektubunda açıklamıştır. Burada Derby, İngiltere'de Kırım Savaşı'ndan beri şartların ve hissiyatın değiştiğine işaret ederek, Osmanlı Devleti'nin Kırım döneminin hülyalarına kapılmamasını söylemiştir.[76]

Sırplar Babina Glava'da Türk mevzilerine saldırıyor.
(Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*)

75 Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının...", s.227. Derby'nin uyarılarına benzer uyarıları Elliot da yapmıştır. Elliot'a göre, İngiltere Hükümeti'nin bu önerilere katılmamaktaki düşüncesinin, Bâbıâlî için bunları toptan reddetmesi yönünde bir tavsiye anlamında algılanmamalıdır. Elliot, Bâbıâlî'nin beş devletin mutabık kalmış olduğu önerileri uzlaşmacı bir düşünceyle kabul etmesi gerektiğini belirtmiştir. Bununla beraber Bâbıâlî'nin öneriler için itirazda bulunabileceğine veya kabul edilemez noktaları ve gerekli gördüğü herhangi bir değişikliği serdedebileceğine inanmaktaydı. *Gösterilen Yer.*

76 *British Documents*, vol.2, Doc.289, Derby'den Elliot'a, 25 Mayıs 1876, s.221

Yabancı devletlerin başkentlerinden gelen menfi görüşlere rağmen, Bâbıâli'nin memorandum konusundaki kararında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Kararın şekillenmesinde, mayısın sonlarına doğru ayaklanmanın Osmanlı Devleti'nin lehine önemli bir safhaya gelmiş gibi görünmesinin büyük rolü olduğu söylenebilir. Bu konuda İngiltere'yi de bilgilendirme ihtiyacı duyan Raşid Paşa, 29 Mayıs'ta ayaklanma hususundaki son durumu telgrafında şöyle açıklamıştır:

"Aşağıda asilere verilmesi düşünülen iki aylık ateşkes konusundaki itirazlarımızı destekleyen, Ali ve Muhtar Paşa'dan kısa bir süre önce aldığımız iki telgrafı özetliyorum.

Müşir Paşa bize hâlâ 700-800 kadar asinin silahlarını bırakmadığını (ayaklanmaya devam ettiğini) bildiriyor. Diğerleri ise evlerinden uzak olmalarından dolayı sefil, bir araya gelmekten acizdirler ve bu kadar kanlı bozgundan sonra da imparatorluk askerlerine karşı gelme cesaretleri de yoktur. Yüzde doksanı ayaklanmayı sürdürmek istememekte sadece ahlaki telakkileri (erkeklik duyguları) onları silah bırakmaktan alıkoyuyor. Sadece Hersek'te beşli, onlu gruplar hâlinde görülmektedirler. Tek kelimeyle şu anda harekete geçme konusunda ciddi maddi imkânsızlıklar içinde oldukları kesindir. Eğer Karadağlılar tarafından desteklenmedikleri takdirde harekete geçemeyeceklerdir.

Biliyoruz ki Hersek'ten bu bölgeye Dalmaçya grupları ile gelenler Gable ve civarının sakinleridir. Aşağı ve Yukarı Kerasto'nun sakinlerinin çoğunluğu döndü. 20 gün kadar oluyor ki Metković bölgesinin sakinleri, 1500'den fazla kişinin dönmeye hazır olduklarını söylediler. Diğerleri de gönüllü olarak dönüyorlar. Ragusa'ya (günümüzde Dubrovnik) sığınan aileler de dönmek istiyor ve nihayetinde bu durumun şu anda genelleşmemesi yardımların devamından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan da belirtilen eğilim ve arzulara Slav komiteleri karşı çıkmaktadır. Bu komiteler çözülmedikleri gibi asilere para ve yiyecek dağıtmaktadırlar ve geri dönüşe karşı çıkmaktadırlar."[77]

Bu telgrafın gönderildiği ve Üç Kuzey Devleti'nin Berlin Memorandumu'nu Bâbıâli'ye iletmeye hazırlandığı tarihte İstanbul'daki hükümet darbesi, Avrupa devletleri için bir başlangıç olarak görülmüştür.

Hükümet darbesi ile Sultan Murad'ın tahta çıkışı, Disraeli'yi bile, sorunun çözümü ve Osmanlı Devleti'nin geleceği üzerinde olumlu sonuçlar doğuracağına inandırmıştır. Sultan'ı sorunun çözümü konusunda duyarlı, sözüne sadık ve nezaket sahibi bulan Disraeli, Sultan

77 *British Documents*, vol.2, Doc.300, Raşid Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 29 Mayıs 1876, s.225

hakkında "O, Muhteşem Süleyman olacak mı?" diyebilecek kadar büyük ümit taşımıştır.[78]

Yeni hükümdar Murad'ın tahta çıkışı münasebetiyle hazırlanan fermanda, bütün tebaa için iyi niyetli bir sistem ve bu çerçevede bütün devlet idaresinin yeniden organize edilmesi vaat edilmekteydi. Bununla birlikte; Bâbıâli ayaklanmayı sonlandırmak ve büyük devletlerin baskısını hafifletmek amacıyla, genel af ve altı haftalık bir ateşkes ilan eden bir ferman yayımlamıştır. Fermanda öngörülen genel aftan asilerin tümü yararlanacak ve altı haftalık ateşkes sırasında -Nikşik'e (Nikşiç) yapılan zahire sevkiyatı nedeniyle buradaki askeri harekât hariç- her yerde askeri harekât tatil edilecekti.[79] Atılan bu yeni adım, büyük devletleri yeni bir beklentinin içine itmiştir. Diğer taraftan bu adım Raşid Paşa tarafından 5 Haziran'da Lord Derby'ye iletilmek üzere Musurus Paşa'ya bildirilmiştir.[80]

78 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, s. 72-73

79 Bkz: BOA., *YEE.*, 77/36, 12. Ca. 1293.

80 Telgrafın içeriği konusunda bkz: *British Documents*, vol.2, Doc.329, Raşid Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 5 Haziran 1876, s.242.

III. BÖLÜM

OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE BULGARİSTAN AYAKLANMASI

Bosna-Hersek Ayaklanması'nın bir seneden beri getirdiği sorunlar daha güncelliğini korurken, Bulgaristan'da 1876 Mayıs'ında yeni bir ayaklanma baş göstermiştir. Ancak Bulgaristan Ayaklanması, Bosna-Hersek Ayaklanması'na göre daha kısa sürede bastırılmasına rağmen, sonuçları itibarıyla ondan daha kapsamlı olmuştur. Bu bakımdan Bulgaristan Ayaklanması, Avrupalı devletlerin "Doğu Sorunu"nun en önemli konularından biri hâline gelmiştir.

A- Bulgaristan Ayaklanması'nın Sebepleri, Ortaya Çıkışı ve Bastırılması

Sırplar, Romenler, Yunanlar ve Karadağlılar gibi Bulgarları da bağımsızlık mücadelesine iten nedenlerin başında Bulgar milli bilincinin oluşması ve panslavizmin olduğu söylenebilir. Bosna-Hersek Ayaklanması'nda görüldüğü üzere aciz bir devlet görüntüsü veren Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu kötü durum da bu bilincin oluşmasına, aynı zamanda dış müdahaleleri beraberinde getirmesine zemin hazırlamıştır.

Bulgarlar arasındaki milliyetçilik duygusunun doğuşunu, Ortodoks Rumlarına karşı gösterilen reaksiyona bağlayabiliriz. "Çünkü Bulgar halkı, özellikle 18. yüzyıl sonlarında varlığını temelinden tehdit eden bir tehlike karşısında bulunuyordu: "Rumlar onların bütün tarihi ananelerini hatta konuştukları dili ortadan kaldırmak ve kendilerini Rumlaştırmak gayretinde idiler." [1]

Merkezi Fener Rum Patrikliği'nin Rumlaştırma politikası, Bulgaristan'da bütün dini makamları elinde tutan Rum piskoposları ve papazlarınca icra edilmekteydi. Fener Patrikliği öyle büyük bir Rumlaştırma gayreti içine girmiştir ki, 1767'de "Bulgar mazisi ve milletinin son tim-

1 Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul, 1992, s.18.

sali olan" Ohri Başpiskoposluğu kaldırılmış, 1800 tarihinde ise Bulgar kilise mekteplerinin kapatılması, kiliselerde yalnız Rumca yazılmış din kitaplarının okunması ve okullarda sadece Rumca kitaplarla eğitim yapılması bir genelge ile emredilmişti. Eski Bulgar edebiyatının kalıntıları her yerde dini bir gayretle yok edilmekte, Bulgar diliyle ayin yapmak ve vaazda bulunmak yasaklanmaktaydı. "Artık Bulgarlık, Rila, Hiliander Manastırları gibi dağlara sığınmış ve özel imtiyazlara sahip manastırlardan başka her tarafta tamamıyla Rumların manevi boyunduruğu altına düşmüş bulunuyordu." [2]

Bulgarlar üzerinde Rumlaştırma politikası öylesine yoğunlaşmıştır ki, Bulgar milli varlığı bir müddet sonra ortadan kalkma derecesine gelmiştir.[3] Öyle ki bu politika, 20. yüzyıl başlarında bile Makedonya'da patrikhanenin yönetimi altında kalan Bulgar çiftçileri üzerinde devam etmekteydi.[4] Dolayısıyla Bulgarlık duygusu Fener Rum Patrikhanesi'ne karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış ve daha sonra gelişerek milli bir meseleye dönüşmüştür.

Rumların ağır baskısı altında küllenmeye yüz tutmuş Bulgar milliyet ateşini yakan Sofya yakınlarındaki Hilandar Manastırı'nda bir rahip olan Otest Paisii olmuştur. Paisii, 1762'de tamamladığı *Bulgar Halkının, Çarlarının ve Azizlerinin Tarihi* adlı eserinde Bulgarların asaletini ispat etmek için mazideki şanlı ve şerefli günleri hikâye etmekte ve Bulgar halkına şöyle seslenmekteydi:

"Ey Bulgar, ecdadını öğren, dilini tanı... Ben bütün Bulgarlara bizim milletimizin dahi şanlı bir millet olduğunu göstermek için bu tarihi yazmak zahmetine girdim... Öyle Bulgarlar tanıyorum ki, şaşkınlıkları içinde soylarını unutacak kadar ileri gidiyorlar ve bunu bilmiyorlar. Bilakis Rumca okuma yazma öğreniyorlar hatta kendilerini Bulgar saymaktan utanıyorlar. Ey akılsız millet, Bulgar adını taşımaktan neden utanç duyuyorsun; neden öz dilinde düşünmek ve okumak istemiyorsun? Bulgar, gaflete düşme, dilini ve neslini öğren, onları takdir ve tanzim et!"[5]

2 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.19. İlber Ortaylı, Fener Rum Patrikhanesi'nin Rumlaştırma politikasını sadece Bulgarları değil, aynı zamanda bütün Ortodoks Balkan Slavlarını öfkelendiren bir konu olarak görmektedir. Bu nedenle Bulgarların kültürel milliyetçilik döneminde en çok dillerini ve kültürlerini ezen Yunan kilisesiyle mücadele ettiklerini ifade etmektedir. İlber Ortaylı "Balkanlarda Milliyetçilik", *TCTA*, c.4, s.1028.

3 Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*, Ankara, 1992, s.49. Grekçe, 18. yüzyıl sonlarına kadar Bulgar şehirlerinin üst sınıfının dili olmuştur. Bilgisiz Bulgar çiftçileri Bulgarca konuşmalarına rağmen kendilerini Greek (Rum) olarak tanımlamışlardır. Luigi Villiari, *The Balkan Question*, London, 1905, s.51

4 Villiari, *The Balkan Question*, s.51.

5 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.20, Paisii'nin Bulgaristan'ı seyahat ederek çoğalttığı eseri, halk tabakaları arasında sür'atle yayılarak derin bir heyecan

Slav birliği cemiyetlerinin kışkırtmasıyla başlayan
Bulgaristan Ayaklanması ve papazların rolü.
(Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*)

Paisii'yi Sofrani Vrancheski (1739-1813) adında başka bir papaz takip etmiştir. Sofrani büyük bir yankı uyandıran eserinde özellikle Rum ruhbanlarının açgözlülüklerini, Pazvantoğlu zamanında Bulgaristan'ın maruz kaldığı felaketleri canlandırmıştır.[6] Sofrani, Yunan din adamlarıyla mücadele etmiş ve Bulgarların, Rus askerlerini kardeşleri ve kurtarıcıları olarak düşünmelerini istemiştir.[7] İlk Bulgar milliyetçilerin çoğunun Sofrani'nin öğrencileri olduğu[8] göz önünde bulundurulursa Bulgar milli şuurunun gelişiminde Sofrani'nin büyük bir yeri olduğu görülecektir. Özetle, Paisii gibi Sofrani de adeta ihtilal propagandacıları olarak Bulgar kilisesi ve papazlarının ilk şahsiyetleri olarak öne çıkmıştı.

Aslen Rus olan filolog Jorj Venelin (1804-1841) ise *Eski ve Yeni Bulgarlar ve Rusya ile Siyasi ve Dini Münasebetleri* adlı kitabıyla Bulgar milli şuurunun gelişmesine katkıda bulunduğu gibi, ilk defa Rus efkârını

uyandırmıştır. *Gösterilen Yer*. Keza okuma-yazma bilmeyen Bulgarlar dahi bu kitabı okuyabilmek için okuma-yazma öğrenmeye heveslenmişlerdir. Osman Nuri Peremeci, *Tuna Boyu Tarihi*, İstanbul, 1942, s.175.

6 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.21

7 Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Ankara, 1998, s.39

8 Peremeci, *Tuna Boyu Tarihi*, s.176.

Bulgar milleti üzerine çekmeyi başarmıştır.[9] Bu ilk şahsiyetlerden başka Peter Baron, Georgi Mamerçev, Neofit Hilandarski Bozveli, Ivan Bogorov gibi kişiler, Bulgar milliyet duygusunun şekillenmesinde ayrı bir yere sahip olmuşlardır.[10] Bunlardan Peter Baron 1824'te ilk Bulgar alfabesini yayımlarken, N. Bozveli ise ilk Bulgar dilinin gramerini yazmıştır.

Belirtmek gerekir ki, Bulgar papaz ve öğretmenleri gibi Bulgar yazar-çizerleri ihtilalci fikirlerin harekete geçirilmesinde Bulgar halkı üzerinde geniş bir etkiye sahip olmuşlardır. Bu etki Bulgarların milli tarih ve şuurunu alevlendirirken, Türk karşıtı düşmanca bir hissiyatın gelişmesinin de başlıca nedenlerinden olmuştur. Örneğin Bulgar milliyetçiliğinin romantik çağında Bulgar şairlerinin yazdığı "Bir süngüde yedi Türk" şiirini bilmeyen Bulgar çocuğu hemen hemen yok gibiydi.[11]

„ПО ПЕТЪ НА НОЖЪ"(ШИШЪ-КЕБАБЪ).

Süngüde Beş Kişi – Şiş Kebab

9 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.21

10 Bkz: Şentürk, *a.g.e.*, s.257-258; Turan, *a.g.e.*, s.39

11 Nail Uçar, "Bulgar Papazları ve Pan-Slavizm'deki Rolleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sa.22, Ekim 1988, s.42.

Ticaretin Balkan halklarındaki milliyet şuurunun gelişimine ivme kazandırdığı görülmektedir. Balkanlı tacirlerin ticaret yoluyla Avrupa ülkeleriyle kurmuş oldukları yakın ilişkiler, Batı etkisinin bütün Balkan toplumları üzerinde kendisini göstermesine neden olmuştur. Öyle ki Sir Hanry Maine, Balkan toplumları üzerindeki Batı etkisini "salgın bir hastalık gibi" yaygın olduğunu görmüştür.[12] Bu tacirler, çeşitli kitap ve dergilerin, aynı zamanda Voltaire, Locke, Rousseau, Descartes, Leibniz gibi düşünürlerin eserlerinin kendi dillerine çevrilmesine önayak olmuş ve genç ırkdaşlarının yabancı üniversitelerde okumalarına maddi olanak sağlamışlardır.[13] Böylece mensup oldukları toplumlarda milli şuurun gelişmesine öncülük etmişlerdir.

18. yüzyılda Yunan tacirleri arasında Ziştovi, Gabrova, Tırnova, Filibe gibi şehirlerde ortaya çıkan Bulgar çorbacıları,[14] zamanla İstanbul, İzmir, Selanik gibi ülkelerin başlıca büyük merkezleriyle Viyana, Moskova, Petersburg gibi Avrupa ve Rus şehirlerinde zengin Bulgar kolonileri meydana getirmeye başlamışlardır. 19. yüzyılın başlarına doğru Bulgar köylülerinin şehirlere akın etmeleri sonucunda, buralarda Bulgar sanatkârların ile tacirlerin çoğaldığı görülmektedir.[15] Buradaki yerli Bulgar tüccar sınıfı 1876 Bulgar İsyanı'nda doğrudan ve aktif bir rol oynamışlardır. J. McCathary'ye bakılırsa,[16] 1875 İsyanı İmparatorluk dışından gelenler ile bölgede ticaretle uğraşan milliyetçilerin işiydi.

Yukarıda değinildiği gibi ticaret yoluyla zenginleşen kültürlü Bulgar elit sınıfı, Bulgar toplumunun sadece iktisadi kalkınmasının değil, aynı zamanda fikri gelişiminin de ana kaynağı olmuştur. Bu sınıf 18. yüzyıl sonlarında Avrupa'yı derinden etkileyen eşitlik, özgürlük, vatan ve milliyet gibi fikirlerin Bulgarlar arasında yayılmasında başat rol oynamıştır. Okul ve matbaaların kurulmasına,[17] kitap, dergi ve gaze-

12 L. S. Stavrianos "The Influence of the West on the Balkans", *The Balkans in Transition Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century*, Ed: Charles and Barbara Jelavich, USA, 1974, s.192.

13 Stavrianos, *a.g.m.*, s.192.

14 Çorbacı tabiri, genellikle 18. yüzyıl sonlarından itibaren, Bulgarların bağımsızlıklarını kazanmalarına kadar, ticaretle uğraşan veya tefecilik yapan Bulgar burjuvazisine karşılık kullanılan bir isimdir. "Çorbacı", *Türk Ansiklopedisi*, c.XII, s.113.

15 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.21-22; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)-Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çeviri: Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003, s.89.

16 Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda/İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Etkileşim Yayınları:11, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s.90.

17 İlk Bulgar Matbaası 1828'de Samakov'da açılmıştır. Daha sonra bunu Selanik, İzmir ve İstanbul'da açılan matbaalar takip etmiştir. Bu matbaalarda basılan kitaplar, dergiler ve gazeteler Bulgarlar arasında gerçek bir fikri canlanmayı beraberinde getirmiştir. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.23. Örneğin

telerin basılmasına büyük meblağlarda para aktararak kültürel hayatın gelişmesine de öncülük etmiştir.[18] Gabrova'da 1835'te ilk olarak Avrupai tarzda bir okul açan ve bütün servetini Bulgarlık uğruna bu okula bırakan Vasil Evstatiev Aprilov, bir Bulgar tacirinin oğluydu. V. E. Aprilov'un açmış olduğu Gabrova'daki Bulgar okulu, Bulgaristan'ın başka yerlerinde açılan modern Bulgar okulları için de örnek olmuştur. 1845'e gelindiğinde bu okulların sayısı 53'e ulaşmıştı.[19] Köy okulları ile beraber bütün Bulgar okullarının sayısında da hızlı bir artış görülmüştü. 1835'te, köy ve kasabalardaki bütün Bulgar okullarının sayısı 205 iken, 1877'de bu sayı 1504'e yükselmiştir.[20] Bulgar eğitiminde görülen hızlı gelişme Bulgar dili ve edebiyatında ve Bulgar basınında da kendisini göstermiştir. Todorov'a göre 1806-1828 yılları arasında basılan Bulgarca kitapların sayısı 16 iken, 1869-1878 döneminde 811'e çıkmıştır. Aynı gelişme basılan gazete sayısında da görülür, çıkan Bulgarca gazete sayısı 3 iken, 74'e çıkmıştır.[21]

Böylece eğitim ve kültür alanındaki gelişmeler özellikle 1835-1875 yılları arasında, Bulgar milliyetçilik hareketine öncülük edecek yeni

---

1842'de Somakov'lu Konstansin Fatinov (1800-1858) tarafından çıkarılan ve 1844-1846 yıllarında düzenli olarak basılan "Lyuboslovie" adındaki dergi (T. Acaroğlu, "Bulgar Edebiyatı", *Türk Ansiklopedisi*, c.VIII, s.278) Bulgar dilinin ve kültürünün gelişmesine yönelik olarak yayımlanıyordu. İlber Ortaylı "İzmir'de İlk Bulgar Gazetesi", *TCTA*, c.1, İstanbul 1985, s.108.

18 Süleyman Kocabaş, *Avrupa Türkiye'sinin Kaybı ve Balkanlar'da Panislavizm*, İstanbul, 1986, s.103-104.

19 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.22-23

20 Şentürk, *a.g.e.*, s.62

21 Nikolay Todorov, *Bulgaristan Tarihi*, Çev: Veysel Aytaman, İstanbul, 1979, s.66. Bulgarlar arasında eğitim ve kültür sahasındaki bu gelişme ve aydınlanma, Bulgar köylerine kadar millî bir gaye halini almıştır. Abdullah Cevdet'in Peyami Sefa'ya yazdığı bir mektupta bunu görmek mümkündür: "Vaktiyle bir erkân-ı harp livamız (Tugay Komutanı) bana şunu hikâye etmişti: 'Rumeli-i vilâyat-ı sitte idaresi varken jandarma umum kumandanı idim. Bulgar çetelerini takip ediyorduk. Bir gün bir Bulgar çetesinin, bir Bulgar köy hocasının evinde gizlendiğini öğrendim. Bir müfreze askerle köyü sardım. Ben yanıma yaverimi ve bir iki nefer asker aldım. Köy hocasının evine gittim. Kapıyı çaldım. Bir temiz hizmetçi kız kapıyı açtı. Hocayı sordum. 'Buyurun Daskalos Efendi şimdi gelir' dedi. Bizi içeri aldı bir salona götürdü. Bu geniş salonun her tarafı mükemmel ciltli ve cümlesi Almanya ve yüksek mevzulu kitaplarla dolu kütüphane idi. Bir Bulgar köyünde böyle mükemmel bir kütüphane nasıl bulunuyor diye hayret ettim. Ben köy hocası olarak ihtiyar, beli bükük, aksakallı, mariz [hastalıklı] bir adam karşımıza çıkacak sanıyordum. Birkaç dakika sonra, simsiyah saçı takriben yirmi yedi yaşında bir Bulgar delikanlı çıktı. Az Türkçe de söylüyordu. Heildelber Darülfünunu'ndan felsefe doktoru olarak çıkmış olduğunu ve Bulgar gençleri için en yüksek gayenin, ikmâl-i tahsil eder etmez bir Bulgar köyünde köy hocası olmak, Bulgar köylerini aydınlatmak olduğunu söyledi.' " Uçar, *a.g.m.*, s.43.

milliyetçi aydın bir sınıfı ortaya çıkarmıştır.[22] Bulgar aydınlanması sadece ticaretle uğraşan Avrupa görmüş şehirli nüfus arasında değil, Bulgar köylerindeki halk arasında da kendini göstermiştir. İbrahim Temo hatıratında, bir defasında ziyaret ettiği bir Bulgar köyünde Bulgar köylüsünü siyasi konularda görüş bildiren, tenkitlerde ve taleplerde bulunan unsurlar olduğuna tanıklık ettiğini belirtmiştir. Bu durumu Türk köylüsüyle karşılaştırdığında ise Türk köylüsünü "büyüklerimiz bilir" deyip kenara çekildiğini, devletten uzak tutulmuş olan bu halkın "etrak-ı biidrak" olarak adlandırıldıklarını dile getirmiştir.[23]

Bulgarlar arasında böyle bir sınıfın ortaya çıkmasında misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir yeri olduğu belirtilmelidir.[24] Gönderildikleri devletlerden bolca yardım alan, kapitülasyonların himayesinde ve Osmanlı hükümetinin hoşgörüsünden yararlanan misyonerler, Balkanlar'da Bulgar okulları açmışlar ve Bulgar çocuklarını seçip Avrupa'ya öğrenime göndermişlerdir. Misyonerlerin bu çalışmaları Avrupa'nın hürriyetçi-milliyetçi çevreleri ve ilgili devletlerin Balkanlar'daki konsolosları tarafından desteklenmiştir.

Bu bağlamda, Bulgar milliyetçiliği ve bağımsızlığının gelişiminde özellikle Amerikan misyonerleri ve misyoner okullarının önemli bir yeri vardır. Amerikan misyonerlerinin Bulgarlarla ilk teması Misyoner H. G. Otis Dwight ve W. G. Schaeffer'ın 1834 Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarına yapmış olduğu inceleme gezisi dolaysıyla olmuştur. Bu suretle Bulgarları keşfeden Amerikalı misyonerler kısa sürede Bulgaristan'ın Avrupa'nın güneydoğusunu protestanlaştırmadaki önemini farketmişlerdi. Misyoner William Goodell ve arkadaşlarının 30 Ocak 1857 tarihli bir mektubunda "Bulgaristan protestanlaştırılmadan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iş tamamlanmamış olacaktır" denilmekteydi. Özellikle Cyrus Hamlin'in 1856 yazında Bulgaristan'a yaptığı gezi ve finansal yardım için gösterdiği çaba Bulgarlar arasındaki misyoner faaliyetleri için itici bir güç olmuştur. Protestanlığı yaymak için öncelikle Bulgarcayı öğrenmiş, sonra da okullar açarak eğitimi organize etmeye başlamış ve Bulgarlar arasında Bulgarca kitaplar dağıtmışlardır. ABCFM'nin yıllık raporlarına bakıldığında misyon matbaasında basılan Bulgarca yayın sayısında süreklilik ve çeşitlilik görülmüştür. 1871'de 20.000 baskı yapan ABCFM matbaası, 1887'de baskı sayısını 22.904'e çıkarmıştır. ABCFM, ilk kilisesini 1862'de Edirne'de kurmuştur. 1900'e gelindiğinde kilise sayısı 15'e çıkarılmıştır. Aynı tarihlerde Grekler ve Bulgarlardan oluşan cemaat sayısı 5.362'ye

22 Turan, *a.g.e.*, s.40
23 Uçar, *a.g.m.*, s.43.
24 Bkz: Turan, *a.g.e.*, s.42-43; Şentürk, *a.g.e.*, s.64-65.

ulaşmıştır. Yine ilk Protestan kilisesinden 6 yıl sonra kilise sayısı 15'e ulaşmıştır. Bulgar halkına etki etmenin en ekonomik yolu olarak görülen Protestan okulların sayısı da ciddi bir artış göstermiştir. 1870'te 4 öğretmenin görev yaptığı 6 okul (5'i Pazar Okulu) ve 104 öğrenciye (104'ü Pazar Okullarına kayıtlı olan) sahip olan ABCFM, 39 yıl içinde öğretmen sayısını 55'e, okul sayısını 84'e (57'si Pazar Okulu), öğrenci sayısını ise 3.444'e (2.578'i Pazar Okulları'na kayıtlı) çıkarmıştır.[25] Bu tablo Amerikan misyonerlerinin Bulgaristan'da ulaştığı gücü ve etkinliği gözler önüne sermektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, ABCFM kurumları Bulgarların milliyet ve bağımsızlık ideolojisinin işlendiği merkezler olmuştur. Bu merkezlerin önde geleni de İstanbul'daki Robert Koleji olmuştur. *Boston Herald* gazetesinde yayımlanan Ateshian adındaki bir Ermeni'nin mektubunda C. Hamlin'in bir toplantıda "Robert Koleji mektebinin Bulgar memleketinin serbestiyet ve istiklâlini te'min etmiş olan hareket-i ihtilâliyede gereği gibi zîmedhal bulunmuş olduğunu sâmi'iyâne gayet müftehirâne [bir surette]" açıkça ifade etmiş olduğu belirtilmiştir.[26] İhtilalden çok sonra bile, 1906-1907 yıllarında Türkiye'de bulunan İngiliz istihbarat teşkilatından G. M. Firtmaurice raporunda, "Bulgaristan, bugünkü mevcudiyetini bu okula borçludur" demekteydi.[27]

Diğer taraftan Rusya'nın, Bulgar milli şuurunun canlanmasında ve Bulgar bağımsızlık hareketlerinde ayrı bir yere sahip bulunduğu belirtilmelidir. 1774'deki Küçük Kaynarca Antlaşması'yla kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan bütün Ortodoksların hamisi olarak gören Rusya, Edirne önlerine kadar geldiği 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında kendi dilinde konuşan Ortodoks bir kavim olarak Bulgarları yakından tanıma imkânı bulmuştur. İşte nasıl ki Avrupalılar vaktiyle

25 Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008, s.31-65. Ayrıca bkz: Turan, *a.g.e.*, s.42. Özellikle Amerikan Protestan misyonerlerinin dinî ve siyasî amaçlar doğrultusunda Bulgaristan'da yürüttükleri faaliyetleri, açmış oldukları kuruluşlar yoluyla Bulgarlar arasındaki Türk aleyhtarlığının ve Bulgar millî şuurunun gelişmesine etkileri, Bulgar ayaklanmalarındaki rolleri ve Bulgar sorununun Avrupa kamuoyuna işlenmesi hususundaki çabaları konusunda geniş bilgi için bkz: Ömer Turan, "Amerikan Protestan misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 12-16 Eylül 1994, c.III, Ankara 1999, s.1097-1109. Ayrıca Amerikan misyonerlerinin, daha ziyade Türkiye'deki en büyük Amerikan misyon örgütü olan *American Board of Commissioners for Foreign Mission*'un faaliyetleri konusunda bkz: Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulu*, 3. Baskı, Ankara 2000.

26 Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında...*, s.205.

27 Erol Uluben, *İngiliz Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1965, s.32.

kendi uygarlıklarının kaynağı olarak Yunanları keşfetmişse Ruslar da şimdi Slav kültürünün kökleri olarak Bulgarları keşfetmişlerdir.[28]

Bu savaşta binlerce Bulgar gönüllüsü Rus saflarında savaşmıştır.[29] Rus şairlerden Aleksandr Puşkin, Balkanlar'da bir Bulgar milletinin bulunduğunu, bunların Müslüman Türklerin elinden kurtarılması gerektiğini ortaya atmış, bu vesileyle Besarabya Bulgarları ile ilişki kurmuştur. Bulgarlar konusunda hassas görünen Rus Çarı I. Nikolay, Aleksander Puşkin'in neşriyatına takviye olarak Yuriy Venelin'in Bulgar tarihini yazmasına önayak olmuştur.[30] Rus Çarı Bulgarların bağımsızlığı için görüş alışverişinde bulunurken Georgi Mamarçef adındaki bir Bulgar ile General Dibiç arasında da bazı görüşmeler yapılmıştır.[31] Ancak 1829 yılındaki Edirne Antlaşması'na konu edilmeyen Bulgar meselesinin sonraya bırakıldığı anlaşılmaktadır. Rus çarları ve kamuoyu tarafından her zaman "Doğu Sorunu"nun önemli bir parçası olarak kabul edilen Bulgar meselesi, mazlum Hıristiyan milletlerin hukukunu korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin ölümünü çabuklaştırmanın ve geride bırakacağı mirasına konmanın aracı olarak görülmüştür.

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzu temelde Ortodoksluk ve panslavizm gibi iki kaynaktan besleniyordu. Ortodoksluk Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuz ve toprak kazanma arzusunun bir ifadesi olarak Küçük Kaynarca Antlaşması'yla siyasi bir polemik konusu olmuş ve Kırım Savaşı öncesi Rusya'nın dış politikasının temel unsurlarından biri hâline gelmiştir.[32] Nihayet Kırım Savaşı başlarında Rus orduları, Bulgaristan'a girdikleri esnada Bulgarlar onları kurtarıcı olarak karşılamışlardır.[33] Hatta 2.000 kişilik Bulgar gönüllüsünün bu savaşta Rus kuvvetleriyle birlikte Osmanlı ordusuna karşı savaştığı görülmektedir.[34] Ancak Paris Antlaşması'na konu olan Islahat Fermanı'nın getirdiği prensipler sayesinde Ortodoks Kilisesi

28 Maria Todorova, *Balkanları Tahayyül Etmek*, İletişim Yayınları, Çev: Dilek Şengül, 1. Baskı, İstanbul, 2003, s.178.

29 Turan, *a.g.e.*, s.40.

30 Halil. Yaver, *Balkan Sülhunu Kim Tehdit Ediyor? Bulgarların İstila Planları*, İstanbul, 1938, s.7.

31 Ahmet Hamdi, *Bulgar Tarihi*, Trabzon, 1326, s.76.

32 İnalcık, 1850 yılına doğru Rus tahriklerinin Bulgarlar arasında oldukça faal bir şekilde arttığını belirtmekte ve 1843 tarihinde Bulgar millî hareketinin merkezi kabul edilen Gabrova'yı Rus casuslarının yoğun bir şekilde bulunduğu yer olarak göstermektedir. Aynı zamanda İnalcık, Rus casuslarının reaya arasındaki tahrik edici broşürler dağıttıklarına veya tenha yerlerde gizli toplantılar yaparak doğrudan doğruya halkı isyana teşvik ettiklerine işaret etmektedir. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.39.

33 H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.39-40.

34 T. Acaroğlu, "Bulgaristan", Türk Ansiklopedisi, c.VIII, s.393.

parçalanmış, başta Bulgarlar olmak üzere Balkan milletleri kendi milli kiliselerini kurmuşlardır. Artık din önemini yitirmiş olduğundan, Rusya bu defa da panslavizmi ön plana çıkarmıştır.[35]

Buna rağmen Rusya, 1856'daki Paris Antlaşması'ndan sonra yayılmacı politikasında ciddi değişiklikler yapmıştır. Zayıf sermayesiyle Avrupa bankalarına muhtaç olan Rusya, askeri açıdan Asya'da çok yayılmış olduğu için ve Avrupa devletleri karşısında bir cephe oluşturduğu sürece, ne Balkanlar ne de Boğazlar üzerinde herhangi bir iddiada bulunamayacağını anlamıştı. Nitekim Kırım Savaşı'ndan sonra Rus Dışişleri Bakanlığı görevine getirilen A. Mihayloviç Gorçakov, Balkan bağımsızlık hareketlerine destek verilmesi konusunda ihtiyatlı olmayı politik bir gereklilik olarak görmüştür. En azından geçici bir süreliğine de olsa Gorçakov, saldırgan bir politikadan vazgeçilmesi ve Rusya'nın enerji ve kaynaklarının iç reformların gerçekleştirilmesinde kullanılmasını daha elzem görmüştür.[36] Bu yüzdendir ki Rusya, panslavist emellerinden vazgeçmemekle birlikte, panslavizmi aktif bir politik malzeme olarak kullanamayacağını da göstermiştir. Rusya'da düşünülen şey, Balkan uluslarının dış etkiler olmadan kendi evrimleriyle bağımsızlıklarına ulaşmaları fikridir.[37]

Paris Antlaşması'ndan sonra politik bir hareket olarak siyaset arenasına taşınan panslavizm, her ne kadar Rus dış politikasının açık bir unsuru olmasa da Rus panslavistlerinin vazgeçilmez amacı olmuştu. Bu dönemde Rus panslavistleri ile Bulgar milliyetçileri arasında yakın ilişkiler kurulurken, Rus diplomatları ve Slav cemiyetleri de faal rol oynamışlardır.[38]

Slav cemiyetlerinin Bulgar Ayaklanması'nı hazırlayıcı ve idare edici bir görev üstlendiği dikkati çekmektedir. Balkan yarımadasının başka bölgelerinde olduğu gibi Bulgaristan'da da ayaklanmaları idare eden Slav Birlik Cemiyeti'ydi. Moskova ve Cenevre bu cemiyetin komuta merkezleriydi. Bununla birlikte cemiyetin Odessa, Prag, Belgrad, Bükreş gibi ikinci derecede merkezleri bulunmakla beraber, Rahoviça, İslimye, Otlukköy, Ivraça, Batakköy, Niş, Yenipazar, Saraybosna, Debre, Dukakin gibi Osmanlı Avrupası'nda da önemli şubeleri mevcuttu.[39]

---

35 Cevdet Küçük, "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *TCTA*, c.4, İstanbul, 1985, s.1021-1022.

36 André Gerolymatos, *The Balkan Wars/Conquest, Revolution, and Retribution from the Ottoman Empire to the Twentieth Century and Beyond*, Spellmount Limited, Great Britain, 2004, s.198.

37 Orhan Koloğlu, "Osmanlı Döneminde Balkanlar", *Balkanlar*, İstanbul 1993, s.78.

38 Turan, *a.g.e.*, s.41

39 Halil Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, 1. Kısım, İstanbul, 1946, s.195-196.

1900'lerde Belgrad

Slav Birlik Cemiyeti her fırsatta Bulgaristan'daki Hıristiyan halkı provake etmekten geri durmamış, bunun için bölgeye özel provakatörler göndermiştir. Hatta bazı Bulgarlara müslüman ve Çerkez kıyafetleri giydirilerek Müslümanlar aleyhine Hıristiyanları tahrik etmek gibi bazı akıl almaz yollara bile başvurmuşlardır.[40]

Cemiyet şeflerinin ayaklanmadan dört ay önce Cenevre ve Bükreş'te toplandıkları ve bazı hedefler çizdikleri bilinmektedir. Buna göre[41] Bosna, Kosova vilayetiyle birlikte Sırbistan'a; Hersek Karadağ'a; Tuna vilayetiyle beraber Edirne, Filibe, Selanik ve Manastır vilayetleri ise bağımsızlığını kazanacak olan Bulgaristan'a verilecekti. Slav cemiyetlerinin yanı sıra 1862'den itibaren kurulan komiteler, 1862-1868 yılları arasında Bulgaristan'da dokuz kadar ayaklanma girişimine sebebiyet vermişlerdir.[42]

Bulgar bağımsızlık hareketlerine önemli bir etken de Sırbistan'ın örnek ve itici bir güç olmasıdır. Sırplar, 19. yüzyıl başlarından beri

40 Sedes, *a.g.e.*, s.197.

41 Sedes, *a.g.e.*, s.199-200.

42 Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Ankara, 1992, s.4. 1862-1868 yılları arasındaki ayaklanmalar konusunda İ. Selimoğlu'nun Rus kaynaklarından da yararlanarak hazırladığı şu çalışmasına bkz: İsmail Selimoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar İsyanları*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1987 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.52-64.

Bulgarları akrabaları olarak görürken, aynı zamanda onları arzu ettikleri Güney-Slav Birliği'nin de önemli bir parçası olarak addetmişlerdi. Bu düşünce Kara Yorgi zamanında ve sonrasında gittikçe kuvvetlenmiştir. Bu yönde Sırp matbuatı ve aydınları da sürekli olarak Balkanlar'daki ayaklanmaları tahrik etmiştir.[43] Hatta bu çalışmalar sonucunda bir kısım Bulgar milliyetçisi arasında bile Sırp-Bulgar Slav birliği fikri benimsenmiştir.[44] Sırpların Güney-Slav Birliği düşüncesi uygulamada da kendini göstermiştir. 1835'deki Tırnova, 1841'deki Niş, 1850'deki Vidin Ayaklanması Sırbistan'ın büyük rol oynadığı ilk akla gelen Bulgar ayaklanmalarıdır. 1867 yılında Sırp prensinin himayesinde Sırplar ile Bulgar devrimci komiteleri arasında imzalanan antlaşma ise Sırbistan ve Romanya'yı Bulgar asileri için toplanma ve organizasyon merkezleri hâline getirmiştir.[45] Sırbistan, Romanya'daki Bulgar komitecilerin Bulgaristan'a intikalinde geçiş sahası olarak da önemli biri işleve sahipti. Romanya'nın bu hâle girmesinde Rus yönetiminin Romen hükümeti üzerinde yapmış olduğu baskıyı da gözden kaçırmamak gerekir.[46] Ayaklanmadan çok önce 1860'larda komitecilerin Romanya'dan Balkanlar'a geçişlerinde Tuna bölgesinin ciddi bir faaliyet sahası hâline getirdiğini göstermektedir ki bu durum, yerel yöneticiler tarafından gelecekteki büyük "gulgulelerin" (gürültülerin) göstergesi olarak addedilmiştir. 30 Muharrem 1284 (3 Haziran 1867) tarihli bir tezkirede[47] komitecilerinin hedefinin kamuoyunun zihnini karıştırmak için Şark Meselesi'ni canlandırıp Avrupalıların gündemine istedikleri şekilde taşımaktır. Söz konusu tezkirede yapılan asıl uyarı, hâlihazırda sekizer, onar kişilerden müteşekkil birkaç "haydut" fırkasının bir iki bin kişilik seviyelere ulaşması durumuydu. Bu ise aynı zamanda bazı kasabalarda bulunan komite taraftarını harekete geçirmesi anlamına geliyordu. Osmanlı yönetiminin Tuna bölgesindeki geçişler (insan ve mühimmat geçişleri) için gerekli önlemleri almamış olacaktır ki, Tuna Valiliği'nin sonraki yazışmalarında durumun vehameti tekrarlanmıştır. Mesela 6 Cemaziyelevvel 1285 (25 Ağustos 1868) telgrafında[48] Romanya'daki komitecilerin faaliyetlerinin "emni-

43 BOA, *HR.SYS.*, 160/8, 29.05.1876.
44 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.42.
45 Turan, *a.g.e.*, s.42.
46 Gerolymatos, *ag.e.*, s.198.
47 BOA., *HR.SYS.*, 352/63, 30 M. 1284.
48 BOA., *HR.SYS.*, 1050/1, 06 Ca. 1285. Bulgar komitacılığı ve Bulgar ayaklanmalarının organize edilmesinde Romanya'nın yerine dair ayrıca bkz: Mithat Aydın, "Bükreş'te Komitacılık Faaliyetleri (1860-1916)", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi/Journal of Modern Turkish History Studies (ÇTAD)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, XV/30, Bahar-2015, s.8-19.

yet olunmaz" bir hâl aldığı, dolayısıyla da alınması gereken tedbirlerin "acil ve müessir" olduğuna işaret etmiştir.

Benzer şekilde, başka bir bölgesel güç olarak Güney-Slav Birliği için mücadele eden Karadağ'ın ve Slav-Bulgar komitelerinin en hararetli çalışma sahası olan Eflak-Boğdan'ın ve topraklarını genişletmek amacıyla Rumeli'de bir karışıklığın çıkmasını isteyen Yunanistan'ın da Bulgar milli şuurunun ve bağımsızlık düşüncesinin gelişiminde doğrudan ya da dolaylı bir yere sahip bulunduğu söylenebilir.

Balkanlar'ın bölgesel güçleri gibi Avrupa'nın büyük devletleri de kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu hareket tarzı bazen devletlerin ticari ve siyasi çıkarlarının korunması amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü koruma, bazen de kendi kamuoyu ve Osmanlı Hıristiyan tebaasının sempatisini kazanma düşüncesiyle Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak ve parçalamak şeklinde ortaya çıkmıştır. Diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'ndeki milliyetçilik hareketleri, Balkan kavimlerinin koruyucusu rolünü üstlenen Avrupa devletlerinin, özellikle Rusya'nın teşvik ve yardımları ile ihtilalci bir karakter kazanmaya yüz tutmuştur.[49]

Bulgarlar bağımsızlığın kazanılması için, dışarıdan yardım almak ve Fener Rum Patrikhanesi'nin etkisinden kurtulmak gerektiğini biliyorlardı. Aynı zamanda Bulgar milliyetçileri, Bulgarların Rum Patrikhanesi'nin nüfuzundan kurtularak Ulusal Bulgar Kilisesi'ni kurmalarını, Avrupa Türkiye'si Slavlarının özellikle de Makedonya Slavlarının bu kiliseye bağlanacağı ve bunların Osmanlı hükümeti tarafından Bulgar milletinin bir parçası olarak tanınacağı sonucunu doğuracağına inanıyorlardı.[50] Bu ise Balkan Slavlarının Bulgar milleti içine çekilerek, uygun bir zamanda daha büyük bir Bulgaristan'ın yaratılması anlamına geliyordu.[51] Bulgarların Fener Rum Patrikhanesi'nden ayrılma çabaları, Bâbıâli'nin Fener Patrikhanesi'nin nüfuzunun kırılması ve sorunun Rusya tarafından istismarının önlenmesi gayesiyle 11 Mart 1870 tarihinde verdiği Eksarhlık Beratıyla[52] amacına ulaşmıştır.[53] Kuruluşuyla

49 Charles Seignobos, *Tarih-i Siyâsî (Asr-ı Hâzırda Avrupa)*, Çev: Ali Reşad. c.II, İstanbul, 1325, s.357.

50 Geroge G. Arnakis "The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism", *Balkan Life and Politics*, s.138-139.

51 Arnakis, *a.g.m.*, s.139.

52 Eksarhlık Berat'nın en önemli maddelerinden biri 10. maddesiydi. Bu madde ile Silistre'den Vidin'e ve Köstendil'den Bergos'a kadar Bulgar Eksarhı'nın dini idaresine bırakılan yerler, gelecekteki Bulgar Devleti'nin coğrafyasını meydana getirecektir. Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, s.6.

53 Engelhardt, *a.g.e.*, s. 278; Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, İstanbul, 1984, s.76-79, Fener Patrikhanesi'nden ayrılma yönünde "papasevi"'nin inşası ve 25 Mart 1849'da Stefanaki Bey'in Bâbıâlî'ye yaptığı müraca-

Bulgar milliyetçiliğinin önemli bir safhası olarak görülen Bulgar Eksarhanesi,[54] Bulgarlığın dini ve milli merkezi hâline gelerek adeta Bulgar Çarı sıfatıyla bütün Bulgarların dini, siyasi ve kültürel faaliyetlerini idare etmiştir.[55] Diğer taraftan Eksarhane'nin zamanla Türklere karşı yürütülen yağma ve zulümlerde birinci derecede rol oynadığı da belirtilmelidir.[56] 1876 Bulgar Ayaklanması'nda Eksarhane'ye bağlı kiliselerin zaman zaman asilerin Osmanlı kuvvetlerine karşı verilen direniş merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Kiliselerin ve Bulgar din adamlarının bu rolüne dair Osmanlı basını kimi zaman cereyan eden olayları konu edinmiştir.[57] *Sabah* gazetesinin 12 Mayıs 1876 tarihli nüshasında yer alan "Fesâdın çıktığı yerleri ki başlıcası sâlifü'l-beyân papaslardır" şeklindeki ibarenin[58] genel kanaati yansıttığı söylenebilir. Söz konusu gazete 24 Mayıs 1876 tarihli sayısında ise Bulgar metropolidini doğrudan doğruya ayaklanmanın başlıca aktörlerinden biri olarak görmüştür.[59]

---

at dikkate değerdir. Ahmet Refik [Altunay], "Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *TTEM*, 1 Mart 1341, Nr: 8 (85), s.75 Esasen Tanzimat Fermanı'nda, Osmanlı tebaasının haklar yönünden eşit olması, Bulgarlara bağımsız bir kilise kurma fikrini vermiştir. H. Şentürk, *a.g.e.*, s.215. Böylece Bulgarlar Papasevi'nin inşası ile Bulgar kilisesinin istiklâli yönünde ilk esaslı girişimde bulunmuş oluyorlardı. Bulgarların 1860 yılında Islahat Fermanı hükümlerinden de yararlanarak "*Rum Patriğinin ruhani riyasetini tanımadıklarını*" ilanı, Fener Patrikhanesi'nden kesin bir surette ayrılmaya karar verdiklerini oraya koymaktadır. Bu ise, Bulgarların Rumlara karşı 1843 yılından itibaren başlattıkları mücadelenin bir safhasını oluşturmakta idi. Leman Ergenç, *Bulgar Yayınlarında Türkler*, Ankara 1989, s.36.

54 Gewehr, Wesley M., *The Rise of Nationalism in the Balkans 1800-1930*, New York 1931, s.35.

55 Yaver, *Bulgarların Balkanları İstila Planları*, s.31, Vak'avüvis Ahmet Lütfi Efendi, Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması konusundaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir:

"*Ol-vakit Ali Paşa'nın bu meseleyi dahi, Belgrad Kal'ası gibi beceri vermesi, en sonraki ahvâlin zuhuruna bir nevi medâr'ı sühulet olmuştur. Bulgarların istedikleri gibi işin bittiğine dair sâdır olan fermân-ı âlî, Bulgaristan'ca umumen meserrât-ı azîmeyi mucib olarak, taraf taraf türlü şenlikler icra eylediklerini Tuna Gazetesi suret-i şükrane ile i'lan eylemiştir.*

Ol-vakit bazı asdıkâ-yı devlet tarafından mısırrâne olunan ihtirâzât sâmi'a-i i'tibâra alınmayarak ve erbâb-ı vukûf ve ma'lûmatını re'ylerine mürâ'cat olunmayarak, hîn-i fetihden berü Bulgar milletinin merbut oldukları kayd-ı ihtirâzilerinin fekkiyle halîü'l-'izâr geşt ü güzârlarına verilen meydan o ana kadar mektûm olan oyunlarına mahâll-i cevalân olmuştur. Ahlâfın çektiği hâlât, eslâfdan tevârüs eden hataiyât-ı âsârıdır." Ahmed Lutfî, *Vak'anüvis Ahmed Lutfî Efendi Târîhi*, Haz: M. Münir Aktepe, c.XII, Ankara, 1989, s.91-92.

56 Yavuz Ercan, *The Nineteenth Century Balkanic Church*, Ankara, 1987, s.32-35.

57 Örneğin bakınız: *Sabah* gazetesi, 11 Mayıs 1876, s.3.

58 *Sabah* gazetesi, 12 Mayıs 1876, s.3.

59 *Sabah* gazetesi, 23 Mayıs 1876, s.2, 4.

B- Bulgaristan Ayaklanması'nın Başlaması, Gelişmesi ve Bastırılması

1876 Bulgaristan Ayaklanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. 1875 yılındaki Bosna-Hersek Ayaklanması'nın bir uzantısı olarak ifade edebileceğimiz Bulgaristan Ayaklanması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yakın nedenlerinden ve dolayısıyla da Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarına giden yolda önemli kilometre taşlarından biri olmuştur. Bu bakımdan, Bulgaristan Ayaklanması, sadece gelecekteki Bulgaristan Prensliği'nin habercisi olmakla kalmamış, aynı zamanda çöküş dönemindeki Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Avrupalı emperyalist devletlerin çıkar mücadelelerinin ve Avrupa düzeni ve kuvvetler dengesinin de yeniden şekillendiği can alıcı bir sorun olmuştur.

Bükreş Bulgar İhtilal Komitesi'nin planladığı ve organize ettiği 1875 yılındaki Bulgar Ayaklanması'nın başarısız olmasından sonra,[60] aynı yılın Kasım ayında Romanya'nın Yergöğü (Giurgiu) şehrinde kurulan Bulgar Merkez İhtilal Komitesi üyeleri yeni bir ayaklanma planını görüşmek üzere 26 Nisan 1876 tarihinde Oborişte (Maçka Deresi) denilen yerde bir toplantı yapmışlardı. Planlanan ayaklanmanın temel amacı, Balkan sorunlarını tartışmak için bir araya gelecek olan Avrupalı büyük devletlerin dikkatini çekmek ve Bulgaristan'ın özgürlük isteğini takviye etmekti.[61]

Toplantıda, Filibe'de 13 Mayıs 1876 günü bir ayaklanma çıkarılması kararlaştırılmıştı. Ancak ayaklanma tarihinden önce komite üyelerinden bazıları, Türk yetkilileri tarafından yakalandığı takdirde ayaklanma hemen başlatılacaktı. Merkez Komite tarafından Romanya'dan gönderilen Georgi Benkovski bölgedeki bütün silahlı güçlerin başkomutanı seçilmiş ve oluşturulan bir komisyona hareket planı hazırlama görevi verilmişti. Komisyonun 29 Nisan'da kararlaştırdığı hareket planına göre: "Ayaklanma 13 Mayıs günü çıkarılacaktır. Ayaklanma başlar başlamaz Edirne, Filibe, Tatar, Pazarcık, Karlova, İhtiman, Kırcaali ve Sofya şehirleri ile ayaklanmaya zarar verebilecek bütün köyler yakılacaktır. Demiryolları, telgraf hatları ve köprüler tahrip edilecektir. Ayaklanmaya katılmak istemeyen Bulgarlara karşı bütün şiddet yolları kullanılacak ve bunlar ayaklanmaya katılmaya zorlanacaktır. Karışık köylerdeki Türk halkı öldürülecek, evleri yakılacak ve malları yağma edilecektir. Ayaklanma bölgesi içindeki müslüman köyler yakıldıktan sonra, önemli geçitler ve yollar tutulacak, Bulgar aileleri be-

60 Bilgi için bkz: Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.LXXIX-LXXXVI.

61 Turan, *a.g.e.*, s.47.

lirli yerlerde toplanacak, silahlı çeteler belirli yerlerde saldırıya, bazı yerlerde de savunmaya geçeceklerdir..."[62]

20. Yüzyıl Başları Bulgaristan, Tatarpazarcık'tan Bir Görünüm

Bu hazırlıkların yapıldığı sırada Osmanlı yöneticileri ise bölgedeki gelişmeleri görmezden gelmeye devam ediyordu. Bir süredir Bulgarlar, pazarlardan, çarşılardan silah, barut, kurşun adına ne varsa topluyorlardı. Filibe'deki Rus konsolosunun da belirttiği gibi, "önceleri yavaş ve gizli yürütülen silahlanma, bahardan itibaren açıktan açığa ve daha hızlı yürütülmeye başlanmıştı."[63] Burgaz'daki İngiliz Konsolos Vekili Brophy de ilgili makamlara ayaklanma konusunda bilgi verirken, asilerin planladığı ayaklanma merkezlerinin her birinde önemli ölçüde silah, cephane ve erzak stokunun yapıldığını belirtmiştir.[64] Bölge, böylece bir taraftan silah deposu hâline getirilirken, diğer taraftan da ayaklanma sırasında görüleceği gibi Romanya'dan gelen Bulgar ihtilalcilerin akınına uğramıştır.[65]

62 Şimşir, *a.g.e.*, s.XCIII-XCIV.

63 Şimşir, *a.g.e.*, s.XCIV.

64 *British Documents*, vol.2, Doc.286, Brophy'den Elliot'a, 13 Mayıs 1876, s.218; *British Documents*, vol.2, Doc. 282, Brophy'den Elliot'a, 15 Mayıs 1876, s.216. Bulgarların silahlanması ciddi bir şekilde Türk halkını rahatsız etmekteydi. Fransız konsolosunun raporuna göre, silahlanan Bulgarlar taşkınlılara başlamışlardı. 23/24 Mart gecesi Tatarpazarcık'ın Hıristiyan mahallesinden geçen Türklere ateş edilmişti. Ertesi gün Türkler şikâyette bulunmuşlar ve Bulgarların silahsızlandırılmalarını istemişlerdi. Şimşir, *a.g.e.*, s.XCIV-XCV.

65 *British Documents*, vol.2, Doc.222, Read'den Elliot'a, 16 Mayıs 1876, s.222.

Kuşkusuz bölgenin ayaklanmaya hazır hâle gelişinde Filibe'deki Rus Konsolosu Nayden Gerov ve İstanbul'daki Rus Elçisi panslavist Ignatyev'in ayrı bir yeri vardır. Bulgar Ayaklanması'nın, bölgede 1857-1876 yılları arasında kesintisiz olarak çalışan Bulgar asıllı Nayden Gerov tarafından hazırlanıp organize edildiği Türk ve yabancı belgelerce de teyit edilmektedir.[66] Gerov, Kırım Savaşı yıllarında Filibe ve Avratalan'da (Koprivştitsa) öğretmenlik yapmış, o zamanlarda Bulgar halkını ayaklandırmak için bazı faaliyetlerde bulunduğu Osmanlı hükümeti tarafından haber alınmıştır. Yakalanmamak için Rusya'ya kaçan Gerov, bölgede sorunların yatıştığı bir sırada 1857 yılında Rusya tarafından Filibe'ye konsolos vekili olarak tayin edilmiştir. Bu görevini Filibe'de yirmi sene sürdürmüştür. İsyanın hazırlık safhasında Gerov, isyana ön ayak olacak Filibe'deki Bulgar ileri gelenleriyle görüşmekte, ikamet ettiği ev bir operasyon üssü işlevini görmekteydi. Filibe Mutasaarıflığı'nın 14 Temmuz 1292 (26 Temmuz 1876) yazısında isyandan önce Niço,[67] İskro Oğlu Tudoraki, Keşoğulları gibi isyanın önde gelenleri Nayden Gerov'un evine gelip talimat almaktaydılar.[68] Gerov'un isyanın başladığı sırada bir şekilde bölgeden uzaklaştırılma-

66 Şimşir, *a.g.e.*, s.XCII; Turan, *a.g.e.*, s.47. Mithat Paşa, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi Meclis-i Umumi'de yaptığı bir konuşmada Gerov'un ayaklanmadaki rolünü şöyle açıklamıştır: *"Bulgar Komitelerinin Filibe'deki Rusya Konsolosu Naydan ve Ruscuk Konsolosu Maşin vasıtasıyla Bulgaristan'da dahi Hersek ihtilaline muadil bir ihtilal çıkarmak maksadı üzerine Kızanlık ve Zağra-i Atîk ve Hasköy ve Çırpan kazalarında bir Bulgar fesadı çıkarmıştır..."* Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*, c. II, 2. Baskı, Ankara, 1987, s.9. İngiliz elçisi Elliot, Derby'ye gönderdiği mektupta Gerov'un rolünü ve devrimci komitelerle ilişkisini, "Devrimci Komitelerin aktif bir temsilcisi ve devrimci komitelerle bağlantısı olduğu kuvvetle muhtemel olan Filibe'deki Rus Konsolos Vekili bir Bulgar'dır ve şu anki ayaklanmanın meydana geldiği kısmında dünyaya gelmiş olduğu biliniyor" şeklinde açıklamıştır. *British Documents*, vol.2, Doc. 242, Elliot'tan Derby'ye, 7 Mayıs 1876, s.197. Rusçuk'taki Fransız Konsolosu Aubaret de hükümetine gönderdiği 9 Mayıs 1876 tarihli raporunda, Filibe'deki Rus Konsolosu Nayden Gerov ve dragomanı Çaliki'nin, hareketin başladığı köyde doğmuş kimseler olduğunu belirttikten sonra, bu tesadüfün farkedilmemesine imkân olmayacağını söylemiştir. B. Şimşir, *a.g.e.*, s.XCII. İngiltere hükümeti tarafından tahkikat için bölgeye gönderilen Walter Baring de hazırladığı raporda ayaklanmanın çıkışında Gerov ve Slav komitelerinin rolünden şüphe etmiştir. Baring'in raporu için bkz: *British Documents*, vol.2, s.331-356. Osmanlı tarihçisi E. Ziya Karal, Gerov'un üstlendiği görevi daha ileri götürerek onun Rusya tarafından Bulgarları ayaklandırmak için görevlendirildiğini söylemektedir. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.7, s.97.

67 İsyanın önde gelen şeflerinden olan Niço daha sonra suçu sabit görülerek idama çarptırılmıştır. Niço'nun mahkemesini Rus, Amerikan ve Prusya memurları da takip etmiştir.

68 BOA., *HR.SYS.*, 352/71, 01.08.1876.

sı için hükümete bir "Mahzar-ı Umûmî"[69] gönderilmiştir.[70] Ayaklanmanın hazırlanışındaki etkisi gibi, Gerov'un ayaklanmanın bastırılması esnasında askeri ve mülki idare aleyhinde sözler sarferek "ötekinin berikinin" emniyetini sağladığı ve İstanbul'daki Rus Sefareti'ne akla hayale gelmedik haberler aktardığı Osmanlı yerel yöneticilerinin malumatı dâhilindeydi.[71]

Diğer taraftan Rus elçisi Ignatyev ise Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'yı avucunun içine alarak Slav komitelerini korumuş, gizli ihtilal şebekelerinin ortaya çıkmasını önlemiş ve bölgedeki uyanık Türk yöneticilerini yerlerinden uzaklaştırmayı başarmıştır.[72] Mahmud Nedim Paşa ile ilişkisi sayesinde isyana dair alınacak tedbirlerden haberdar olmuştur. O sırada devletin maruz kaldığı olayların Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ile Ignatyev'in "mahremane müzakerelerine" konu olduğunu bilen Ahmed Cevdet Paşa 1876 Mart ayındaki Rumeli müfettişliği görevi sırasında edindiği malumatı Sadaret makamına aktarmamayı tercih etmiştir. Cevdet Paşa *Marûzât*'ında Bulgaristan'ın büyük bir "ihtilâle peyda olduğunu", "âkılâne ve hâkimâne hareket olunursa önü[nün] alınabileceğini" Mahmud Paşa'ya bildirilmesi durumunda bunu "derhal Ignatyev'e göstereceğini" düşündüğünü, bu nedenle de durumu yazmayıp İstanbul'a vardığında şifahen aktarmaya karar verdiğini ifade edecektir.[73] Bu durum yukarıda değinildiği üzere bir yandan Ignatyev'in İstanbul'daki etkinliğini ortaya koyarken, öbür yandan Osmanlı Devleti'nin en üst icra makamı olan sadaretin gafletini bir Osmanlı devlet adamının tanıklığında gözler önüne sermektedir.

Bulgaristan'da şartların olgunlaştırdığı bir ayaklanmanın çıkması an meselesi iken ve yerli halk bile bunu görmüş ve hatta geceleri nöbet

---

69 Pek çok kişi tarafından imzalanmış olan dilekçedir.

70 *Sabah* gazetesi, 23 Mayıs 1876, s.2.

71 BOA., *HR.SYS.*, 352/55, 10.05.1876 (Edirne Valiliği'nin Sadaret'e gönderdiği 28 Nisan 1292/10 Mayıs 1876 tarihli telgrafı).

72 Ignatyev, 1 Kasım 1875 tarihli Çar'a gönderdiği raporunda şunları söylemekteydi: "*Bulgaristan'daki tutuklamalar çok geniş çapta devam etti... Mahmud (Nedim) Paşa bu yetki aşmasının sakıncasını hissetti... Edirne valisi Hurşit Paşa ile Filibe Mutasarrıfı Tosun Paşa değiştirildi... Merkezi otoritenin doğrudan doğruya bu müdahalesi sonunda yüzlerce tutuklunun daha şimdiden serbest bırakıldığı söyleniyor.*" Şimşir, *a.g.e.*, s.LXXXV.

73 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s.225. Ahmed Cevdet Paşa, müfettişlik görevini tamamlayıp İstanbul'a döndüğünde Bulgaristan'ın ahvaline dair şifahen bilgi vereceğini düşündüğü Mahmut Paşa'nın kendisinden Bulgar meselesi yerine malî işlere dair –o sırada gümrüklerin idaresinin yabancılara bırakılması meselesiyle ilgili- görüş istemesini şaşırtıcı bulmuştur. Zira bu durum, Osmanlı sadrazamının nazarında Bulgaristan meselesinin çok da önem atfedilecek bir konumda olmadığını göstermektedir. Bkz: Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s.225-226.

tutmaya başlamış,[74] üstelik 1875'teki Eski Zağra'daki (Stara Zagora) ayaklanmanın zihinlerde bıraktığı endişe silinmemişken, Osmanlı hükümetinin bölgede ciddi bir hazırlık yapmamış olması şaşılacak şeydi. Bu sıralarda Edirne valiliğine getirilen Akif Paşa, Edirne'de yalnız yarım tabur nizamiye askerinin bulunduğunu, onların da Sofya'ya gönderildiğini söyleyerek, asker gönderilmesi için Serasker Rıza Paşa'ya başvurduğunda, "şimdi asker göndermeye lüzum yoktur, bir vak'a çıktığında çaresi düşünülür" cevabını almıştır. Asker göndermenin önemini bizzat sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya söylediğinde ise "siz gidiniz, sonra gereği düşünülür" denilmiştir.[75]

Bulgaristan Ayaklanması, 27 Nisan'da yapılan toplantının ihbar edilmesinden dolayı, toplantıda belirlenen tarihten 11 gün önce meydana gelmiştir. İhbar üzerine 1 Mayıs'ta Otlukköy ve Avratalan (Koprivştitsa) köylerine Ahmet Ağa ve Necip Ağa komutasında birkaç zaptiye gönderilmiştir. Avratalan köyüne daha önce ulaşan Necip Ağa'nın komite üyelerini tutuklamaya başlaması üzerine Oborişte toplantısında kararlaştırıldığı gibi, asiler ayaklanma ateşini yakmışlardır.

Böylece ayaklanma ilk olarak 2 Mayıs 1876'da "Bulgar İhtilali'nin ocağı mesabesindeki Filibe'deki"[76] Tatarpazarcık'ın Avratalan köyünde başlamıştır. Asiler nahiye konağını basıp, nahiye müdürü ve zaptiyeleri öldürdükten sonra, köye hemen "ya hürriyet ya ölüm" yazılı Bulgar bayrağını çekmişlerdir. Kilise çanları "Yaşasın Bulgaristan" sesleri arasında yankılanmaya başlamıştır.[77] Bu arada, Avratalan'da yakılan ayaklanma ateşi kısa sürede diğer bölgelere de sıçramıştır. Benkovski'nin liderliğinde silahlı gruplar ayaklanma planına göre köyleri kuşatmışlardır. Bu asi gruplar, "bütün köylülere, daha sonra evlerini mermerden yeniden yapacakları için evlerini yakmalarını emrettiler." Bununla birlikte asiler köylülere "eğer ayaklanmaya katılmazlarsa Türklerin onları katledeceklerini, aynı zamanda büyük bir Rus ordusunun Balkanlar'a geçmeye hazır olduğunu" söylemişlerdir.[78]

---

74 Şimşir, *a.g.e.*, c. II, s.XCV

75 Mahmut Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.82. Akif Paşa, Bulgaristan'daki ihtilal niyetlerinin uygulama safhasına konulmasının yakın olduğuna dair birtakım güvenilir bilgiler alıp Bâbıâlî'den asker talebinde bulunduğunda bile *"bildirdiğiniz husus Serasker Paşa'ya duyuruldu"* denilerek, meseleye önem verilmemiştir. Filibe Mutasarrıfı Aziz Paşa'nın benzer talepler içeren mektubuna da *"Mahmud Nedim Paşa sırf Rusların yaygara ve itirazlarından çekinerek"* Bulgaristan'a asker göndermekten kaçınılmıştır. *Gösterilen Yer.*

76 BOA., *HR.SYS.*, 352/69, 31.07.1876.

77 Şimşir, *a.g.e.*, s.XCVII-XCVIII

78 *British Documents*, vol.2, Doc. 451, "Report by Mr. Baring on the Insurrection of 1876", s.333.

Böylece Bulgar köylüleri kendi elleriyle evlerini yakmaya zorlanmıştır. Özellikle köyün papaz ve öğretmenleri, Bulgar köylülerine evlerini yakmaları için zor kullanmışlardır.[79] Bundaki amaç, evini ve malını kaybedenlerin gözlerinin arkada kalmayacak şekilde ayaklanmaya katılmasını zorunlu ve devamlı kılacak şartları oluşturmaktı. Bu nedenle ayaklanma sırasında Serdar-ı Ekremliğe çekilen telgraflardan Müslüman köyler ile beraber Hıristiyan köylerin de büyük ölçüde Bulgar asiler tarafından yakıldığı anlaşılmıştır.[80] Bu nedenle kısa sürede isyana katılanların sayısı ciddi seviyelere ulaşmıştır ki, daha sonra yapılan tahkikata göre bu sayı 40.000'i bulmuştur.[81] Dönemin bir gazetesine göre de isyana katılanların sayısı 30.000 idi.[82] Ayaklanmanın geniş bir sahaya yayılıp direnç kazanması için Bükreş İhtilal Komitesi isyandan 17 gün sonra bir beyanname[83] yayımlamış ve tüm Bulgarları isyana çağırmıştır. Hürriyetin elde edilmesinin zamanının geldiğini ilan eden beyanname, asırlardan beri düçar olunan "musibet ve mezalimden" artık kurtulmak için fedakârlık yapmaya, dolayısıyla da tüm Bulgarları "Türk boyunduruğuna" karşı savaşmaya davet ediyordu. Bunun için Bulgarların silahlanması isteniyordu. Diğer taraftan Rusların "bir kardeş" gibi gelerek imdatlarına yetişecekleri, Bulgarların intikamlarını alacakları, tıpkı Yunan, Romen ve Sırplarda olduğu gibi kendilerini de bağımsızlığa eriştirecekleri söyleniyordu. Bu suretle güven telkin edilen "Bulgar Milleti"ne yakında Bulgar hükümetinin kurulacağı müjdesi veriliyordu.

Şimdi Bulgarlar için zafer yakındı ve fedakârlık yapma zamanı gelmişti. Bu çerçevede Osmanlı Karma Mahkeme raporlarına göre Türk, Yunan, Bulgar, Yahudi ve Ermeni üyelerden oluşan devrimci komite, 37'si Bulgar, 7'si Türk ve 5'i karma olan toplam 49 köyü yakmıştır.[84] Yine mahkeme raporuna göre 530 Türk öldürülmüştür.[85] Bulgar ayaklanma hareketi, planlandığı gibi Türklere ve müslümanlara ait ne varsa yok ediyordu. Hatta ayaklanmaya destek vermeyen Bulgarlar bile aynı akıbete uğruyordu. Asiler kendilerine itaat etmeyen Bulgar köylülerini baskı altına almış, bunların geri dönmemeleri için de köylerini yakıp yıkmışlardı. Bu köylerin dağ ve ovaları sahipsiz hayvanlarla dolmuş, tarım alanları tahrip olmuştur.[86] Tahmin edilebileceği gibi ayaklanma

79 *British Documents*, vol.2, Doc. 451, "Report by Mr. Baring on the Insurrection of 1876", s.333.
80 BOA., *HR.SYS.*, 352/60, 27.05.1876.
81 BOA., *HR.SYS.*, 352/69, 31.07.1876.
82 *Sabah* gazetesi, 11 Mayıs 1876, s.3.
83 Beyanname'nin metni için bkz: BOA., *Y.PRK. TKM.*, 1/16, 13.10.1876.
84 Turan, *a.g.e.*, s.48; Şimşir, *a.g.e.*, c.II, s.C.
85 Şimşir, *a.g.e.*, c.II, s.C.
86 *Sabah* gazetesi, 11 Mayıs 1876, s.3.

düpedüz bir kıyım hareketine dönüşmüştür. Panagyuriş'teki tablo sanırım ayaklanmanın niteliğini ifade etmektedir: "Heyecanlı halk kalabalığı, kasabanın alanında toplandı, devrimci türküler söyledi. Benkovski'nin ateşli konuşmalarını dinledi, sonra kendi hâlindeki Türklerden eline geçirebildiğini yakaladığı yerde öldürmek için ortalığa dağıldı."[87]

Ayaklanmanın başlamasını müteakiben birkaç gün içinde Bulgaristan'ın pek çok yerine sıçramasında, Osmanlı askeri kuvvetlerinin yetersizliği, hatta bazı bölgelerde hiç kuvvet bulunmayışı büyük bir faktör olmuştur.[88] Yerel yöneticilerin asker gönderilmesi talebinin cevapsız bırakılması üzerine evleri yakılan, katliama uğrama tehlikesi altında bulunan halk silahlanırken,[89] yerel yöneticiler de halk gönüllüleriyle[90] ayaklanmayı bastırma yoluna gitmişlerdir. Bu arada işkence ve başka zulümler görmüş olan Çerkezlerden de yararlanılmıştır.[91] Bununla beraber, daha sonra hükümet tarafından gönderilen kuvvetlerin de gelmesiyle ayaklanma şiddetli direnişten sonra büyük ölçüde bastırılmıştır.[92] Mayıs'ın sonlarında ise ayaklanmanın büyük ölçüde bastırıldığı, sıkıntı içindeki bölge halkının evlerine dönmek ve bunun için yardım almak konusunda Osmanlı hükümetine başvurdukları anlaşılmaktadır.[93]

Bulgar halkının, ayaklanmanın bastırılmasından sonraki süreçte evlerine dönmek ve hükümetten yardım talep etmek konusundaki girişimlerinde, Osmanlı hükümetinin düzeni tesis etmek için attığı adımlar etkili olmuştur. Bu adımların ilk ve en önemli olanlardan biri, Mayıs'ın

87 L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965, s.379.

88 Edirne'deki İngiliz Konsolosu Dupuis de Osmanlı ordusunun varlığının insanlara verdiği güvenden bahsetmektedir. *British Documents*, vol.2, Doc. 265, Dupuis'ten Elliot'a, 9 Mayıs 1876. s.206. Rusçuk Konsolosu Reade ise, asilerin vaktinde cezalandırılmamasının kargaşanın artmasına ve daha kötü sonuçların ortaya çıkmasına neden olduğunu söylemiştir. *British Documents*, vol.2, Doc. 292, Reade'den Elliot'a, 16 Mayıs 1876, s.222.

89 *British Documents*, vol.2, Doc.269, Reade'den Elliot'a, 9 Mayıs 1876, s.209.

90 Belgelerde "Başıbozuk" diye adlandırılanlar, bu halk gönüllüleri idi.

91 Justin. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Bilge Umar, 3. Baskı, İstanbul 1998, s.61. Ayrıca Sabah gazetesi, 12 Mayıs 1876, s.2. Çerkezlerin haksız muamelelere maruz kalmasının, onlarda Bulgarlara karşı öç alma duygusunu geliştirdiğini söyleyebiliriz. Bir Çerkez köyünün yakıldığı haberini alan Konsolos Reade de bunun Çerkezler için bir öç alma nedeni olabileceğini düşünmüştür. *British Documents*, vol.2, Doc.269, Reade'den Elliot'a, 9 Mayıs 1876, s.209.

92 Ayaklanmanın bastırılması ve meydana gelen çarpışmalar konusunda geniş bilgi için bkz. Sedes, *a.g.e.*, s.202-232; Şimşir, *a.g.e.*, s.CII-CXIV.

93 *British Documents*, vol.2, Doc.331, Reade'den Derby'ye 30 Mayıs 1876, s.243. Ayaklanmanın bastırılıp isyan bölgelerinde asyişin büyük ölçüde sağlandığını *Sabah* gazetesinin 23 Mayıs tarihli nüshası duyurmaktadır (s.2).

29'unda Bulgarların can ve mal emniyetini, ibadet hürriyetini sağlayarak sahip oldukları "imtiyaz ve müsaadat"ın güvence altına alındığını ilan eden İrade-i Seniyye olmuştur. Padişahın ihsan ve müsaadatına mazhar olmak için asilerin silah bırakıp evlerine dönmesi istenmekteydi. Bu suretle olaylarda pişmanlıklarını gösterenlerin padişahın affına, lütuf ve merhametine mazhar olacağı ilan olunmuştur.[94] Bu genel aftan bir gün sonra Tuna Vilayeti'ne yazılan talimatnamede valinin asayişi tesis etmesi için yapması gerekenler sıralanmıştır. Talimatnamede Müslüman ve Hıristiyan halkın, birbirleri aleyhinde besledikleri garaz ve kinin meydana getirdiği emniyetsizliğin ortadan kaldırılması, düşmanların yanlış fikirlerine kapılmamak ve birlikte yaşamaktan başka emin bir yolun olmadığı bilinciyle iki tarafın birleştirilmesi için gerekli çalışmaların yürütülmesi esas işlerden sayılmıştır. Bu çerçevede validen yapılması istenen görevler şu şekilde belirtilmiştir:

- Müslüman ve Hıristiyan halkın emniyetine kasteden kimseler hangi sınıftan olursa olsun bulunduğu konum ve mevkiden uzaklaştırılması

- Müslüman ahaliden olanlar, özellikle de Çerkezlerden isyana kalkışmamış olan köylere karşı tasaddide bulunulmuş ise bunlar vatanın menfaati aleyhine cinayet suçu işlemiş sayılarak gerekenin yapılması için vali ve mahalli hükümetin bilgilendirilmesi

- Emniyetli bölgelerin ziyareti sırasında o bölgelerin söz sahibi ve nüfuzlu kimselerinin toplanıp gerekli tahkikatın yapılmasında onlardan da istifade edilmesi.[95]

Bâbıâli'nin isyanın bu ilk zamanlarında Müslüman ve Gayrimüslim halkı teskin ve kardeşlik hukukunu tesis edecek adımlarına rağmen, olayların bütünüyle önüne geçilemediği anlaşılmaktadır. Bazı yerlerdeki Müslüman ve özellikle de Çerkezlerin "şurada burada Bulgarlara karşı taaddiyatına (saldırılarına)" ilişkin bilgilerin alınması üzerine "hem bu ahvalin önüne geçmek hem de ahalinin dehşetini izale etmek üzere" Tuna ve Edirne vilayetlerine Meclis-i İcraat üyelerinden

94 BOA., *HR.SYS.*, 1917/43, 28.05.1876. İrade-i Seniyye'de Bulgarların, Osmanlı Devleti'nin en kadim ve sadık vatandaşlarından biri olduğuna işaretle, "düşmanların" Osmanlı Devleti ile aralarına girerek çeşitli hile ve desiseler ile yanıltıldığı ve aldatılan az bir Bulgar halkının olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kendi halinde bulunan Bulgarların isyana teşvik edilmesinde birtakım zalim ve gaddar casusların rol oynadığına dikkat çekilmiştir. Bu bakımdan, devlete bağlılığını gösteren Bulgarların hak ve güvenliklerinden emin olmaları, ziraî meşguliyetlerine devam etmeleri ve bu karşın kendilerine telkin edilen zararlı nasihatlere karşı çıkmaları istenmiştir. *Gösterilen Yer.*

95 BOA., *A.DVN.MKL.*, 14/4, 06 Ca. 1293.

Edib Efendi ile Hersek eski mutasarrıf Şakir Efendi gönderilmiştir.[96] Bu noktada belirtmek gerekir ki Edib Efendi ve Şakir Efendi'nin hazırladıkları raporda,[97] Müslümanlara ve Bâbıâli'ye isnat edilen suçlar olduğundan fazla abartılı ve haksız bulunmuştur.

96 BOA., *İ.MTZ(4).*, 5/746, 16 Ca. 1293. Edib Efendi ve Şakir Efendi'nin görev onaylarına dair İrade-i Seniyye 16 Cemaziyelevvel 1293 (09 Haziran 1876) tarihlidir.

97 Edib Efendi'nin raporunda yer alan Bulgar İsyanı konusundaki tespitler ve eleştiriler şöyledir: İsyan temelde yabancıların telkini ve tertibi ile başlayan ve Bulgaristan'ın her tarafına yayılması hedeflenen Bulgar komitecilerinin planlı bir hareketidir. İsyandan önce Avratalan, Otlukköyü, Persadin Derbent ve civarında istihkâmlar yapılarak bölgeye ziyadesiyle silah ve cephane sokulmuştur. Bölgenin patlamaya hazır bir isyan sahası halini alışı, zaptiye subaylarından Ahmed ve Necib ağaların şikâyeti üzere Avratalan ve Otlukköy'ye intikal etmek isteyip de şiddetli bir direnişle karşılaşılmasıyla farkedilmiştir. İsyan vaktinden beş altı gün önce haber alınmış olmasına rağmen, asiler planını ertelemeyip isyanı başlatmışlardır. İsyanın başlangıcında asiler, Pazarcık kazasındaki yollarda ve küçük köylerde rastgeldikleri kadın, erkek, yaşlı, genç demeyip önüne çıkanları katletmiş, telgraf hatlarını kesmiş, köprüleri yakıp yıkmış, bazı kaleleri (Kız ve Vetren derbendi üzerindeki) işgal edip içindeki zaptiye erlerinden kaçamayanları katl etmiş, Belve İstasyonu'nu içine sığınanlar ile birlikte ateşe vermiş, posta duraklarını yakmış, yakalanan ve hatta katledilen Müslüman cesetlere bile akla gelmedik işkenceler yapmışlardır. Karma köylerde de mallarına el konulan Müslümanlar köylerini terke zorlanmıştır. Müslüman gönüllülerin silaha sarılarak gerek dindaşlarının imdadına yetişmek, gerekse isyan ateşini söndürmek için organize olmaları bu suretle meydana gelmiştir. İsyanın Avratalan, Otlukköyü, Batak, Biracıkova ve Broşence'de bastırılmasından sonra asayişin tesisi için Müslüman köylerden ve memleket halkından kollar tertip edilerek geceleri sabahlara kadar nöbet tutulmuştur. İsyan sırasında ve isyanın bastırılmasında zarar gören köyler ise şöyledir: Pazarcık bölgesinde 28 köy yanmıştır. Bunların 4'ü İslam, 6'sı Müslümanların bulunduğu karma köy, 18'i ise Hıristiyandır. Hıristiyan köylerin 15'i dağa çıkıp geçitleri tutmak isteyen asiler tarafından kendilerine katılmadıkları gerekçesiyle yakılmıştır. Diğerleri ise Başıbozuklar ve nizamiye askeri tarafından yakılmıştır. Yakılan hanelerin sayısına bakıldığında Otlukköyü'nün 1.606 hanesinden 1.357, Berackova'nın 490 hanesinden 475'i yakılmıştır. Otlukköy, Berackova ve Batak köylerinin toplam nüfusu 7.136'dır ki, nüfusun "bir haylisi" hanesinde ikâmet etmeye devam etmiştir. Yine de yakılan hanelerin fazla olmasında nizamiye askerinin ve Başıbozukların bölgeye gelişinden sonra asilerin kendilerine edilen nasihate kulak asmayıp iki-üç gün kadar savaşmaya devam etmeleri etken olmuştur. Savaş sırasında ilan edilen affa itibar edilmediği gibi kadın, çocuk ve ihtiyarların savaştan etkilenmemeleri için onların istihkâmlardan çıkarılması ihtarı da asiler tarafından dikkate alınmamıştır. Bütün bunlara rağmen Bulgarlar için gösterilen kayıplar abartılıdır. Bunun bir nedeni de isyan sırasında dağlara çıkıp buraları tutmak isteyip sonradan işçilik yapmak üzere başka yerlere gitmiş ya da çevre köylere dağılmış olmalarıdır. Asiler tarafından öldürülen Müslüman sayısı kesin olarak belirlenememiş olmakla beraber 400'dür. Çocukların esir alınması söz konusu değildir. Savaş sırasında kimsesiz kalan çocuklar, ortada kalmasın diye Müslüman ailelere

Bulgaristan Ayaklanması kısa sürede bastırılmasına rağmen ayaklanmanın bastırılması sırasında Bulgarlar üzerinde sözde uygulanan zulüm ve katliamlara dair spekülasyonlar uzun süre devam etmiştir. İleri sürülen iddialar, Batı'da insani duyguları harekete geçirmeye çalışılarak bir Haçlı Seferi psikolojisi yürütülmüştür.[98] Osmanlı Devleti'nin geleceğini ve İngiliz dış politikasını oldukça etkilediğinden dolayı bu iddiaların kısaca gözden geçirilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Ayaklanmayı soruşturmak için bölgeye ilk giden kişi Walter Baring'dir. Baring, Batakköy bölgesi dâhil öldürülenlerin sayısının 7.145 olduğunu rapor etmiştir.[99] Ancak Baring'in raporunda belirttiği rakamların abartılı olduğu,[100] onun raporunu hazırlarken Bulgarlardan ve Robert Koleji ile bağlantıları bulunan Amerikan misyonerlerinden yararlandığı söylenilebilir.[101] Aynı zamanda Millman, Baring'in raporunda listelediği 51 köyden ancak 10'unu ziyaret ettiğine dikkat çekerek, Baring'in ayaklanma konusunda verdiği rakamları abartılı bulmuştur.[102]

Osmanlı hükümetinin ayaklanmayı soruşturmak için bölgeye gönderdiği Blacque ve Yonançe Efendi'nin[103] raporlarında ise öldürülen Bulgarların sayısının 3.000'den fazla olmadığı belirtilmiştir.[104]

Ayaklanma konusunda gerçeğe en yakın bilgiyi veren ancak pek çok yabancı araştırmacı tarafından da görmezden gelinen kişilerden biri Merkezi Din Komitesi'nin (Central Relief Committee) baş temsilcisi

---

bırakılmış, daha sonra akrabalarına teslim edilmiştir. Asayişin sağlanmasından sonra ahali evlerine dönmeye başlamış, evi yanmış olanlar için kulübeler inşa edilmiştir. Raporun son kısmında yabancı gazete ve konsolosların Müslümanları suçlayan iddiaları eleştirilerek, söz konusu iddiaların geçersizliği kanıtlanmaya çalışılmıştır. Rapor için bkz: Ahmed Mithat Efendi, *a.g.e.*, s.243-256.

98 Palmer, *a.g.e.*, s.156. Ayrıca: Dumont, a.g.e., s.130.

99 *British Documents*, vol.2, Doc.451, "Report by Mr. Baring on the Insurrection of 1876", s.339

100 Örneğin, en çok tartışma konularından biri olan Batakköyü ele aldığımızda, Batakköy'de ölen Bulgarların sayısını 5.000 olarak göstermiştir. Oysa; Elliot olaylar bir dereceye kadar yatıştığı eylül ayı içerisinde buranın nüfusunun 490 haneli 2800 kişiden oluştuğunu tespit etmiştir. Ayaklanmadan sonra bir Bulgarın hazırladığı listeye göre de Batak'ın nüfusu 3.681, hayatta kalanların sayası ise 1.781'dir. Elliot'un tespit ettirdiği nüfusu ve hayatta kalan Bulgarların sayısını dikkate aldığımızda Batakköy'de ölen Bulgarların sayısının 1.000 civarında olacağı görülecektir. Bkz: Şimşir, *a.g.e.*, s.CVII-CVIII.

101 Millman, *a.g.e.*, s.150-151.

102 *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, s.155. Milmann'a göre Baring, ayaklanma sırasında yerlerini terk ederek başka bölgelere giden daha sonra evlerine dönecek olan Bulgarları da ölü olarak rapor etmiştir. Millman, *a.g.e.*, s.161.

103 Blacque ve Yonançe Hıristiyanlık dinine mensuplardı. Aynı zamanda Yonançe aslen Bulgardı.

104 Turan, *a.g.e.*, s.50.

olan W. L. Stoney'dir. Stoney altı ay boyunca bölgede çalışmış ve Bulgar, Türk ve karma köylerden oluşan 150'den fazla köyü ziyaret ederek hazırladığı raporunda; bazı Türklerin de dâhil olduğu öldürülen insanların sayısını 3.694 olarak tespit etmiştir. İngiliz konsolos vekili Calvert, Stoney'in raporunu Londra'ya sunduğunda şu ifadeleri düşmekteydi: "Mr. Stoney'in listesi, sanırım hemen hemen doğruya yakın olarak kabul edilebilir. Bu rakamlar, sabırlı ve dikkatli bir şekilde kış ayları süresince devam eden evden eve ziyaretler yoluyla elde edildi..."[105]

Sonuç olarak bütün raporlar dikkate alınarak denebilir ki, Bulgaristan Ayaklanması'nda ve ayaklanmanın bastırılmasında yaklaşık 3.000 Bulgar ve 500'ün üzerinde Türk öldürülmüştür. Buna rağmen bazı kaynaklarda ölü sayısı abartılmış ve bu sayı 12.000'den 100.000'e kadar çıkarılmıştır.[106] Yine de sayının fazla olması düzenli askerlerin kullanılmamasından ve asilerin Bulgar halkını kullanmak için uyguladığı yöntemlerden kaynaklanmıştır.

Ayrıca, ayaklanmanın iddia edildiği gibi bir Müslüman-Hıristiyan çatışmasından ibaret olduğu söylenemez. Eğer öyle olsaydı, Mayıs 1876 Ayaklanması öncesi Bulgaristan'da neden bir katliam mevcut değildi? Özellikle İstanbul ve Anadolu'da Hıristiyanlara yönelik bir şiddet yoluna niçin gidilmemiştir? Balkanlar dışındaki bölgelerde neden Balkanlar'daki gibi geniş çaplı ayaklanmalar olmamıştır?

Diğer taraftan ayaklanma sırasında ilk olarak Müslümanların mağduriyetine ve maruz kaldıkları katliama pek az batılı tarihçi yer vermiştir. Bu tarihçilerden ikisinin görüşüne burada yer vermek isabetli olacaktır sanırım. Bunlardan biri Amerikalı Osmanlı tarihçisi Stanford Shaw, ayaklanmayla yerlerinden atılmak istenen Müslüman halkın daha fazla kayıp verdiğini söylemiştir.

Shaw şöyle diyordu:[107] "...İsyanlar hızla yayılıyor, yüzlerce Müslüman öldürülüyor, yakınlardaki dağ geçitlerindeki belli başlı Osmanlı kaleleri isyancıların eline geçiyordu. Filibe'deki yerel garnizon çok küçük olduğundan dolayı vali, başıbozuk milis kuvvetlerini kendi birliğine katarak Müslüman köylerini savunmaya geçti. Müslüman ve Hıristiyan köylerinde kıyımlar meydana gelirken Osmanlı'nın düzenli birlikleri de herkese düzen ve güvenliği getirmek için çarpışıyordu. Ancak bu arada Avrupa propaganda mekanizması harekete geçmişti. Dört binden fazla Hıristiyan Bulgar öldürülmediği hâlde (öldürülen Müslümanların sayısı daha çoktu) İngiliz basını fanatik Müslümanlar tarafından binlerce savunmasız Hıristiyan köylüsünün öldürüldüğünü

105 Turan, *a.g.e.*, s.50.
106 Millman, *a.g.e.*, s.149
107 S. J. Shaw- E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.II, s.205.

belirterek 'Bulgar Dehşeti'ni gözler önüne serdi." Charles ve Barbara Jelavich ise *The Establishment of the Balkans National States 1804-1920* adlı eserinde şunları söylemekteydiler:[108] "Ordusu başka yerlerde bağlantıda olan Osmanlı hükümeti, asilere karşı göndermek için ancak sınırlı sayıda düzenli birliklere sahipti. Sonuç olarak, milis güçleri kullanmak zorunda kaldı. Benzer durumlarda diğer Balkan halklarının da yaptığı üzere Bulgar asiler yerli Türk ahaliyi kıyımdan geçirmiş olduklarından, Osmanlılarda pek güçlü bir öfke uyandırmıştı... Osmanlıların misilleme eylemleri ki bunlara Bulgaristan'daki dehşet verici olaylar deniyor, olan biteni ancak Bulgarların anlatımıyla öğrenmiş bulunan Avrupa'da pek çok şey yazıldı, çizildi ve Türklere karşı duygular yaratıldı..."

C- Bulgaristan Ayaklanması'nın İngilterede'ki Yansıması ve Türk İngiliz İlişkilerine Etkisi

1. Bulgaristan Ayaklanması Karşısında İngiliz Devlet Adamlarının Görüşleri

a. Başbakan Benjamin Disraeli'nin Bulgaristan Ayaklanması'na Bakışı

Bulgaristan olayları ilk olarak mayıs ayının başlarında görülen resmi telgraf haberleriyle İngiliz kamuoyunun gündemine gelmiştir.[109] Ancak İngiltere'de kamuoyunun hissiyatını yükselten, haziranın ortalarında liberal partinin önde gelen gazetesi *Daily News*'te görülen abartılı, gayriresmi haberler olmuştur.[110] Bir süre sonra Liberal Parti, Bulgar Sorunu'nu siyasi bir malzeme yaparak hükümete karşı kullanmaya başlamıştır. Hükümeti zor durumda bırakacak gelişmeler, Başbakan Disraeli'nin iç ve dış politikada ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmasına, özellikle de "Doğu" politikasını gözden geçirmesine zemin hazırlayacaktır. Her şeyden önce, Disraeli, içeride liberal lider W. E. Gladstone'un suçlamalarına karşı durma, dışarıda ise Berlin Memorandumu'yla ciddi bir safhaya gelmiş olan "Doğu Sorunu"nu Üç İmparator

108 Seattle 1977, s.139.

109 Wirthwein, *a.g.e.*, s.64.

110 Daily News'e gönderilen abartılı haberler, Bulgar ve Rus kaynaklara dayanan Amerikan misyonerleri MacGahan ve Schuyler'in (ve Daily News'in İstanbul'daki yazarı Pears'in) kaleminden çıkmaktaydı. Langer, *a.g.e.*, s.85. MacGahan güçlü Rus yanlısı, Schuyler ise anti-Türk hislere sahiplerdi. Millman, *a.g.e.*, s.156.

Ligi devletlerinin tekelinden çıkararak İstanbul üzerindeki Rus tehdidini uzaklaştırma çabasından vazgeçememiştir.[111] Kraliçeye 29 Mayıs 1876 tarihinde "eğer İngiltere Berlin Memorandumu'nu kabul ederse, şu anda İstanbul, Rusya tarafından işgal edilmiş ve Türk donanması Rusya'nın korumasına girmiş olacaktır" diye yazmıştır.[112] Bu bakımdan Disraeli, Bulgaristan olayları hakkında basında çıkan katliam haberlerine inanmamakla beraber, sorunu direkt olarak İngiliz çıkarları ve İngiltere İmparatorluğu'nun korunması ile ilgili görmüştür. Dışişleri Bakanı Derby de 16 Haziran 1876 tarihli Lordlar Kamarası'nda Paris Antlaşması'nda imzası bulunan devletlerin Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü koruma taahhüdüne dikkat çekip ayaklanmanın olduğu eyaletlerle Osmanlı Devleti arasındaki meselelere müdahale hakkının bulunmadığını hatırlatırken İngiliz çıkarlarını düşünmekteydi.[113] Bu bakımdan Disraeli, Bulgaristan Ayaklanması'nı asilerin reform talebinin değil, bağımsızlık isteklerinin bir sonucu olarak görmüştür. Disraeli'ye göre, asileri bağımsızlıktan başka hiçbir şey tatmin etmeyeceği gibi, çatışma ve kan dökülmesi de kaçınılmaz olacaktır.[114]

Bulgaristan meselesi 26 Haziran'da hükümet meclisinde ilk kez ortaya atılmaya başladığında Disraeli, *Daily News*'teki "vahşet haberleri"ni reddetmiş[115] ve bunu "hükümete karşı (halkı) galeyana getirmek" olarak düşünmüştür.[116] Bununla birlikte Disraeli, her iki tarafta da vahşetin görüldüğünü, fakat hükümetin aldığı bilginin *Daily News*'te yer alan ifadeleri doğrulamadığını söylemiştir. Osmanlı Londra elçisi de

---

111 Stavrianos, Disraeli'nin tutumunu şöyle izah etmekteydi: *"Gladstone'un suçlamalarına rağmen, Disraeli, (Bulgar olayları konusundaki) halkın galeyanına baş eğmedi. Disraeli, 'Bulgar Vahşeti'nin bir anlık hata olduğuna ikna edildi ve Üç İmparator Ligi devletlerinin politikasından bağımsız bir politika takip etmeye kararlı idi."* Stavrianos, *The Balkan Since 1453*, s.66.

112 Buckle, *Letters of Queen Victoria*, vol.II, s.455; Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.29-30. Disraeli, İngiltere'de Türk aleyhtarlığının ciddi bir boyut kazandığı ve "Doğu Sorunu"nun gittikçe içinden çıkılmaz bir hal aldığı eylül ayında Rusya ve Avusturya'nın durumdan yararlanacağından endişe etmiştir. Bu endişesini Derby'ye 4 Eylül'de şöyle ifade etmiştir: *"Ben Rusya ve Avusturya'nın, ya aynı zamanda ve belki bir uzlaşma ile ya da kıskançlık ve korkudan biri diğerini takip ederek Balkanlara ordularını sokacakları ilkbahara kadar meselelerin sarkacağından korkuyorum."*

113 *The Times*, 16 June 1876, pg.6.

114 Orhan Koloğlu, *"Hümanist mi, emperyalist mi? Gladstone Abdülhamit'e Karşı"*, *Tarih ve Toplum*, c.25, sa.148, Nisan 1996, s.48 (240).

115 Disraeli, 13 Temmuz'da Bayan Bradford'a Daily News ve buradaki Bulgar sorunu ile ilgili düşüncesini şöyle ifade etmekteydi: *"Gazete [Daily News] gerçek bir muhalefet gazetesi ve inanıyorum ki büyük çapta uydurmalar içermektedir. Fakat onların amacı hükümete karşı bir feryat yaratmaktır."* Buckle, *The Life of Benjamin Disreeli*, vol.VI, s.43.

116 Blake, *a.g.e.*, s.566-567; Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.43.

Avam Kamarası ve Lord Kamarası'nda Haziran'ın 26'sında cerayan eden görüşmelere ilişkin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği üst yazısında gerek Disraeli'nin gerekse Lord Derby'nin *Daily News*'teki haberleri "külliyen biesas (bütünüyle esassız)" olarak gördüklerini belirtmiştir.[117]

Bununla beraber temmuz başlarında özellikle İngiltere'nin Edirne konsolosu tarafından dile getirilen -kaynağı verilmeyen- "vahşet" haberleri Bulgaristan olaylarının sıcaklığını korumasına neden olmuştur. Söz konusu konsolos, 2 Temmuz tarihinde Bulgarların zayiatının 60 köy ile 20.000-30.000 arasında kişi, Türklerinse 5 köy ile 200-300 kişi olduğunu rapor etmiştir. Batak, Otlukköy gibi belli başlı yerlerde geniş katliamların gerçekleştiğini ileri süren rapor, çeşitli cinayet hikâyeleriyle süslenmiştir.[118] Bu tür yazışmaların da etkisiyle, liberal basında benzer "vahşet" haberleri aynı şekilde yayımlanmaya devam etmiştir.[119] *Times* gazetesi bile, 8 Temmuz'da 100 Bulgar köyünün yıkıldığı, yaklaşık 25.000 silahsız ve savunmasız kişinin -İstanbul gazetelerinde 40.000 kişinin- öldürüldüğü, çocukların köle olarak Edirne ve Filibe sokaklarında satıldığı, işkencenin uygulandığı, kadınlara tecavüz edildiği, 10.000 civarında Bulgarın hapse atıldığı ve mültecilerin açlıktan ölüme terkedildiği şeklinde akla ve hayale gelmeyecek haberlere yer vermiştir.[120]

10 Temmuz'da Avam Kamarası'nda konu tekrar gündeme getirildiğinde Disraeli, Bulgaristan'da kötü muamelelerin vukubulmuş olabileceğini, ancak bunun düzenli birlikler tarafından değil, ihtilal anında polis müdürünün yardıma çağırdığı silahlı halk tarafından yapılmış olabileceğini söyleyerek İngiltere'nin eski kolonilerinden Jamaica'yı örnek göstermiştir. Bununla beraber, Bulgaristan'da katliam olaylarının meydana gelmiş olabileceğini de belirtmiştir. Ancak kızların köle olarak satıldığı veya 10.000'den fazla kişinin hapsedilmiş olabileceğine ihtimal vermemiştir.[121] Aynı zamanda Disraeli bir soru üzerine, geçmiş zamanlarda Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsolos sayısının liberal hükümet tarafından azaltılmasının, İngiltere'nin Avrupa Türkiye'si ile daha iyi haberleşmesine engel olduğunu söylemiştir. Disraeli sözünü İngiliz çıkarlarına vurgu yaparak bitirmiştir: "İngiltere'nin körü körüne ve en yüksek insanlık hislerini taşımasından dolayı hep Türkiye'yi destekleyeceğini veya şu anda Türkiye'yi desteklemekte olduğunu düşünenler yanılıyorlar... Biz İngiltere İmparatorluğu'nun varlığını zarara uğratacak herhangi bir adımı kabul etmeyiz."[122]

117 BOA., *HR.SYS.*, 1917/44, 20.06.1876.
118 Bkz: BOA., *HR.SYS.*, 1917/45, 202.07.1876.
119 Bkz: Wirthwein, *a.g.e.*, s.66.
120 "War", *The Times*, 08 July1876, pg.12.
121 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.43.
122 Millman, *a.g.e.*, s.158.

Birkaç gün sonra Rusçuk Konsolosu Reade'in raporu ulaştığında ise Disraeli, liberal basının saldırılarına ve gazete yazarlarının abartalı detaylarına karşı koymak için daha uygun bir zemin bulmuştur. Disraeli, Konsolos Reade'in raporuna dayanarak şunları söylemiştir: "Bir konsolos, bazı başıbozukların epey vahşi birtakım çalışmalar içinde olduğunu işitiyor ve devam eden vahşice faaliyetlerin raporunu hazırlamak üzere bu zalim insanların sıkça uğradığı kahvehaneye gitmek için birtakım kişilere ulaşıyor. Bunlardan biri, 5 bin ya da 6 bin kişinin masum olduğu hâlde cezalandırıldığını söylüyor; bir başkası ise cevap verdiğinde sanki katliamı methederek '25 bin ya da 26 kişinin katledildiğini söyleseydiniz daha doğru olacaktı' diyor. Şimdi biz böyle konularda doğru bilgi edinmenin, iyi organize edilmiş bir polis idaresi olan medeni uluslarda bile nasıl zor olduğunu daha iyi biliyoruz... Bir an için sık sık alınan haberlerin doğruluğu anlaşılmadan, bir konsolosa meçhul bir Bulgar tarafından getirilen bu 'kahvehane dedikodusu'nu benimsemek haklı görülemez."[123] Benzer şekilde Disraeli, 17 Temmuz'da parlamentoda Elliot'un telgraflarına dayanarak,[124] her iki tarafın da katliama giriştiğini, Müslüman ve Hıristiyan halkın, özellikle de Çerkezlerin köylerinin yakılarak ayaklanmanın tahrik edilmesinin baş müsebbibinin Sırbistan memurlarıyla Bulgar İhtilal Komitesi mensuplarının olduğunu, isyanı bastıran başıbozukların/Çerkeslerin yardımcı askerler olarak değil, evini ve ailesini saldırılardan korumak için "adeta ahali sıfatıyla eşkıyaya saldıran kimseler" olduğunu belirtmiştir. Disraeli'ye göre *Daily News* ve *Times* gazetesinde çıkan haberler abartılı ve Bulgar ve Rus kaynaklarından alınmaktaydı. Türkiye Hıristiyanlarının Osmanlı Devleti'ne sadakatinden kuşku yoktu, öyle ki Sırplar aleyhine teşkil edilen askeri birliklerde pek çok gönüllü Hıristiyan Müslümanlarla bir araya gelmişlerdi.[125]

123 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.V, s.45

124 Elliot'un Bulgaristan'ın ahvaline dair telgrafına konu olan raporu, Derby'nin 13 Temmuz'da kendisinden Daily News ve The Times'ın 8 Temmuz 1876 tarihli nüshasında çıkan haberlerin araştırılması talimatı üzerine hazırlanmıştı. Elliot'un söz konusu raporu büyük ölçüde Edirne'deki İngiliz Konsolos Vekili Dupuis'in verdiği bilgiler kapsamında hazırlanmıştı. Elliot, edindiği bazı bilgileri ise Bulgaristan'daki Yunan konsolosların aktardıklarını paylaşan Yunanistan'ın İstanbul'daki elçisinden elde etmiştir. Bakınız: BOA., *HR.SYS.*, 1918/1, 18.07.1876, s.10.

125 BOA., *HR.SYS.*, 1918/1, 18.07.1876.

Bir grup başıbozuk.
(Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*)

Disraeli, Bulgar olayları konusunda "vahşet haberleri"ni yalanlayarak tansiyonu düşürmeye çalışırken; haziran ve temmuz ayları içinde basında ve Avam Kamarası'nda cereyan eden tartışmaların hükümetin itibarını zedelediğini görmekteydi. Hükümet, kamuoyu baskısı karşısında ve 26 Haziran'da Lordlar Kamarası'nda Argyll Dükü'nün isteği üzerine tahkikat için önce İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne

talimat vermiş, daha sonra da 19 Temmuz'da özel elçi sıfatıyla Walter Baring'i bölgeye göndermiştir.[126] Bununla da yetinmeyen İngiliz hükümeti, vukubulan olayların gerçekleşip gerçekleşmediğine nezaret etmek için Osmanlı ordusu maiyetine bazı subayları tayin etmiştir. General Arnold Campbell bunlardan biriydi.[127] Diğer taraftan Bakan muavini Tenterden, muhalif görüşlere karşı daha iyi hazırlanılması için "Doğu Sorunu" konusunda *Mavi Kitabı* baskıya vermek için çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.[128]

İngiliz hükümeti durumu soruşturmak için bölgeye temsilciler gönderilmesine rağmen, katliam hikâyeleriyle şoke edilen halk hissiyatı giderek alevlenmeye başlamıştır. 7 Ağustos'ta Avam Kamarası'nda yapılan tartışma hükümet için zarar verici nitelikteydi. Disraeli, açık bir şekilde "Bulgar Katliamı"nın hükümet için zarar verici olduğunu ve bu zor durumda parlamentonun tatile girmek üzere olmasının bir şans olduğunu açıkça ifade etmiştir. Lord Derby'nin yardımcısı Bourke'un hükümeti savunan mahir konuşmasının da daha ciddi sonuçların doğmasını önlediği belirtilmelidir. Gelinen noktada Disraeli için iki önemli sonuç ortada duruyordu:

1. Elliot'un enerjisinin bitmek üzere olması ve onun tamamen bilgi eksikliğine sahip olması.

2. [İngiltere] Dışişleri Bakanlığı'nın benzer şekilde töhmet altında bulunması. Çünkü Dışişleri Bakanlığı konu ile ilgili ilk açıklamalarda kendisini yanlış yönlendirmiş ve özellikle Konsolos Reade'in raporunu zamanında iletmemekle görevini aksatmıştı. Disraeli'ye göre, mevcut durum "İngiltere'nin iç ve dış diplomatik sistemini büyük bir şekilde savunmasız bırakacak kadar korkutucuydu."[129] Sakin mizaçlı Hartington bile, Elliot'u ciddi bir şekilde eleştirmiş ve İngiltere hükümetinin Türkiye'yi protesto etmesini istemiştir.[130]

Parlamento oturumunun son tartışması 11 Ağustos'ta meydana gelmiştir. Bu arada soruşturma için gönderilen W. Baring'in ön rapo-

126 Şimşir, *a.g.e.*, s.CXXVI-CXXVII. İngiltere hükümeti 19 Temmuz'da W. Baring'in soruşturma için Bulgaristan'a gönderilmesine kadar, Belgrad, Rugusa, Edirne ve Çetine (Cetinje) konsolos yetkilileri tarafından bilgilendirilmiştir. Onların hükümete gönderdiği yazılarda "katliam"a ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktaydı. Iseminger, *a.g.e.*, s.300.

127 BOA., Y.EE., 44/45, 21 B. 1293.

128 Marvin Swartz, *The Politics of British Foreign in the Era of Disraeli and Gladstone*, London, 1985, s.337-338.

129 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.46.

130 Wirtwein, *a.g.e.*, s.74-75; Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.46.

ru da ulaşmıştı.[131] Özellikle hükümet, muhalefetten Avelyn Ashley,[132] Forster ve Harcourt'un ağır saldırılarına maruz kalmıştır. Harcourt, İngiliz İmparatorluğu'nun antlaşmalarının ifşa edilmesini ve geleneksel politikasını değiştirmesini isteyecek kadar ileri gitmiş ve öfkesini "Allah'tan ümit ederim ki hükümet Türklerle birlikte hesaba çekilsin" diyerek yansıtmıştır. Buna karşın oluşan gergin havada Disraeli, temel olarak İngiliz İmparatorluğu'nun kurulduğu prensiplere ve imparatorluğun korunması ilkesine vurgu yapmıştır. Aynı zamanda Disraeli, mevcut durumda İngiliz çıkarları için gerekli olan Osmanlı toprak bütünlüğü ve bağımsızlığının kendisi için tabu olmadığını da belirtmiştir. Ona göre, Osmanlı hükümetinin topraklarını kontrol etmekte yetersiz olduğu anlaşılırsa, İngiltere görevini yapmaya hazır olacaktır. Disraeli İngiltere'nin görevini ve "doğu" politikasını açık bir şekilde şöyle izah etmiştir: "Biz, Türkiye'yi kör bir hurafeden ve insanlığın yüksek amaçlarına sempati duyma isteğinden dolayı desteklemedik; bu kritik zamanda görevimiz olan şey İngiliz İmparatorluğu'nu korumaktır."[133]

Anlaşılacağı gibi Disraeli, gelecekte İngiliz dış politikasında birtakım değişikliklere işaret etmekle beraber, "Bulgar Katliamı" söylentilerinin İngiliz kamuoyunda yarattığı etkiyi hissettiğini de göstermekteydi. Bulgar meselesini, dış politikası için sıkıcı bir engel olarak gören Disraeli, 3 Eylül'de Salisbury'e "Eğer bu uğursuz 'katliamlar' olmasaydı İngiltere için çok şerefli ve Avrupa'yı memnun edici bir barış yapmış olmamız gerekirdi" diye yazmıştır.[134]

Özellikle eylül ayında meselenin Gladstone'un ve kilisenin öncülüğünde adeta ulusal bir boyut kazanması İngiliz hükümeti ve dış politikası için çok daha ciddi sonuçlar doğuracaktır. Bu bakımdan Bulgar Sorunu, çoğu kez hükümeti dolayısıyla da Muhafazakâr Parti'yi kamuoyu ve Liberal Parti ile karşı karşıya bırakmakla kalmamış, aynı zamanda Disraeli ile Gladstone arasında kişisel bir çekişmenin de nedeni olmuştur.

---

131 Baring'in gönderdiği ön rapor "katliam" ve köylerin yakılması konusunda gazetelerde görülen haberleri kısmen doğrulamıştır. Fakat Baring Türklerin de benzer muamelelere maruz kaldığını yazmıştır. Aynı zamanda Baring, kadınların ve çocukların satıldığı, sokaklarda, arabalar dolusu kesik başların teşhir edildiği söylentilerini yalanlamıştır. *British Documents*, vol.2, Doc.402, Baring'den Elliot'a, 22 Temmuz 1876, s.294. Böylece Baring İngiliz basınında çıkan abartılı haberlerin pek çoğunun doğru olmadığını da ortaya koymuş oldu.

132 Evelyn Ashley'in değerlendimesi için bkz: Seton - Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.60.

133 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.48.

134 Blake, *a.g.e.*, s.568; Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s. 52.

b. Dışişleri Bakanı Lord Derby'nin Bulgaristan Ayaklanması Karşısındaki Görüşü

Lord Derby de Disraeli gibi İngiltere'nin çıkarlarını ve etkisini korumak için Balkanlar'da statükonun devam etmesi gerektiğine inanmaktaydı. Derby bu inancını, 15 Haziran'da Lordlar Kamarası'nda Lord Delawarr'ın Paris Antlaşması'nı Türkiye aleyhinde yorumlayarak büyük devletlerin müdahale hakkı ve Balkan halklarına bağımsızlık verilmesi yönündeki görüşlerini belirtip, hükümetin geleneksel politikasını devam ettirip ettirmeyeceğini sorması üzerine açıkça göstermiştir. Derby, Paris Antlaşması'nın geçerliliğini koruduğunu hatırlatmış ve eklemiştir: "Paris Antlaşması'nın öngördüğü garanti Türk İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün garantisidir ve gerçekten Bâbıâli ile tebaası arasındaki iç kavgalarda bir tarafı ya da diğerini tutmamız tamamen imkânsızdır."[135] Bu nedenle Derby, statükonun temini için Bulgaristan Ayaklanması'nın sona erdiği ancak Bosna-Hersek Ayaklanması'nın hâlâ devam ettiği haziran ayı sonlarında, İstanbul elçiliğine ayaklanmanın bastırılması ve düzenin restore edilmesi zorunluluğunu tekrarlamıştır.[136] Bununla birlikte, Derby ayaklanma bölgeleri için Bâbıâli'nin taahhüt ettiği reformları uygulayarak güven temin etmesinin şart olduğuna inanmıştır.[137] Bulgaristan olaylarının İngiltere'de duyulduğu ve 23 Haziran'da konunun Avam Kamarası'nda tartışıldığı sırada Derby, *Daily News*'de görülen abartılı "katliam" haberlerine çok fazla itibar etmemiştir.[138] Derby, resmi bilginin teyit etmediği gazete haberlerinin güvenirliğine ihtiyatla bakmıştır. 26 Haziran'daki Lordlar Kamarası'nda Argyll Dükü'nün sorusu üzerine hiçbir surette tasdik ve teyid edilmeyen bilgiye itimad edilemeyeceğini belirtmiş, acımasızca eylemlerin iki tarafça işlenmiş olabileceğini, ancak olayların *Daily News* muhabirinin anlattığı derecede olmadığını beyan etmiştir. Derby anlatılanların abartılı olabileceğine ilişkin Girit örneğini hatırlatmıştır. "Benim de bizzat tanık olduğum" diyerek dikkat çektiği Girit İsyanı sırasında da Türkler aleyhine ayyuka çıkarılan katliam haberlerinin doğru çıkmadığına işaret ederek, "Girit Ayaklanması'ndaki şiddet olayları-

135 *The Times*, 15 Haziran 1876; BOA, *HR.SYS*, 212/27, 20.06.1876.

136 *British Documents*, vol.2, Doc.351, Derby'den Elliot'a, 29 Haziran 1876, s.258. Derby 4 Temmuz'da da Buchanan'a "*bir Türk zaferinin ayaklanmanın bastırılması konusunda olumlu etki yapacağına inandığını*" tekrarlamıştır. *British Documents*, vol.2, Doc.369, Derby'den Buchanan'a, 4 Temmuz 1876, s.268.

137 *British Documents*, vol.2, Doc.333, Derby'den Elliot'a, 13 Haziran 1876, s.244. Derby, İngiltere hükümetinin Bâbıâlî'yi reformaların uygulamasına zorlamasını, Bâbıâlî'nin bir dostu ve müttefiki olarak görevi olduğunu da belirtmiştir. *British Documents*, vol.2, Doc.333, Derby'den Elliot'a, 13 Haziran 1876, s.245.

138 Wirthwein, *a.g.e.*, s.66.

nın onda dokuzunun doğru olmaması"nın bunu ispatlandığını ifade etmiştir.[139] Bununla beraber Derby, 26 Haziran 1876 tarihinde toplanan Lord Kamarası'ndan iki gün sonra İstanbul'daki elçisi Henry Elliot'tan durumu soruşturmasını istemiş ve ona *Daily News*'in 23 Haziran tarihli bir nüshasını göndermiştir.[140] Benzer şekilde 13 Temmuz'da yine Elliot'tan, 14 Temmuz'da ise Edirne Konsolos Vekili Dupuis'ten Tatarpazarcık ve Filibe'deki olayların soruşturulmasını istemiştir.[141]

İngiltere'de "Bulgar Vahşeti" konusunda hissiyatın yükselmesi ile birlikte kamuoyuna karşı duyarlı olan Lord Derby, ağustosun sonlarına doğru Türkiye'ye yönelik politikanın değiştirilmesine meyleden bir tavır almıştır.

Derby, 22 Ağustos ve 5 Eylül'de gönderdiği yazılarda Elliot'u uyararak İngiltere'de Türkiye'ye olan sempatinin Bulgaristan'daki olaylarla yıkıldığını ve olayların bütün İngiliz toplum sınıflarında öfke yarattığını söyledikten sonra Rusya'nın Türkiye'ye ile savaşa girmesi gibi olağanüstü bir durumda bile İngiltere hükümetinin pratik olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun savunulmasında savaşı önleyemeyeceğini belirtmiştir.[142] 25 ve 28 Ağustos'ta ise Derby, Türk tarafına uyarıcı telgraflar göndererek, Bâbıâli'nin süratle "Türkiye için öldürücü sonuçları olabilecek" büyük devletlerin müdahalesini önlemek için savaş hâlinde bulunduğu Sırbistan ve Karadağ ile barış yapması gerektiğini belirtmiş ve daha sonra Bulgar asilerine karşı uygulanan "acımasızlığı" protesto etmiştir.[143] Derby, hükümeti adına Bâbıâli'ye baskı yapan sert uyarılarını sonraki günlerde de devam ettirmiştir.

11 Eylül'de İşçi Sendikaları (London Trades' Unionists ve Working Mens's Peaces Associations) adına kendisini ziyaret eden heyete[144]

---

139 "House of Lords", *The Times*, Issue:28666, 27 June 1876, pg.6. Derby, Argyll Dükü'nün Daily News'ten hareketle Bulgaristan'daki "katliam ve vahşette" Başıbozuklar ve düzenli askerlerin kullanıldığı eleştirisi üzerine, daha önce Başıbozuk askerlerin hareketlerinin yasaklanması hususunda Osmanlı hükümetinin uyarıldığını, bu yönde de kendilerine güvence verildiğini belirtmiştir. *Gösterilen Yer.*

140 *British Documents*, vol.2, Doc.358 ve 359, Derby'den Elliot'a, 28 Haziran 1876, s.263-266.

141 *British Documents*, vol.2, Doc.372, Derby'den Elliot'a, 13 Temmuz 1876, s.269. *British* Documents, vol.2, Doc. 376, Derby'den Dupuis'e 14 Temmuz 1876, s.272; BOA., *HR.SYS.*, 1918/1, 18.07.1876. Yukarıda bahse konu olan Elliot'un 14 Temmuz cevabî telgrafında "Bulgar vahşeti"ne dair haberlerin abartılı, Rus ve Bulgar kaynaklı olduğuna dikkat çekilmiş, mesele ile ilgili olarak Bâbıâlî'nin "birçok defa uyarıldığı" belirtilmiştir. BOA., *HR.SYS.*, 1918/1, 18.07.1876. s.11.

142 Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.62.

143 Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.62.

144 Derby'yi ziyaret eden heyet adına konuşanlardan George Potter, "Büyük Sorun (A Great Question)" olarak addettiği Bulgaristan Meselesi'nin İngiltere'de

Bulgar sorunu karşısında hükümetin dış politikasını savunan Derby, muhalefetin gerek basında, gerekse toplantılarda haksız ithamlarda bulunduğunu söylemiştir. Bununla birlikte Bulgaristan'da meydana gelen olaylarla ilgili ileri sürülen "katliam" olaylarını kabul eden ve İngiltere'deki kamuoyu hissiyatına katılan Derby, söz konusu "üzücü" olayların gerçekleştiği sırada Bâbıâli'nin istisnai bir durum içinde bulunduğunu, Osmanlı vükelasına yüklenmek istenen suçlamaların haksız olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin görevini yaptığını belirtmiştir. Ayrıca İngiltere'nin "vahşet" olaylarına karışanların cezalandırılması ve bundan böyle bu tip olayları önleyecek tedbirlerin alınması için Bâbıâli nezdinde nüfuzunu kullanmakta ısrarlı olduğu hususunda teminat veren Derby, her ne suretle olursa olsun Bâbıâli'nin İngiltere tarafından teşvik edildiğine dair suçlamaları kesin bir şekilde reddet-

bütün toplum sınıflarında yarattığı büyük üzüntü ve heyecana işaret ettikten sonra İngiliz hükümetinin "gaddarca" işlenen olayların tekrarı durumunda ittifak ettiği diğer devletlerle birlikte Osmanlı Devleti'ni kontrol altına alıp söz konusu olayları önlemesi, dolayısıyla da şiddetli tedbirler almasının görevi olduğunu ifade etmiştir. Potter, ayrıca İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni koruyucu ve destek verici politikasından vazgeçmesi durumunda Bâbıâlî'nin yürüttüğü "insanlık dışı" fiillere başvuramayacağını ve Avrupa'daki Türk'ün gücünün sınırlandırılması konusunda ileri sürülen planların tartışılabileceğini konuşmasına eklemiştir. Mösyö Guille ise konuşmasını daha ağır bir tonda yaparak İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne fiilen değil ama ağır davranarak dolaylı yardım sağladığını beyan etmiştir. Diğer taraftan Guille, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkiler ve İngiltere'nin üstlenmesi gereken sorumluluk konusunda açık bir öneride bulunmuştur: İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilişkileri kesilmesi ve Türkiye'nin Avrupa haritasından silinmesi. İşçi cemiyetilerinin diğer temsilcileri Loyd Jones meseleyi bütün insanlığın bir meselesi olarak değerlendirirken, Burnett ise Kırım Savaş'ında İngiltere'nin Osmanlı Devleti için "döktüğü kana" ve harcadığı hazineye hayıflanmıştır. Rahip Denton, "katliamlarda" Osmanlı Devleti'nin İngiltere desteğine itimad ve istinad etmiş olmasının etkisine dikkat çekmiş ve İngiltere politikasının Balkanlar'daki problemli bölgelerin halkının Rusya'ya sevk ve müracaat etmesine yol açtığını belirtmiştir. Cremer de Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne verilen hak edilmeyen desteği ve İngiliz donanmasının Beşike Koyu'ndan çekilmesi yönündeki isteğini tekrarladıktan sonra, "Doğu Sorunu"nu "memnuniyet verci (satisfactory)" bir esasa bağlamak için Bosna-Hersek, Bulgaristan ve Sırbistan'a "tam bağımsızlık (absolute independence)" verilmesini, Osmanlı Devleti'nin bu garantiyi vermemesi durumunda İstanbul'daki İngiliz elçisinin çekilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Temsilcilerden Lucraft ise, askeri güce başvurmadan sorunun çözülemeyeceğini, bir gün mensubu olduğu işçi sınıfının işe müdahale ederek sorunu kanlı bir şekilde çözeceğini beyan etmiştir. Diğer temsilciler de benzer görüş ve taleplerde bulunmuşlardır. İşçi cemiyetleri adına serdedilen bütün bu görüş ve taleplerin, İngiliz toplumunda Osmanlı aleyhtarı tepkilerin had safhaya ulaştığını ve İngiliz hükümetinin sorun karşısında kamunun hissiyatına meyletmekten başka şansının olmadığını göstermiştir.

miştir. Buna delil olarak da İngiltere'nin Andrassy Notası ile Berlin Memorandumu karşısında izlediği politika ile mayıs sonlarında İngiliz donanmasının Beşike Koyu'na Osmanlı hükümetine destek için değil gayrimüslim halkı korumak amacıyla gönderildiğini göstermiştir. Bu politikanın da o dönemde herkesçe benimsendiğini bu görüşüne eklemiştir. Konuşmasının devamında ise İngiliz dış politikasının ve "Doğu Sorunu"nun temelde İstanbul'un kimde kalacağı sorunundan ibaret olduğunu ifade etmiştir. İstanbul'un başka bir devletin eline geçmesini önlemek için İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunması tezini savunmakta kararlı olduğunu belirtmiştir. Derby'ye göre ne Sultan Murad'ın hastalığı ne Osmanlı Devleti'nin kötü yönetimi ne de Osmanlı askeri tarafından işlenen cinayetler İngiltere'yi bu politikasından vazgeçirebilirdi. Osmanlı topraklarının paylaşılması meselesi ise bir Avrupa savaşını kaçınılmaz kılacağından 20 seneden beri İngiltere'nin icra ettiği "statükonun muhafazası" politikası en sağlam politika olarak addedilmiştir. Zira İngiltere'nin politika değişikliğinin hem İngiltere hem de dünya için bir felaketi mucip olacaktır. Bununla birlikte İngiltere için hâlihazırda savaşa son vererek devam etmekte olan Bosna-Hersek meselesinin halledilmesi konusunda diğer devletlerle ortak hareket etmek en makul yol olacaktır. Derby, Türklerin Asya'ya sürülmesi görüşünü benimsememiştir çünkü böyle bir çabanın intikam hissiyle hareket edilmesine ve bunun ise yeni "aşırılıklara" neden olabileceğini düşünüyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da çökmesi "İslam Problemi"ni ortadan kaldırmayacak, Asya'da ve Hindistan'da milyonlarca Müslüman ve Hıristiyanın birlikte yaşadığı yerlerde sorun aynı şekilde devam edecektir. Diğer taraftan Derby'ye göre, birkaç Müslüman tarafından işlenen "cinayetler"den dolayı, mitinglerde bütün Müslümanların açıkça itham edilmesi doğru değildi. Bu nedenle Derby, gerçeğe aykırı ve önyargılı bu tek taraflı suçlamaların vahim sonuçlar doğuracağı ve bu gibi sözlerin, daha sonra Doğu'da Bulgaristan'daki esef verici olaylarla mukayese edilmeyecek tarzda birtakım katliamların meydana gelmesine sebep olabileceği ikazında bulunmuştur.[145]

Lord Derby'nin gittikçe sertleşen üslubunda, İngiliz kamuoyunun baskısıyla, Başbakanın temmuzun ortalarından itibaren kendisine gönderdiği yazıların önemli bir etkisi olduğu söylenebilir. Bu yazıların bazıları başlangıçta, olaylarla ilgili bilgilerin Başbakanlığa iletilmesinin

145 "Lord Derby on the Eastern Question", *The Times*, 12 Eylül 1876. Ayrıca bkz: BOA, *HR.SYS.*, 212/52, 14.09.1876. Bu görüşmenin tahlili konusunda bkz: Cevdet Küçük, "Bulgar İhtilali'nin (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri", *GAAD*, 8-9, Ayrı Basım, İstanbul, 1980, s.122-123.

geciktirilmesinden dolayı Dışişlerini suçlayıcı nitelikteydi.[146] Suçlamalara bazen, olayların mahiyeti konusunda Başbakanı yanlış yönlendirdiği gerekçesiyle Elliot da dâhil edilmekteydi.[147]

Başbakan Disraeli, Lord Derby ile yazışmalarında, temelde Osmanlı toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına dayanan geleneksel İngiliz politikasını telkin ederek İngiltere dış politikasının yönünü tayin etmesine rağmen, gelecekte şartların değişmesiyle İngiltere'nin icra edebileceği muhtemel politik değişimi de ima etmekteydi.[148] Yine de Disraeli, Derby'ye Bulgaristan olaylarıyla ortaya çıkan genel görüşün etkisinde kalmamayı tavsiye etmiştir.[149]

c. Bulgaristan Ayaklanması Karşısında İngiltere İstanbul Elçisi Sir Henry Elliot'un Görüşü

İngiliz hükümetinin Türkiye hakkında en önemli bilgi kaynaklarından biri İstanbul'daki büyükelçisi Sir Henry Elliot'tu. Elliot başta Edirne olmak üzere Avrupa Türkiye'sindeki konsoloslardan ve İstanbul'daki meslektaşlarından aldığı bilgiyi ülkesine iletmekteydi. Oldukça zeki ve olayları çok iyi analiz ettiği görülen Elliot'un Bosna-Hersek Ayaklanması'nda olduğu gibi hükümetinin "Doğu" politikası konusunda Başbakan ve Dışişleri Bakanı üzerinde küçümsenemeyecek ölçüde bir etkisi olduğu ileri sürülebilir. Bu nedenle, çoğu kez polemik konusu olan Elliot'un görüşlerinin ortaya konulması büyük önem taşımaktadır.

Elliot, Bulgaristan Ayaklanması'nın Slav örgütlerinin ve Rusya'nın bir eseri olduğuna inanmıştır. Telgraf ve mektuplarının pek çoğunda bu görüşünü dile getirmiştir.[150] Bu belgelerde İstanbul'daki Rus elçisi Ignatyev ve Filibe'deki Rus Konsolosu Nayden Gerov ayaklanmanın hazırlayıcıları ve tahrikçileri olarak görülmüştür. Elliot, Rus Elçisi

146 Bkz: Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.44,46.

147 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, Lord Derby'ye, 7 Ağustos 1876, s.46; Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, Lord Derby'ye, 15 Ağustos 1876, s.49.

148 Örneğin bkz: Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.52-54.

149 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.53.

150 Örneğin bkz: *British Documents*, vol.2, Doc. 242, Elliot'tan Derby'ye, 15 Mayıs 1876, s.196-197; *British Documents*, vol.2, Doc. 309, Elliot'tan Derby'ye, 17 Mayıs 1876, s.230; *British Documents*, vol.2, Doc. 324, Elliot'tan Derby'ye, 25 Mayıs 1876, s.239. Elliot burada Rus parasal yardımını da ima etmektedir. Bu mektubunu kaleme almadan bir gün önce de Belgrad Konsolosu White kendisine ayaklanmada Slav komiteleri ve Rusya'nın rolüne dikkat çeken bir mektup göndermiştir. *British Documents*, vol.2, Doc. 304, White'tan Elliot'a, 24 Mayıs 1876, s.227. Ayrıca bkz: Sir Henry Elliot, *a.g.e.*, s.257, 267-268.

Ignatyev'in rolünü ortaya koyduğu yazılarında onun etkisi altındaki Mahmud Nedim Paşa'nın yeteneksizliğine de dikkat çekmiştir. Özellikle, Mahmud Nedim Paşa'yı Ignatyev'in müdahalesiyle ayaklanma bölgesine geç ve yetersiz asker göndermekle suçlamıştır.[151] Bu şekilde ayaklanmanın dışarıdan tahrik edildiğine inanan Elliot, Lord Derby gibi statükonun korunmasını ve çözüm olarak ayaklanmanın bir an önce bastırılmasını düşünmüştür.[152]

Bulgaristan Ayaklanması bastırıldıktan sonra ileri sürülen "Bulgar Katliamı" söylentilerini hayali ve abartılı olarak gören Elliot,[153] katliam haberlerini Rus ve Bulgar kaynaklarının mahsulü olarak kabul etmiştir.[154] Aynı zamanda Bulgar asilerinin, ayaklanma sırasında Hıristiyanlar üzerinde baskı uygulayarak onları nasıl ayaklanmaya katılmaya zorladıklarını ve Müslüman halk üzerinde uyguladıkları tahribat ve katliam hareketlerini biliyordu.[155] Daha ayaklanmanın başlarında Dupuis kendisine asilerin Müslüman köylerini yakıp yıkarak katliama giriştiklerini bildirmişti.[156] Bu nedenle Elliot, başından beri asiler tarafından provake edilen Müslümanların bir misilleme hareketine girişebileceğinden endişe ediyordu. Elliot, ileri sürülen "katliam" iddiasının, Müslümanların maruz kaldıkları zulüm ve katliamlara karşı giriştikleri bir misilleme hareketinden ibaret olduğuna ve her iki tarafça da uygulandığına inanmıştır.[157] Böylece İngiltere'de basında çarpıtılıp, abartılı bir şekilde ele alınan Bulgaristan olaylarının kamuoyunun hissiyatını yükselterek hükümete karşı ciddi eleştiriler yöneltilmesine neden olduğunda, eleştirilerin bir kısmı olayları zamanında bildirmediği ve saptırdığı gerekçesiyle Elliot'u hedef almıştır.[158] Dolayısıyla Elliot, parlamento tartışmalarına ve basına sık sık konu olmuştur. Onun bazen

151 Sir Henry Elliot, *a.g.e.*, s.267. Elliot, Derby'ye gönderdiği 17 Mayıs tarihli mektubunda da Mahmut Nedim Paşa'nın, Filibe valisinin önerdiği tedbirleri dikkate almadığını yazmaktaydı. *British Documents*, vol.2, Doc.309, Elliot'tan Derby'ye, 17 Mayıs 1876, s.230.

152 *British Documents*, vol.2, Doc.242, Elliot'tan Derby'ye, 15 Mayıs 1876, s.197.

153 *British Documents*, vol.2, Doc.359, Elliot'tan Derby'ye, 19 Haziran 1876, s.260.

154 *British Documents*, vol.2, Doc.373, Elliot'tan Derby'ye, 6 Temmuz 1876, s.269.

155 *British Documents*, vol.2, Doc.373, Elliot'tan Derby'ye, 6 Temmuz 1876, s.269-270. *British Documents*, vol.2, Doc.379, Elliot'tan Derby'ye, 14 Temmuz 1876, s.272-273.

156 *British Documents*, vol.2, Doc.244, Dupuis'ten Elliot'a, 6 Mayıs 1876, s.197-198.

157 Sir Henry Elliot, *a.g.e.*, s.263, 268.

158 Bu yönde kendisi için yapılan suçlamaları haksız gören Elliot, kendisine ulaşan her bilgiyi Londra'ya zamanında gönderdiğini ve Bâbıâlî'ye Başıbozukların kullanılmaması gerektiği yönünde yaptığı itirazların da 28 Mayıs, 8 ve 19 Haziran tarihli telgraflarında mevcut olduğunu ifade etmiştir. Sir Henri Elliot, *a.g.e.*, s.260-261.

Büyükelçilikten alınması gerektiği bile söylenmiştir.[159] Başlangıçta Elliot'u savunan Disraeli bile, baskıların artmasıyla onun "hükümete zarar verdiğini ve enerjisinin bittiğini" söylemiştir.[160] Aslında Disraeli'nin bu ifadeleri, hükümetin "Bulgaristan Vahşeti"yle karşı karşıya kalmış olduğu tehlikeli durumun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu konuda Derby'nin de Elliot'u ikaz ettiğini daha önce belirtmiştik.

Elliot, "Benim için Bulgaristan'daki katliamlarda kullandığım dilden daha güçlü bir dil kullanmak imkânsızdır" diyerek suçlamalara karşı 9 Ağustos'ta sert bir şekilde cevap vermiştir. Elliot, kendisinin "katliamları" önlemek adına hiçbir şey yapmadığı iddialarına karşı çıkmıştır. Aksine Bâbıâli'yi başından beri başıbozukların kullanılması ve Müslüman halkın silahlanması konusunda ikaz ettiğini ve Türk bakanlarının dikkatini konuya çektiğini söylemiştir. Bu vesileyle Türk tarafına karşı kullanabileceği en güçlü diplomatik dili kullandığını belirten Elliot, sözlerini şöyle tamamlamıştır: "Sanki Türkiye bir İngiliz kolonisi, ben de bu kolonin valisiymişim gibi kişisel bir şekilde bu 'katliam'lardan sorumlu tutularak belirli bir öfkenin kendime yöneldiğini görüyorum."[161]

Elliot, suçlamaların haksız olduğunu açıkça belirtirken bunun İngiliz çıkarları için de yersiz olduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla Elliot da Başbakan gibi Bulgaristan olaylarının "Doğu"daki İngiliz çıkarlarına zarar verebileceğinden endişe ediyordu. Elliot, Derby'nin gönderdiği uyarı mektuplarına geleneksel İngiliz politikasını temel alan cevabında şunları söylemiştir:[162] "Körü körüne bir Türk sempatizanlığı suçlaması karşısında şunu belirtmeliyim ki, tutumumda Türkler adına herhangi bir duygusal etkiye yer yoktur, fakat gücümün sonuna kadar İngiliz çıkarlarını koruma kararlılığına sahiptir. Bu çıkarlar ise derin bir şekilde Türk İmparatorluğu'nun dağılmamasını esas alıyor. Politikamızı yöneten en mümtaz devlet adamlarıyla mutabık kaldığım, fakat şimdi yüzeysel politikacılar veya sorunda yer alan temel çıkarları unutturmak için asi insanlık hislerine kapılan insanlar tarafından bu politikanın terkedildiği açıktır. Biz Bulgar Ayaklanması'nın bastırılmasına öfke duyabiliriz ve duymamız da gerekir. Fakat kendimize en zararlı olacak değişiklikleri önlemeliyiz. İngiltere'nin yapması gereken ayaklanmada cezalandırılan insanların 10 bin veya 20 bin olup olmadığı meselesiyle müteessir olmak değildir. Biz korkunç muamelelere maruz kalmış yarı sivilleşmiş bir ulusu desteklemekteyiz: Fakat şimdi bunun hepimiz

159 Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.64; Wirthwein, *a.g.e.*, s.76.

160 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.IV, s.46,49.

161 Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.67-68.

162 Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.62-63.

için ülke gündemini işgal ettiği gerçeği, çıkarlarımız açısından doğru bir politik bakışla yeterli bir neden olamaz." Granville'ye yazdığı bir mektupta da Elliot, Bulgar Sorunu'nun İngiltere'de ele alındığı üsluptan müteessir olduğunu ve bunun İngiltere çıkarları için felakete yol açabileceğini tekrarlamıştır.[163]

Bununla birlikte Elliot, suçlamalardan ve ülkesinde oluşan kamuoyu hissiyatından oldukça etkilenmiştir. Lord Derby'nin Bâbıâli'ye birtakım tedbirleri alması yönünde kendisine gönderdiği telgraflar doğrultusunda Türk yetkililerini ikaz etmiş ve üslubunu sertleştirmiştir. Elliot'a göre Bâbıâli sorunun çözümü konusunda ciddi tedbirler almaz ve Avrupa devletlerinin arabuluculuğunu kabul etmezse, Rusya'nın savaş ilan etmesi kaçınılmaz olacaktı. Böyle bir durumda ise İngiltere hükümetinin kendi adına müdahale etmesinin mümkün olmayacağı açıktı.[164]

2. "Doğu Sorunu" Bağlamında Liberal Lider W. Ewart Gladstone'un Bulgar Sorunu'na Bakışı ve Bunun İngiliz Kamuoyuna Etkisi

a-Gladstone'un Türk Aleyhtarlığı ve 1876 Bulgar İsyanı'na Uzanan Süreçte Doğu Sorunu Karşısındaki Tavrı

William Ewart Gladstone'un, Bulgar Sorunu'nu ele alış biçimine değinmeden önce genel manada onun zihnindeki Türk imgesine, bunun süreç içindeki tezahürüne dair birkaç hususu açıklamakta yarar vardır. Öncelikle yetiştiği çevre ve dini inancı, Türklere karşı olumsuz bir bakış açısının zeminini hazırlamıştır. Kendi deyimiyle bütün varlığını adadığı Hıristiyanlık ve kurmak istediği "Tanrı Devleti" için savunduğu politika, bir Haçlı Seferi'nin siyaset alanındaki icrasından başka bir şey değildir. Esasen onun dindarlığı milliyetçilikle içiçe geçmiştir. Eton ve Oxford'da aldığı eğitimle düşünce dünyasının şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Onun düşmanlığa varan Türk aleyhtarlığı buralarda aldığı klasik eğitimden kaynaklanmıştır. Bu düşüncesinin en önemli nedenlerinden biri helenizme karşı duyduğu sevgiydi. Aldığı eğitim ve okuyup etkilendiği kitaplarda helenizme adanmışlık düzeyinde büyük bir hayranlık ve değer veriyordu. Tanrı tarafından seçilmiş bir toplum olduğuna inandığı Yunan kültürünü Avrupa Medeniyeti'nin temeline yerleştiriyordu. Ona göre "bütün

163 Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.63.
164 *British Documents*, vol.2, Doc.446, Elliot'tan Derby'ye 30 Ağustos 1876, s.328.

medeni ülkelerin sahip olduğu" Hıristiyanlık bile Yunanlar aracılığı ile ilahi kaynaktan beslenmiştir. Yunan kültürü bütün medeni milletlerin ruhunda hâlâ canlı bir şekilde yaşamaktaydı.[165]

Gladstone insanlık âlemini iki grupta toplamıştı: Medeni milletler ve barbar milletler. Medeniyet tarihinde medeni toplumlara, medeni olmayan toplumları "medenileştirme" ödevi yüklenmiş olduğuna inanıyordu. Onun bu sınıflamasında Türkler medeniyete düşman barbar insanlardı.

Türkleri ilericiliğin karşısında gerici olarak gören Gladstone'daki Türk algısını, biyorafisi yazarlarından biri olan W. E. Russell şu şekilde açıklamaktadır:

"Ondaki bu hiddetin (Türklere karşı saldırma) sebebini anlamak hiç de zor değil. Gladstone bir hümanisttir. Türk despotu ise zalimdir. O, tam bir özgürlük aşığıdır. Türkler ise köle sahipleridir. O, barış aşığıdır. Türkler ise askerlerden başka bir şey değildir. O, ilerlemeciliğin havarisidir. Türk İmparatorluğu ise gerileme ile eş anlamlıdır. Fakat her şeyden önce Gladstone bir Hıristiyandır. O, Türkleri, yüzyıllarca İsa'ya inanan Hıristiyanları iğrenç zalimlikleriyle kirleten ve en güzel Hıristiyan ülkelerin üzerinde olmaması gereken bir Hıristiyan düşmanı olarak gördü." [166]

Onun zihin dünyasındaki olumsuz Türk algısı açık bir düşmanlığa dönüşmüş ve bu görüşünü, Türklerin Avrupa'dan atılması, Hıristiyanların "Despot Sultan'ın" idaresinden kurtarılması şeklinde en üst perdeden dillendirilmiştir. Bu bakımdan, Gladstone 1876 tarihindeki Bulgar İsyanı'na uzanan süreçte Osmanlı Devleti'ndeki ayrılıkçı hareketlere sıcak bakmış, adeta bir "haçlı savaşçısı" rolünü üstlenmiştir. Henüz on iki yaşındayken alevlenen Yunan Ayaklanması'ndaki isyancıları Homeros'un torunları, İngilizlerin kahramanları olarak görmüştür. Yüzyılın ortalarında İngitere'nin Rusya'ya karşı kendi çıkarlarını korumak amacıyla Osmanlı Devleti'nin yanında Kırım Savaşı'na girişini bile yersiz bulmuştur. Hıristiyanlara tahakküm eden bir devletin korunmasının yanlış olduğunu düşünmüştür. Ona göre İngiltere'nin görevi sultanın "zülmü" altında bulunan milyonlarca Hıristiyanı özgürleştirmekti. Müslüman bir halk ile Hıristiyan bir halkı bir arada tutmak hiçbir zaman üstesinden gelinemeyecek bir sorundu. Bu nedenle düşüncesini savaş (Kırım Savaşı) yıllarında açıkça belirtemese de -Müslüman Osmanlıya karşı- tam anlamıyla bir Rus taraftarıydı. Gladstone, Kırım Savaşı'ndan hemen sonra Eflak Boğdan'ın birleşmesi sürecinde

165 Taha Niyazi Karaca, *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun*, 2. Baskı, Timaş Yayınları: 2472, İstanbul, Nisan 2011, s.77-99.

166 Karaca, *İngiltere Başbakanı Gladstone'un*, s.80.

İngiltere'de başta Kraliçe olmak üzere birçok kişiyi birleşme yönünde ikna etmeyi başarmış ve birlik taraftarlarını cesaretlendirmiştir.[167]

Görüldüğü gibi Bulgar Sorunu'nun ortaya çıkmasından önce Gladstone, Osmanlı Devleti'ne karşı "düşmanlık" düzeyinde ön yargıları olan ve kavgaya hazır bir ruh hâli içinde bulunmaktaydı. O sanki "Doğu Sorunu'nu" çözmeye yeminli "haçlı fedaisi" idi. Bu nedenle Bulgaristan'da patlak veren isyan onun arayıp da bulamadığı bir fırsattı.

b- W. Ewart Gladstone'nun Bulgar Sorunu'na Bakışı ve İngiliz Kamuoyuna Etkisi

Gerçekten de Bulgar Sorunu'nun uzun süre İngiliz kamuoyunun gündemini meşgul ederek Osmanlı-İngiliz ilişkilerini olumsuz yönde etkilemesinde, Gladstone'un "Bulgar Vahşeti" hareketinin öncülüğünü üstlenmesi önemli bir rol oynamıştır. Hatta onun etkisiyle "Bulgar Vahşeti" sadece İngiltere'de değil, Avrupa basını ve kamuoyunda da alışılmışın ötesinde işlenmiştir.[168] Denebilir ki, Gladstone Bulgar Sorunu'yla özdeşleşmişti.

Bulgar Sorunu'nun İngiltere'de geniş bir heyecan uyandırması Gladstone'na hükümeti yıpratmak için iyi bir fırsat vermiştir. Gladstone, halkın manevi desteğini tekrar elde etmenin mümkün olduğunu görmüştü. Ona göre "oyun ayakta ve sorun henüz canlı idi."[169] Paul Adelman'ın belirttiği gibi, "Bulgar Sorunu" Gladstone'un aktif politikaya soyunmasının önemli bir nedeni olmuştur.[170] Dönemin tanığı ve Gladstone yanlısı bir yazar da Gladstone'u 1876'nın Bulgar olaylarından 1880 yılındaki seçim zaferine kadar "bir siyasi kışkırtıcı rolünü oynayan" biri olarak kaydetmiştir.[171]

Böylece Gladstone, "Doğu Sorunu"nu "1879-1880 sonucuna ulaşana kadar" hayatının meselesi yapmış[172] ve hükümete ve Türklere karşı

167 Karaca, *İngiltere Başbakanı Gladstone'un*, s.99-129.

168 Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, İstanbul, 1998, s.21. Villiari, Gladstone'un protestolarının "*uyuyan Avrupa bilincini*" uyandırdığını söylemektedir. *The Balkan Question*, s.57.

169 Shannon, *The Crisis of Imperialism Crisis 1865-1915*, s.128.

170 Paul Adelman, *Gladstone, Disraeli and the Later Victorian Politics, First Edition, Longman, Britian*, 1970, s.73.

171 Koloğlu, *a.g.m.*, s.50 (242).

172 John Morley, *The Life of Gladstone*, vol.II, New York, 1903, s.550. Liberal gazetelerden Spectator, Gladstone'un siyaset sahnesine çıkışını Bucks seçimlerinde Bulgar sorununu kullanmak istemesine dayandırmaktadır. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.73. Tarihçi Orhan Koloğlu ise,

amansız bir mücadeleye girişmiştir. Onun ve partisinin etkileriyle İngiltere'de anti-Türk kamuoyu çığ gibi büyümüş, İngiltere'nin ve İskoçya'nın pek çok şehirlerinde toplantılar yapılmıştır.[173] Bazı kaynaklarda belirtildiği gibi Gladstone meseleyi bir Haçlı Seferi olarak görmüştür.[174] Diğer taraftan liberal günlük ve haftalık yayınlar, Türk aleyhtarı yazılarla kamuoyunun hissiyatını yükseltmekte etkili olmuşlardı.

Hükümete ve Türklere yönelik tavrını sertleştiren Gladstone, Granville'ye gönderdiği bir mektupta[175] hükümeti "acınacak surette etkisiz" ve "ihmalci" olarak nitelendirmiştir. Başbakanı ise konuşmalarıyla Türk hükümetini masum gösteren ve olayları yumuşatmaya çalışan biri olarak değerlendirmiştir. Bu mektupta da Türklere karşı acımasız eleştirilerde bulunmuş ve Türkleri işgalci olmak ve "gittikleri yerde geniş bir kan sınırı bırakmak"la suçlamıştır. Türklere yapılan suçlamaların esası, onların 1856 yılındaki Paris Antlaşması'nın taahhütlerini yerine getirmemelerine odaklanıyordu. Bu nedenle Gladstone, Bulgar Ayaklanması'nı "Bâbıâli'nin vaatleri yerine getirmemesinin" bir göstergesi olarak değerlendiriyordu.

Gladstone'un hükümetin geleneksel "Doğu" politikasına yönelik eleştirilerinde dikkatimizi çeken başka bir husus ise, hükümeti Türkiye'ye karşı daha sert bir politikaya zorlayan Rus yanlısı tutumuydu. Gladstone, Rusya'nın kışkırtıcı ve yayılmacı olmadığını vurgulamış, İngiliz halkından "Rusya'nın duran gulyabani" güvensizliğini terketmesini istemiştir.[176] Kamuoyundan olumlu tepki alınca da se-

---

"Bulgaristan olaylarını" Gladstone'un, Disraeli hükümetinin başarıları karşısındaki ezikliğini aşmasına yardımcı olacak bir tema olarak gördüğünü belirtmektedir. Koloğlu, *a.g.m.*, s.49-50 (241-242).

173 29 Ağustos'ta Hackney'de işçilerin başlattığı "Bulgar Vahşeti" kampanyası, Gladstone'un ünlü broşürünü yayımladığı 6 Eylül'e kadar, Nottingham, Stoke, Norwich, Halifax, Woolwich, Sunderland, Birmingham, Rochdale, Sheffield, Mile end, Brighton, Devenport, Hartlepool, Aston, Oldham, Dundee, Bangor, Burnley, Leicester, Wolverhampton, Plymouth, Newport, Nework, Leeds, Southampton gibi şehirlere ek olarak İskoç şehirlerinde tekrarlanmıştır. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.72. Millman, Türk aleyhtarı kampanyaların başını çeken Liberal liderlerin tarafsız olmadıklarını belirterek, onların Türk yönetimi üzerinde amansız saldırılarda bulunduklarını ve Hıristiyanlar lehinde İngiliz hükümetinin aktif müdahalesini istediklerini ifade etmiştir. Millman, *a.g.e.*, s.148

174 Pears, Malcolm-Stwart, Geoffrey, *British Political History Democracy and Decline*, London, 1996, s.43; Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.55.

175 R.W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.74.

176 Norman Rich, *Great Power Diplomacy 1814-1914*, USA,1992, s.222. Ayrıca bkz: Ralph Colp, JR., *"William Gladstone, Karl Marx, Charles Darvin, Kliment Timiriazev ve 1876-78 'Doğu Sorunu' Üzerine Notlar"*, *Tarih ve Toplum*, Çev: Bige Keşmir, sa.20, Ağustos 1985, s.10 (82).

çime kadar üç yıl boyunca bu temayı işlemiştir. Yalnız Rus orduları İstanbul kapılarına dayanınca İngiltere'de başlayan telaş onu ihtiyatlı davranmaya sevketmiş ve Rus taraftarlığını bırakıp yalnız Türkleri yermekle yetinmiştir.[177]

Gladstone'un 6 Eylül'de yayımladığı *Bulgarian Horrors and the Question of the East (Bulgaristan Faciaları ve Doğu Sorunu)* adlı kitapçığı yürütülen "Bulgar Vahşeti" kampanyasının en önemli safhasını oluşturmuştur. Bu kitap bazı uzmanların da belirttiği gibi "İngiltere'deki Türk yanlısı duyguların silinmesi için yüzyıl boyunca yayımlanmış olanların hepsinden daha etkili olmuştur."[178] Shannon'a göre Gladstone'un bu kitabı yazması onun kariyerinin en çarpıcı hareketlerinden biriydi.[179] Kitabın satışları üç-dört gün içinde 40 bin adeti bulmuştur.[180] Üç ay içinde Gladstone bu kitaptan 12.000 şilin kazanmıştır.[181] Daha sonra bu kitap Rusça ve Fransızca'ya da çevrilmiştir. Ortaya çıkan atmosferde İngiltere'de Charles Darwin, Oscar Wilde; Fransa'da Girardin, Victor Hugo; İtalya'da Garibaldi; Rusya'da Dimitri Mendeleyev, Dostoyevski, Tolstoy, Turgenyev, İvan Aksakov, Gareshin ve Makovsky gibi yazarlar Türkler aleyhine çeşitli konuşmalar yapmış, yazılar yayımlamışlardır. Diğer taraftan Gladstone'un kitapçığı Rusça'ya çevrildiğinde İngiliz muhalefet grubu ile Rus panslavistler Türklere karşı bir ittifak oluşturmuşlardır.[182] Olga Novikoff'un Gladstone'la ilişkisine bakıldığında panslavistlerin ve panslav fikirlerin Gladstone ve çevresi üzerindeki etkinin daha eskiye gittiği kolayca anlaşılmaktadır.

Gladstone'un İngiltere'de ve Avrupa'da büyük yankı uyandıran kitapçığı, geniş bir şekilde Bulgar ve Rus kaynaklarına dayanan *Daily News*'teki bilgileri temel almıştı. Ayrıca onun İstanbul'daki liberal kaynaklarıyla, Amerikan misyonerleriyle ve bölgedeki İngiliz kilise

177 Koloğlu, *a.g.e.*, s.21. Gladstone'da Russeverliğin gelişiminde, 1868'de Londra'ya özel görevli gayriresmi bir temsilci olarak gönderilen Madam Olga Navikoff'un büyük bir etkisi vardır. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Taha Niyazi Karaca, "Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan Çekilme Sürecinde Panslavist Bir Propagandacı: Olga Novikoff (Novikova)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sa.51, Güz 2016, s.19-35; Koloğlu, *a.g.e.*, s.15; Koloğlu, *a.g.m.*, s.46-47 (238-238). Jelavich, Gladstone'un uluslararası ilişkilerde Rusya lehine rol oynadığını söylemektedir. Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, The Powers and the Straits Question 1870-1887*, Bloomington and London, 1973, s.7.

178 Koloğlu, *a.g.e.*, s.21.

179 Shannon, *The Crisis of Imperialism Crisis*, s.128. Gladstone'un kitapçığı hakkında İngiliz basınının bakışı için bkz: Wirthwein, *a.g.e.*, s.86

180 Morley, *a.g.e.*, s.552.

181 Wirthwein, *a.g.e.*, s.87.

182 Turan, *a.g.e.*, s.53.

mensuplarıyla[183] irtibatı olduğu bilinmektedir. Gladstone kitapçığında Türk ulusuna ağır hakaretler yağdırmış ve Türklerin Bulgaristan'dan çıkarılmasını istemiştir. Uzun yıllar İngiliz kamuoyunun zihninde yer alan en ünlü sözleri şöyleydi:

"Türklere şimdi tek mümkün yolda suistimallerini götürmelerine izin verin. Onların zaptiyeleri ve müdürleri, binbaşıları ve yüzbaşıları, kaymakamları ve paşaları, her biri pılıpırtıyı *(bag and baggage)* toplayarak, harap ettikleri ve kirlettikleri eyaletten ümit ederim ki defolacaklardır." Gladstone açıklamalarına devam ederek, "yüzyılın belki de bütün insanlık tarihinin en büyük kıyımlarını yapan ve insanlığın en insanlık dışı ırkı olan Türklerin yaptıklarını ne Avrupa'daki katiller ne de Güney Denizi adalarındaki yamyamların yapamayacağını, aynı zamanda bütün bu zulüm ve katliamların cezasız kaldığını ve kanla acıyla yoğrulmuş topraklarda yeni katliamların olabileceğini" söyledikten sonra, bu "insanlık suçuna" karşı tavsiyelerde bulunmuştur.[184]

Granville bile onun bu ölçüsüz açıklamalarından çekinmiş ve ürkmüştür. Özellikle *"Bag and Baggage"* teriminin kitabından ve ajandasından çıkarılmasını istemiştir.[185]

Kitaba en büyük tepkiyi beklenildiği gibi Beaconsfield[186] vermiştir. Beaconsfield prensipsiz ve ikiyüzlü olarak nitelendirdiği kitabı, "Bulgar katliamından daha büyük katliam" olarak ifade etmiştir.[187] Beaconsfield'a göre Gladstone, Liberal Parti liderlerini tahrik etmek ve "ateş ve hiddetten nefes alan Wantley Ejderhası gibi" bizzat öfkesini göstermek için siyasete geri dönmüştü.[188]

Gladstone'un "zamanın gurursuzlukla uzatılmasında kabiliyetlidir" şeklindeki mukabelesine ise "düşüncesi kökleşmiş ve bedbahtlık" olarak cevap vermiştir.[189]

Gladstone *Bulgarian Horrors and the Question of East* adlı kitabını yayımlamasından sonra, 9 Eylül'de Blackheath'de 10 bin kişinin katıldığı büyük bir miting düzenlemiş, mitingde temel olarak kitabın-

183 Kilisenin "Bulgar Vahşeti" hareketi konusundaki rolü ve Canon Liddon, Malcolm Maccoll, Strossmayer gibi kilise din mensuplarının Gladstone ile ilişkisi konusunda bkz: Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.73-85.

184 William E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of East*, London, 1876, s.38-39.

185 Morley, *a.g.e.*, s.550.

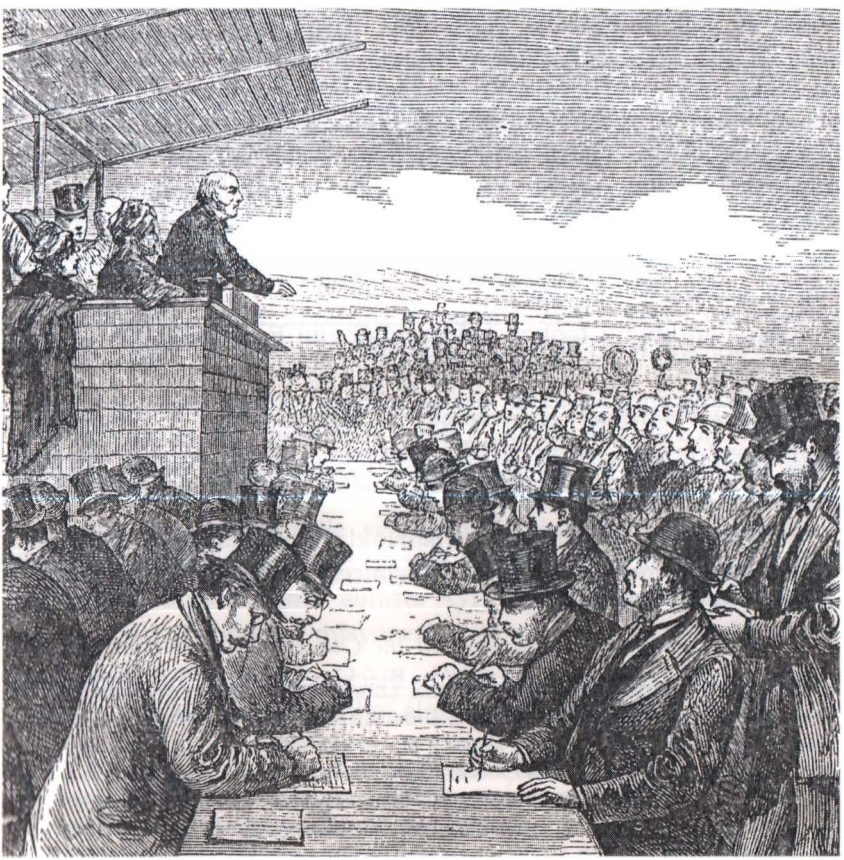
186 Disraeli 21 Ağustos'ta Beaconsfield kontu olmuştur. Bu nedenle, Burada itibaren Disraeli için Beaconsfield unvanını kullanmayı uygun bulduk.

187 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.60 ve dn.1.

188 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.56.

189 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.56-60.

daki temayı işlemiş ve "İngiltere ve Rusya arasında sadece sahte bir anlaşma üzerine değil, içten ve samimi bir uyuma dayalı" çözümün olması gerektiğini söylemiştir.[190] Blackheath Mitingi, "Bulgar Vahşeti" hareketine duyulan ilginin ve Türklere duyulan tepkinin ciddi bir boyut kazandığını göstermiştir. Gladstone, anılarında Blackheath Mitingi'nin dinleyiciler ile arasında amaç ve his birliği oluşturduğunu açık bir şekilde belirtmiştir.[191]

W. E. Gladstone'un Blackheath'deki nutku.
(Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*)

190 Bkz: R.T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, London, 1963, s.113-117.

191 Morley, *a.g.e.*, s.554.

Bu arada hükümet kanadından parlamento kapandıktan sonra hiçbir resmi açıklama gelmemiştir. Beaconsfield, 7 Eylül'de *Times* gazetesine gönderdiği bir mektupla da kendisini savunmuş, katliam ve işkence yönündeki iddiaların ispatının olmadığını söylemiştir. Aynı zamanda Başbakan Beaconsfield, bakanlarından halk hissiyatı karşısında hükümetin politikasını değiştiriyor olduğu düşüncesini göstermemelerini istemiştir.

Bu nedenle Dışişleri Bakanı Lord Derby, 11 Eylül'de bakanlıkta Londra Esnaf Birlikleri heyetine ve *Working Men's Peace* şirketler birliği temsilcilerine ihtiyatlı açıklamalar yapmıştır. Benzer konuşmaları Maliye Bakanı Nortcote 16 Eylül'de Edinburg'da *Conservatire Working Men's Association* konuşmasında tekrarlayarak, duygusal değil, mantıklı bir politika takip edilmesi gerektiğini savunmuştur.[192]

Gladstone, Bulgar sorunu karşısında hükümetin tutumunu yansıtan Derby'nin açıklamalarını 14 Eylül'de *Times* gazetesine gönderdiği uzunca bir mektupta[193] eleştirmiş ve Bulgar sorunuyla ilgili radikal düşüncelerini tekrar ortaya koymuştur. Mektubunda öncelikle hükümeti, 1856'da Sultan'ın Hıristiyanlara yönelik hakları ve yükümlülüklerini tanımamasını görmezden gelerek Türkiye konusunda Avrupa uyumunu tehlikeye atmakla suçlamıştır. Hükümete yönelttiği eleştirilerin önemli bir kısmı ise, hükümetin "Bulgar Zulmü"nün meydana geldiği bir sırada İngiliz filosunu Türk karasularına göndererek ve devamlı olarak bu filoyu artırarak Türklere maddi ve manevi destek vermesi ve Bulgar olaylarına dair bilgileri saklayarak veya geciktirerek parlamentoda sorulan sorulara asılsız cevap vermesiydi. Gladstone aynı zamanda hükümetin olaylar ile ilgili olarak Türk tarafını protesto etmediğini söylemiş ve "Lord Beaconsfield'ın Sultan, Lord Derby'nin Sadrazam" farzedilmesi ve o doğrultudaki beklentilere değer verilmesini gülünç bulmuştur. Bu sözlerine şunları eklemiştir: "Çünkü Türk hükümeti İngiliz Büyükelçisinin tavsiyeleriyle yönlendirilmeye isteklidir." Gladstone, Derby'nin Rusya'nın İstanbul üzerinde bir tehdit unsuru olması şeklindeki endişesine karşı ise, Romanya örneğini göstererek Balkan halklarına bağımsızlıklarının verilmesini ileri sürmüştür. Gladstone mektubunun sonunda Avrupa uyumunu esas alan Bulgar sorunu konusundaki hedeflerini şöyle ortaya koymuştur:

"Şu anki en kritik şartlar altında, Avrupa uluslarında düzenlenenlerden kesinlikle daha iyi olmayan bir sisteme doğru yozlaşma konusunda büyük bir tehlike olan bu protestoları protesto etmek ve bu itirazlara itirazda bulunmak zamanı geldi. Bulaşıcı bir hastalığa ya da sele de

192 Wirthwein, *a.g.e.*, s.88-89.

193 BOA, *HR.SYS.*, 212/53, 21.09.1876 (*The Times*, 16 September 1876).

itiraz etme zamanı geldi. Avrupa'nın, adaletin ne olduğunu özenle tanımlanmasına ve bunu gerçekleştirmesine ve Büyük Britanya'nın çark üzerinde uzayıp gitmesini bırakıp Avrupa'nın iki tekerlekli atlı arabasının rehberi olmasına izin vermelisiniz deme zamanı da geldi.

On gün önce halka açıklama yaptığımda, umudum hükümetin fikrinin kendi toplu mantığından başka doğrudan doğruya ulusal hareketten ilham alabilmesiydi. Bu umut kayboldu ve ben şimdi zamanın şartlarının parlamentonun erkenden yeniden toplanması gerektiği yönünde Lord Hartington'ın aldığı kararı samimiyetle takip ediyorum."

Özetle; liberallerin başlatıkları eylül "katliam" mitinglerinde liberaller, "katliam"lardaki nefret ve öfkeyi ifade eden çözümler ileri sürmüşler ve "katliamlar"ın tekrarlanmasını önlemek ve hayatta kalan mağdurları tazmin etmek için etkili tedbirlerin alınacağını ümit etmişlerdir. Kimi zaman da Bosna-Hersek ve Bulgaristan vilayetlerinin idari bağımsızlığının barışın korunması için en iyi yol olduğunu ve bu yolda İngiliz hükmetinin diğer devletlerle işbirliği yapması gerektiğini belirtmişlerdir.

Aynı zamanda "Bulgar Katliamı" hareketi İngiltere'de geniş bir şekilde, Bulgar mağdurlara para toplamak amacıyla yardım örgütlerini organize etmiştir. *Bosna, Hersegovian and Bulgarian Relief Fund, The League in Aid of Christians of Turkey Fund, Viscountess Strangford's Bulgarian Peasant Relief Fund ve Fund of the National Society for Aid to Sick and Wounded in War* gibi örgütlere ek olarak *Turkish Missions Aid Society*'e bağlı bir *Bulgarian Relief Fund, Universal Aliance*'ın himayesinde başka bir *Bulgarian Relief Fund* ve Greenwich kasabası için Gladstone'un *Shilling Bulgarian Relief Fund* gibi örgütler ortaya çıkmıştır. Bu örgütler üzerinden yüksek meğlağlarda para toplanmıştır.[194]

Sonuç olarak, bu "Hıristiyanları kurtarma ve Türkleri Avrupa'dan atma" kampanyalarının siyasi bir malzeme hâline getirilerek yoğun bir şekilde kullanılması Gladstone'un 1880'de beş yıllığına tekrar iktidara gelmesini sağlamıştır.[195] Kraliçe bile, onun 1880'e gelinceye kadar yürüttüğü muhalefet yöntemini "şiddetli, hırslı sövüp sayma" diye nitelemiş ve onu 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına neden olmakla suçlamıştır.[196]

194 Wirthwein, *a.g.e.*, s.93-94.

195 Koloğlu, *a.g.e.*, s.21.

196 Koloğlu, *a.g.m.*, s.47 (239). Gladstone'un 1880'lerde işbaşına geldikten sonra da Türk aleyhtarı beyanat ve faaliyetleri Osmanlı hükümeti için ciddi bir sorun olarak süregitmiştir. Bu nedenle Londra Elçisi Rüstem Paşa aracılığıyla doğrudan doğruya Gladstone'u ikna için girişimde bulunulması gerekli görülmüştür. 1889'un 24 Kasım'ında Rüstem Paşa'ya çekilen bir telgrafta Osmanlı Devleti'nin İngiltere arasında cari olan samimi ve "dostluk" ilişkilerini kuvvetlendirme arzusunda olduğu belirtildikten sonra Gladstone'un Osmanlı Devle-

3. Bulgaristan Ayaklanması'nın Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkisi

Bulgaristan Ayaklanması, yüzyılın en önemli olaylarından biri olarak Osmanlı-İngiliz ilişkileri için bir dönüm noktası olmuştur. Ayaklanma ile ilgili haberlerin abartılı bir şekilde gündeme oturması ve liberal parti tarafından siyasi bir malzeme olarak kullanılması İngiltere'de Türklere karşı bir öfke seline yol açmıştır. Bu oluşan öfkenin başka bir nedeni ise önemli bir kısmı İngiltere'de satılan Osmanlı eshamına ait faiz gelirlerinin ertelenmesiydi.[197] Londra Elçisi Musurus Paşa'nın Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 21 Eylül 1876 tarihli tahriratına bakılırsa, borçlar konusu, Bulgar Meselesi'nden dolayı Osmanlı hükümetine karşı İngiliz kamuoyunda mevcut olan "iğbirâr-ı 'azîme [büyük gücenmişliğin]"nin temel nedenlerinden biriydi. Musurus Paşa'ya göre bu mali sorun olmamış olsaydı Bulgar "galeyanı" olmayacaktı. Hiç olmaz ise "bu derceye varamayacaktı."[198] Genel bir Hıristiyanlık propagandası hâline getirilen Bulgar Sorunu, Türk aleyhtarı kampanyalar hâline dönüşmüştür. Sorun, İngiltere'de adeta konuşulan tek konu hâline gelmiştir. Bir araştırmacı "ünlü siyasi dava kampanyaları arasında 'Bulgaristan gaddarlığı'nın yoğunluğuna benzetilebilecek sadece Dreyfus Olayı (1894)[199] olabilir; dönemin bütün edebiyatçı, sanatçı, bilim adamı

---

ti'ne zarar verme kastında olanların görüşüne itibar ettiği, bunun da Osmanlı için büyük bir teessüre neden olduğu ifade edilmekteydi. Devam eden süreçte kendisinin ikna olunması için padişahın bizzat mektubu takdim edildiği gibi Rüstem Paşa'nın görüşmesi olmuştur. Gladstone'un bu girişimlere rağmen gerek Bulgarların gerekse Ermenilerin hamisi olarak "Doğu Sorunu"nun baş aktörlerinden biri olmaya devam ettiği görülmüştür. Bkz: BOA., *Y.EE.*, 51/78, 30.03.1307; *Y.EE.*, 51/79, 30.03.1307; *Y.EE.*, 51/80, 29.04.1307; *Y.EE.*, 51/116, 13.04.1308; *Y.EE.*, 51/117, 18.04.1308; *HR.SFR.* (03), 385/16, 12.01.1891; *HR.SFR.* (03), 420/53, 24.09.1894; *HR.SFR.* (03), 430/18, 09.01.1895; *HR.SFR.* (03), 434/21, 02.08.1895; *HR.SFR.* (04), 315/67, 21.06.1881; *HR.SFR.* (04), 513/52, 13.05.1897.

197 Geniş bilgi için şu kaynaklara bkz: İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul, 1964; Charles Morawits, *Türkiye Maliyesi*, Der: Maliye Tetkik Kurulu, Ankara, 1978, Donald C, Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'nın Mali Denetimi*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul, 1979.

198 BOA., *HR.SYS.*, 1918/10, 21.09.1876. Musurus Paşa, bahsi geçen yazısında Osmanlı borçlarının Türkiye lehinde görüş belirtenlere karşı *"düyûnunu tanımayan bir hükümetin namusunu müdafa'a etmemek lazım gelir"* şeklinde sert eleştirilerin yapılmasına neden olduğunu dile getirmiştir. Hatta bu sorun üzerinden, daha önce Gladstone hükümeti zamanında Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Lavber gibi bazı önemli kimseler, Osmanlı Devleti'ni yıkmak için Rusya ile ittifak yapılmasını teklif edecek kadar ileri gitmişlerdir. *Gösterilen Yer.*

199 Dreyfus davası olarak da bilinen Dreyfus Olayı, Fransız ordusunda topçu subayı olarak görev yapan yahudi asıllı Alfred Dreyfus'un, 1894'te Fransız Genelkurmayındayken kendi el yazısına benzeyen bir belgenin Paris'deki Alman

ve felsefecisinin üzerinde görüş belirtmeye zorlandığı başka bir örnek olay bulmak zordur" demektedir.[200] Başka bir araştırmacı ise "Bulgar katliamı, Osmanlı yönetimine karşı Avrupa'nın duygu dünyasında dini ve güçlü bir değişiklik meydana getirdi" diyordu.[201]

İngiltere'de özellikle liberaller tarafından organize edilen "Bulgar katliamı" kampanyaları Türklerle beraber muhafazakâr Beaconsfield hükümetini de hedef almıştır. Hükümete yapılan temel suçlama, "katliamlar"ın İngiliz kamuoyunda saklandığı ve Türklerin İngiliz hükümetinin desteği ile cesaretlendirildiği veya "katliamlar" nedeniyle Türk hükümetine baskı uygulanmadığıydı. Oysa Bulgar olaylarının İngiltere'de duyulmasından önce "Doğu Sorunu" konusunda hükümetin takip etmiş olduğu geleneksel politika İngiliz kamuoyunca başarılı bulunmakta ve tasvip edilmekteydi.[202]

---

elçiliğinde bulunmasından dolayı vatanhainliği suçlamasıyla yargılanmasına ve mahkûm edilmesine neden olan bir davanın adıdır. Emile Zola'nın Dreyfus'un masumiyeti konusunda Fransız Genelkurmayı ve üst düzey askeri yetkililerin görevini kötüye kullanmakla itham eden ve Fransız toplumunda geniş yankı uyandıran yazılarına da konu olmuştur. Dreyfus davası, Alfred Dreyfus'un 1906'da suçsuz bulunarak aklanmasına kadar Fransız kamuoyunun gündemini işgal etmekle kalmamış, Fransız toplumunda açmış olduğu tartışmalar ile de Fransa'da hukuksal ve siyasal alanda önemli değişikliklere neden olmuştur.

200 Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation*, s.202.

201 Yapp, *a.g.e.*, s.79.

202 Bkz: Marvin Swarts, *The Politics of British Foreign in the Era of Disraeli and Gladstone*, London, 1985, s.35-36. Bu dönemin Hindistan valisi Lord Lytonn'un Disraeli'nin özel sekreteri Montagu Corry'e hükümetin dış politkası konusunda söyledikleri dikkat çekicidir: "*Bizim şu anki dış politikamız açık bir şekilde Palmerston'un ilk günlerinden beri İngiltere'nin sahip olduğu en büyük uluslararası başarıdır.*" *Gösterilen Yer.*

1804-1913 yılları arasında Sırbistan'ın Yayılımı

Temmuz ve ağustos aylarında Bulgar sorunu İngiltere'de ciddi bir tartışma konusu hâline gelmişti. Parlamentodaki görüşmeler hükümeti oldukça zor duruma sokmuş ve tartışmalar ve oluşan kamuoyu hissiyatı hükümete zarar verici boyutlara ulaşmıştı. Ancak parlamentonun kapanması hükümete ve Başbakan Beaconsfield'a nefes aldırabilmişti. Ağustos'un sonlarında ve eylül başlarındaki mitingler, özellikle Gladstone'un hareketin öncülüğünü almasıyla İngiliz halkını iyiden iyiye provake ediyordu. Mitinglerde ve özellikle liberal basında sık sık hükümetin geleneksel "Doğu" politikasına eleştiriler yöneltiliyor ve hükümet suç ortağı ilan ediliyordu. Liberal liderler, Türk yanlısı İngiliz dış politikasının terkedilmesini talep ediyorlardı. Gladstone, "İstanbul'daki eski puta secde edilmesine" karşı çıkarak kendisini "Doğu Hıristiyanlarını çevreleyen kalelerin yıkılmasından sorumlu" tek kişi

olarak görmüştür.[203] Hükümeti konuşmalarının ana temalarından biri yapan Gladstone, bu düşüncesini mitinglerde işlemiştir.

Başbakan Beaconsfield, sıkıntılardan uzak durmak için tatilini geçirmek üzere gittiği Whitehall'da bile ardı arkası kesilmeyen telgraflar ve mektuplar alıyordu. Bu bakımdan, Başbakan Beaconfield gelişmeleri üzücü ve düşündüğü Avrupa barışı için büyük bir engel olarak görmüştür. Hatta Rusya ve Avusturya'nın ya da ikisinin birden ordularını Balkanlar'a sokarak bir savaşa neden olabileceklerini bile ileri sürmüştür.[204] Buna rağmen, Beaconsfield, Balkanlar'daki İngiliz etkisi için statükonun devamında ve kamuoyu baskısına boyun eğmemekte kararlıydı. Fakat bir nebze olsun halkın heyecanını yatıştırmak amacıyla Türk hükümetini birtakım tedbirler almaya zorlamaya başlamıştır.

Aslında İngiliz hükümetinin Türk tarafına ağır bir şekilde baskı yapması İngiltere'nin dış politikasında ciddi bir değişimin içinde olduğunu da göstermekteydi. Derby'nin, 22 Ağustos ve 5 Eylül'de Elliot'a, 25 ve 28 Ağustos'ta da Bâbıâli'ye gönderdiği telgraflar bu politikanın belirtileri olarak görülebilir. Telgraflarında Derby'nin "Bulgaristan olaylarının bütün İngiliz toplum sınıflarında Türkiye'ye karşı öfke yarattığını" söyleyerek "Rusya'nın Türkiye'ye savaş ilan etmesi durumunda İngiliz hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nun savunulmasında savaşı önleyemeyeceğini" belirtmesi hatırlanmalıdır. Derby'ye göre bu sorun, "Türkiye için öldürücü sonuçlar" ortaya çıkabilirdi. Benzer şekilde Elliot da Türk bakanlarını bu hususta aynı şekilde ikaz etmişti. Belirtmek gerekir ki, İngiliz hükümetinin sertleşen üslübu ve "Doğu Sorunu"nda değişen politik tavrı, Osmanlı basınında yer alan muhtelif yazıların tartışma konularından olmuştur. *Basiret* gazetesinin 14 Eylül 1292 (26 Eylül 1876) tarihli nüshasındaki "İngilizli ve Osmanlı" başlıklı yazıda[205] "Birtakım tesvilât (aldatmalar) ve efsânelere aldanarak bu aralık dost-u kadimleri olan Devlet-i Osmaniye'ye garib garib ba'zı müdâhalâtı vukû' bulmakda olduğu nazar-ı ta'accüble görülmekdedir" deniyordu. Gazetenin bundan dört gün sonraki sayısı ise İngiltere'nin "tebdil-i niyeti"nin Rusya'nın Türkiye'ye karşı ümidini "iyice" kuvvetlendirdiğini ilan ediyordu.[206] İngiliz politikasındaki değişim daha ziyade başıbozukların meydana getirdiği sorunlarla ilişkilendirilmekteydi.

Her ne kadar Bâbıâli 14 Eylül'de büyük devletlere altı maddelik bir ateşkes[207] teklifi yapmışsa da bu, İngiltere tarafından "kabul edilemez"

203 Morley, *a.g.e.*, s.549-550.
204 Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, s.52.
205 *Basiret* gazetesi, 14 Eylül 1292, s.3-4.
206 *Basiret* gazetesi, 18 Eylül 1292, s.2-3.
207 Bu ateşkes önerisine göre belirlenen şartlar şöyledir: 1- Sırp Prensi İstanbul'a gelip Sultan'a şahsen biat edecektir. 2- Türk askerleri tarafından yeni zapt

bulunmuştur. 13 Eylül'de ültimatom niteliğini taşıyan Rus teklifi konusunda İngiltere'nin takip etmiş olduğu politika genelde "Doğu Sorunu", özelde Bosna-Hersek ve Bulgar Sorunu'nda Osmanlı Devleti'nin iyiden iyiye dayanaksız kaldığını ve rüzgârın Rusya lehine estiğini göstermiştir. Şöyle ki, Bulgar Sorunu'nun Avrupa'da sıcaklığını koruduğu sırada 30 Haziran 1876'dan bu yana devam eden Osmanlı-Sırp, Karadağ savaşları da kritik bir döneme girmişti. Gelinen noktada uluslararası konjonktür daha eylül başında Rusya'yı pazarlıklara girişecek, daha güçlü ve serbest hareket edecek şartları ortaya çıkarmıştı. Rusya, Avusturya gibi Almanya ile Balkanlar üzerinde uzlaşmış, onu sağlam bir şekilde yanında tutmayı başarmıştı. Kuşkusuz Rusya-Almanya birlikteliği Üçlü İttifak'ın bir gereğiydi, ancak Bulgaristan'daki olaylar Almanya'da "cümleyi" Türkiye aleyhine çevirmişti. Velhasıl devletlerarası rekabet ve güçler dengesi açısından Edhem Paşa'nın 3 Eylül'de Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya dediği "İngiltere'den başka bize muavenet edecek devlet kalmadı. Vakit geçtikçe anın muaveneti dahi azalmaktadır" sözü ortaya çıkan durumu özetlemekteydi.[208]

Rusya, 13 Eylül'de Bâbıâli'nin şartsız olarak bir ateşkes ilan etmesini istemiştir. Eylül'ün sonlarına doğru ise 8 Temmuz'da Avusturya ile Reichstadt'da uzlaştıkları antlaşmanın hükümlerine işlerlik kazandırmaya çalışmıştır. Prens Gorçakov, Shuvalov eliyle "çok gizli" olarak ilettiği telgrafta Avusturya ordusunun Bosna'yı, Rus ordusunun da Bulgaristan'ı işgal etmesini ve Çanakkale Boğazı'na bütün devlet donanmalarından oluşan birleşik bir donanmanın girmesini teklif etmiştir. Özellikle de uluslararası birleşik bir donanmanın Çanakkale Boğazı'na girmesinde ısrar etmiştir. Hatta bu şartın kabul edilmesi durumunda Bosna ve Bulgaristan'ın işgaliyle ilgili tekliflerden vazgeçeceğini ima etmiştir. Gorçakov'a göre bu tekliflerin gerekçesi ise Bâbıâli'nin yabancı devletlerin barış şartlarını kabul etmeye zorlanması ve Hıristiyanlara daha iyi davranmasını temin etmekti.

---

edilen dört kale fermanla Sırbistan'a geri verilecektir. 3- Milis kuvveti terhis edilecek ve askeri güç 10.000 kişi, iki topçu bataryasından ibaret olacaktır. 4- Sınır vilayetlerinden gelen göçmenler, Sırbistan'a geri gönderilecek ve Sırbistan'da var olan kaleler hariç bütün kaleler tam olarak yıkılacaktır. 5- Miktarı daha sonra belirlenecek savaş tazminatı Sırbistan Prensliği'nden alınacak ve bunun ödenmemesi halinde o kadarlık savaş tazminatı faizi eski vergiye eklenecektir. 6- Türk sınırı ile Belgrad'ı birleştiren demiryolu, Türk hükümeti tarafından ya bir Türk şirketi, ya da şirketin temsilcileri yoluyla yapılacak ve işletme hakkına sahip olacaktır. British Documents on Foreign Affairs, vol.3, Doc.36, Elliot'dan Derby'e, 15 Eylül 1876, s.10; Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.171-172.

208 BOA., *Y.EE.*, 44/14, 13 Ş. 1293.

İngiltere, Rus "işgal" planına karşı fiili bir harekete girişmese de Rusya'nın bu yöndeki teklifine şiddetle karşı olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, İngiltere sorunun çözümü için inisiyatifi de elden bırakmak istememiş; 21 Eylül'de kendi tekliflerini Bâbıâli'ye iletmiştir. İngiltere'nin öne sürdüğü teklife göre Sırbistan ve Karadağ'da savaş öncesi duruma geri dönülecek, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da yerel işlerde halka bir ölçüde kontrol imkânı sağlayan ve kötü yönetim uygulamalarına karşı garantiler veren 'yerel bir sistem' ya da 'idari otonomi' bahşedilecekti.[209] Ancak Bâbıâli, 30 Eylül 1876 tarihinde "ağır" ve "hevlengiz (korkutucu)" bulduğu şartları devlet binasının "rahnedar olması (yıkılması)" anlamına geleceği ve bu "dâhiyenin (belanın)" az zamanda Rumeli'nin diğer taraflarına, adalara ve hatıra gelmeyen diğer yerlere sirayet edeceği düşüncesiyle reddetmiştir.[210] Ancak Meclis-i Umûmi'deki müzakerelerde İngiltere'nin Rusya'ya arka çıkan ve Osmanlı aleyhine Rusya ile ittifak eden tavrı, üzerinde durulan hususlardan olmuştur. Esasen İngiliz teklifi de İngiltere'nin Rusya ile ittifakının bir sonucu olarak yorumlanmıştır.

Bir taraftan Bâbıâli'nin İngiliz tekliflerini reddetmesi, diğer taraftan Rusya'nın harekete geçmesi, sorunu çok kritik bir noktaya getirmişti. Bunun üzerine Başbakan Beaconsfield bakanlarını tatilden çağırarak kabineyi yeniden topladı. 5 Ekim'de toplanan kabine, İngiliz dış politikasındaki değişimin belirtilerini ortaya koyan önemli kararlar almıştı. İngiliz kabinesinin almış olduğu karara göre; Bâbıâli'nin büyük devletler tarafından sunulan barış şartlarını reddetmesi durumunda, bir alternatif olarak Bâbıâli "bir aydan az olmayan" bir ateşkes ihsan etmeye zorlanacak, bunun reddedilmesi durumunda ise Büyükelçi Elliot İstanbul'u terk edecekti. Kararda, İngiliz önerisinin reddedilmesinin, Bâbıâli'yi "harap olmaktan kurtarmak" için İngiliz hükümetinin gösterdiği çabayı boşa çıkaracağı belirtilmekteydi.[211]

---

209 Mithat Aydın, "Osmanlı, Sırp-Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi* (OTAM), Sayı:15, Ankara, 2004, s.151.

210 BOA., *Y.EE.*, 84/80, 10 N. 1293. Osmanlı hükümeti, İngiliz teklifini reddederken Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da yürüteceği ıslahatlar için üstleneceği sorumluluk konusunda Büyük devletleri bilgilendirmiştir. Bu bağlamda yapacağı ıslahatlar konusunda 2 Ekim'de aldığı kararları Büyük Devletlere göndererek doğacak tepkiyi yumuşatmak istemiştir. Bâbıâli'nin taahhüt ettiği ıslahatlar ise şöyleydi: Bosna-Hersek'te Andrassy Notası esasına dayalı bir düzenin tesis edilmesi, Rumeli'de fazla sayıda Çerkez göçmenin yerleştirilmemesi, "Başıbozuklar"ın kullanılmaması, kanun ve nizamların iyi niyetle yürütülmesini denetlemek için vilayet idare meclislerine hak ve salahiyetler verilmesi. Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.176.

211 *British Documents*, vol.3, Doc.119, Derby'den Elliot'a, 5 Ekim 1876, s.40; BOA, *YEE.*, 77/42, 23 N. 1293.

Sonuç itibarıyla Bulgar Sorunu konusunda Osmanlı hükümeti, başlangıçta İngiliz Dışişlerini bilgilendirmeye çalışmıştır. Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'nın daha 17 Temmuz'da Derby'ye iletmek üzere gönderdiği telgrafta,[212] *Daily News*'e atfen olayların temelsiz ve çok abartılı yalanlar olduğu vurgulanmıştır. Başıbozukların kullanılması ve katliam iddialarına şöyle cevap verilmiştir: "Başıbozuklar asilere karşı topraklarını, ailelerini ve mülkünü korumak için savaşmaktadır; çünkü ayaklanmanın başında hükümet ayaklanmayı bastırmak için yeteri kadar kuvvete sahip değildi. Gerçekte katliam ve yağma her iki tarafça işlendi." Aynı zamanda telgrafta Bulgar komitecilerinin rolüne de dikkat çekilmiştir. Özellikle Bâbıâli'nin aldığı tedbirlere yer verilmiştir. Daha sonra da Bâbıâli almış olduğu tedbirler –özellikle suçluların cezalandırılması– konusunda Derby'yi bilgilendirmiştir.[213] Buna rağmen, İngiliz hükümeti muhalefetin baskısıyla durumu soruşturmak için önce İstanbul'daki Büyükelçisi Elliot'u sonra da Walter Baring'i görevlendirmiştir. Soruşturma *Daily News* gazetesinin bir kısım yalanlarını ortaya çıkarmasına rağmen kimse bunlara itibar etmemiştir. Hatta soruşturma raporlarının Türkler aleyhine olan kısımları ele alınıp işlenmiştir.

Bu arada Bâbıâli, soruşturma yapmak üzere bölgeye gönderdiği Edib Efendi ve Şakir Bey'in söylentileri abartılı bulan ve Türk hükümetini mazur gösteren raporunu Fransızca'ya çevirip Avrupa kamuoyunun, özellikle de İngiltere kamuoyunun tansiyonunu düşürmeye çalışmıştır. Bununla birlikte İngiltere'deki Osmanlı Elçisi Musurus Paşa Türk aleyhtarı harekete karşı geniş bir basın kampanyası düzenlemiş, muhalif gazetelerdeki haberleri tekzip etmekle beraber, başta *Morning Post* gazetesi olmak üzere Osmanlı yanlısı gazete ve dergilerde makaleler yayımlamış, broşürler ve kitaplar bastırmıştır.[214] Musurus Paşa'nın, Türk aleyhtarı kampanyaların etkisini artırdığı eylül ayı ortalarında Hariciye Nezareti'nin kendisinden İngiltere'deki "heyecanın tadili ve teskini" için ne yapılacağı ve ne tür teşebbüste bulunulduğu sorulduğunda etraflı birtakım çalışmalar içinde olduğu anlaşılmıştır. Bu çalışmalar arasında *Morning Post*, *Standart* ve *Daily Telgraf* gazetelerinin müdür ve yazarlarıyla görüşüp bu gazetelerde yazılar yanyınlatmak,[215] Londra'da yaşayan bazı Hindistanlılar aracılığıyla Hindistan gazetele-

212 *British Documents*, vol.2, Doc.381, Musurus Paşa'ya, 17 Temmuz 1876, s.273-274.

213 *British Documents*, vol.2, Doc.403, 404, Elliot'tan Derby'ye, 27 Temmuz 1876, s.295-296.

214 Sinan Koneralp, *"Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1891"*, *Belleten*, c.XXXIV, sa.133-136, Ankara 1970, s.434-435.

215 Musurus Paşa'ya göre yukarıda adı geçen gazetelerden *Morning Post*, Osmanlı Devleti lehinde yazılar yayımlamakta sadakat göstermekte idi. Keza, *Standart* ve *Daily Telgraf* gazeteleri de lehte "pek müsaid" dil kullanmaktaydılar. BOA., *HR.SYS.*, 1918/10, 21.09.1876.

rine Müslümanlar arasında "efkâr-ı umûmiyeyi ikâz ve idâreye medâr olacak" yazılar göndermek, İngiltere'de sadık Osmanlı yanlısı nüfuzlu kişiler ve cemiyetlerle irtibat kurup Türkiye aleyhine yürütülen faaliyetlere karşı lehte konuşma yaptırmak söz konusuydu. Lehte görüş belirten Londra'daki nüfuz sahibi bu Türkiye "muhibb-i sadıkları" aynı zamanda hükümet (İngiliz hükümeti) taraftarlarıydılar. Bunlardan bir kısmı görüşlerini halka aktarmaya çalışan mektuplarını dahi gazetelerde yayımlamışlardır. Fakat Musurus Paşa'nın dikkat çektiği bir husus vardı. İngitere'deki Türkiye aleyhtarı heyecan ve hareket karşı konulmaz bir "sel" hâlini almıştı. Bu ise gösterilen çabayı, alınan tedbirleri etkisiz bırakmaktaydı. Öyle ki *Daily News* gazetesinin haberlerinin "abartılı" ve "yalan" olduğunu düşünen hükümet üyeleri, karşıt görüşler serdetmekten, "şiddet-i heyecana" ve muhalefetin eleştiri oklarına maruz kalacakları düşüncesiyle çekiniyorlardı.[216]

Her şeye rağmen Türk tarafının bu tür girişimleri Türkiye aleyhine yaratılan kötü imajı yok etmek konusunda ciddi bir etki yapmamıştır. Örneğin, Osmanlı Paris elçisi bu gerçeği 21 Temmuz 1292 (2 Ağustos 1876) tarihli yazısında Edib Efendi'nin raporuna atfen itiraf ederken, söz konusu raporun "arzu olunur derecede" iyi etki hâsıl etmediğini ifade etmiştir.[217] Türk yanlısı Stratford de Redcliffe (Stratford Canning) bile, bütün tabi Hıristiyan toplumların yeterli korumayı elde etmelerine kadar barışın tesis edilemeyeceğini tavsiye etmiştir.[218] Bu arada kamuoyunun etkisi altındaki İngiliz hükümeti de Bâbıâli üzerindeki baskısını artırmaya devam etmiştir. Bir süre sonra İngiliz baskısı oldukça sert bir boyut kazanmıştır. Elliot'un 9 Ağustos'taki telgrafında telaffuz ettiği "benim kullandığım dilden daha sert bir dil kullanılamaz" ifadesi bu baskının boyutunu açıklar niteliktedir.

İngiliz hükümetinin baskısı, bir süre sonra İngiltere'nin Bulgarları himaye etme ve Bulgarlık davasının avukatlığını yapma politikasına dönüşmüştür. Dolaysıyla, İngiltere Rusya'dan daha fazla Bulgarların hamisi rolünü üstlenmiştir. Bu baskılar sonucunda 10 Ağustos 1876 günü Hariciye Nazırı Safvet Paşa, ayaklanmanın "öncüleri ve organizatörleri hariç" Bulgar isyancıları için af ilan edildiğini bildirilmiş ve Filibe, Edirne ve Tırnova olağanüstü mahkemelerinde yargılanan yüz-

216 BOA., *HR.SYS.*, 1918/10, 21.09.1876. Musurus Paşa, muhalefetin Bulgar olaylarını "günden güne büyütmekteki" amacının parlamentoyu toplayarak hükümeti düşürmeye çalışmak olduğuna inanıyordu.

217 BOA., *Y.EE.*, 44745, 21 B. 1293.

218 Hayes, *a.g.e.*, s.263. Bu dönemde imzasız ya da bir Avrupalı imzasıyla Türkiye lehinde yazılmış broşür ve kitapların Bâbıâlî tarafından profesyonel siyaset yazarlarına yazdırılmış olabileceği konusunda bkz: Koloğlu, *a.g.e.*, s.25-26.

lerce isyancı serbest bırakılmıştır.[219] Tutukluların sayısının azaltılması Osmanlı merkezi yönetiminin emri gereğiydi. Sadaretin 31 Temmuz 1876 tarihli bir telgrafında görüldüğü gibi Filibe'de tutuklu bulunanların "kemâl-i germiyetle [sıcaklıkla] tefrik ve tahliyesine" "itina" gösterilmiştir. Bu suretle isyanın başlangıcından beri Filibe'de tutuklu bulunan 2.000 kişi, önce 1.000'e, sonra da "işe bir kat daha germiyet verilerek" 600'e[220] kadar indirilmiştir. Asilerin muhakemeleri Filibe'deki mahkemede olduğu üzere halka açık yapıldığı gibi, bu mahkemelere yabancı devlet görevlileri de iştirak etmiştir.[221] Bundan başka Bulgar asiler tarafından yıkılan Bulgar köyleri Türk hükümetine yaptırılmıştır. Kış aylarına girmeden önce evleri yakılıp yıkılan bütün Bulgarlar yeni yapılan evlerine yerleştirilmişlerdir. Ayrıca zarar gören Bulgarlara bolca para yardımında bulunulmuştur.[222]

Bu şekilde suçlu olan Bulgarlar korunurken, Avrupa devletleri özellikle de İngiltere, suçsuz olan, günahı sadece canlarını, mallarını ve namuslarını korumak için silaha sarılıp ayaklanmanın bastırılmasına katılan Türk halk gönüllülerinin (başıbozuklar) cezalandırılmasını istemiştir. Baskılar karşısında Bâbıâli temmuz ayından itibaren çok sayıda başıbozuğu idam ettirmiştir. Pek çoğunu da ağır hapis cezalarına çarptırmıştır.[223] İngiltere, 23 Aralık 1876 tarihinde toplanan İstanbul konferansında bile başıbozukların cezalandırılması için baskı yapmaya devam etmiştir.[224] Bir araştırmacının ifadesiyle İngiltere'nin Bulgar sorunu konusundaki tutumu Bulgar devletinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.[225]

Sonuç olarak Bulgar sorununun İngiltere'de uyandırdığı tepki, İngiltere'nin "Doğu Politikası"ndaki görüşlerini değiştirmede önemli bir rol oynamış ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde yeni bir dönem açmıştır.

---

219 Şimşir, *a.g.e.*, s.CXXXII-CXXXIII.

220 Edirne Vilayeti'nden çekilen 26 Temmuz 1876 tarihli telgrafta tutuklu bulunan asilerin sayısının Filibe'de 650, Edirne'de 334 olduğu belirtilmiştir. Anlaşılan o ki, Filibe Mahkemesi 5 gün içinde 50 kişiyi daha tahliye etmiştir. Bkz: BOA., *HR.SYS.*, 352/70, 26.07. 1876.

221 BOA., *HR.SYS.*, 352/69, 31.07. 1876.

222 Şimşir, *a.g.e.*, c.II, s. CXXXIII.

223 Bkz: Şimşir, *a.g.e.*, s.CXXXIV-CXXXVII. Baring'in 10 Temmuz'da yazdıkları sanırım Başıbozukların cezalandırılması konusundaki vehameti ortaya koymaktadır: "*Yenimahalle olayında... Birçok Başıbozuk tutuklandı, bunların binbaşısı yargılanıp mahkûm edildi ve hepsi bir günde idam edildi.*" Şimşir, *a.g.e.*, s.CXXXIV.

224 Şimşir, *a.g.e.*, s.CXXXVI.

225 Misha, *a.g.e.*, s.108.

SONUÇ

Türklerin Batı'yla ilişkileri milattan önceki devirlere kadar uzanmakla birlikte, milattan sonraki dönemlerde Hazar Denizi'nin kuzeyinden ve güneyinden gerçekleşen Türk göçleri, Avrupa ve dünya tarihi açısından siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel alanlarda önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu göçlerin sonucunda kurulan Türk devletlerinin halkalarından birini de Osmanlı Devleti oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin siyasal hayatında, Balkanlar'ın büyük yeri vardır. Diyebiliriz ki, Balkanlar Osmanlı Devleti'ni diğer Asya imparatorluklarından farklı kılan coğrafyadır. Bu nedenle Osmanlılar ile Batı için İstanbul'un fethi ne ise Balkanlar'a geçişinin ilk adımı olarak Çimpe (Tsympe) Kalesi ve Gelibolu'nun alınması da odur. 13. yüzyıl sonlarında uç beyliği olarak Bizans sınırlarında doğan Osmanlı Devleti 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Asya, Afrika ve Avrupa'da en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Bu sınırlar, bugünkü Türkiye, Kırım, Ukrayna, Moldava, Slovenya, Romanya, Macaristan, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Sırbistan, Makedonya, Yunanistan, Bulgaristan, Kuzey Afrika ülkeleri ile bütün Arap Yarımadası ve Suriye topraklarını, hatta bu ülkelerin de dışına taşan bölgeleri içermiştir. Osmanlı klasik müesseselerinin olgunluk çağı olarak niteleyebileceğimiz bu dönemde Osmanlıların, hâkimiyetleri altına aldıkları bölgelerde uyguladıkları, makul, pratik ve pragmatik idari, adli, askeri ve sosyo-ekonomik (özellikle toprak ve hukuk hususundaki) politikaları Osmanlı Devleti'nin imparatorluk düzeyine ulaşmasında ve modern Avrupa'nın şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Bugün Avrupa, Afrika ve Ortadoğu tarihinin Osmanlı döneminin iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel sonuçları anlaşılmadan yazılamayacağı aşikârdır.

Yukarıda değinildiği üzere tarih, 16. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa kıtasının düşünsel, bilimsel ve iktisadi gelişimi karşısında olumsuz etkilenen, kurumsal ve toplumsal atılımlarını gerçekleştiremeyip kan kaybeden bir Osmanlı İmparatorluğu'na tanıklık etmiştir. 17. yüzyıl başlarındaki Zitvatorok ile yüzyılın sonundaki Karlofça, Osmanlı açısından yaşanan olumsuz sürecin iki önemli belirtisi olmuştur. Bu gelişmelerden ilki Osmanlı Devleti'nin üstünlük iddiasın-

dan vazgeçmesinin, ikincisi ise kendisine üstünlük sağlamış devletler karşısında Avrupa'dan çekilişinin göstergeleri olmuştur. Buna müteakiben Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilâli'nin ortaya çıkarmış olduğu koşullar, yakın dönemlerde Osmanlı Devleti'nin tasfiyesiyle sonuçlanacak süreci hızlandırmıştır.

Şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu ve Balkanlar'ın geleceğinin şekillenmesinde Avrupa'nın büyük devletlerinden İngiltere başrolü oynayan devletlerden biridir. 16. yüzyıl sonlarında William Harborne'un İstanbul'a elçi olarak gönderilmesiyle ticari alanda başlayan Osmanlı-İngiltere ilişkileri, sonraki dönemlerde daha ziyade siyasi alana kaymıştır. Bu siyasi ilişkilerin esası ise 18. yüzyıl ortalarından itibaren, Hindistan'ı ele geçiren İngiltere'nin Yakındoğu'daki çıkarları üzerinde şekillenmiştir. İngiliz çıkarlarına yönelen tehlikelere karşı Osmanlı Devleti'ni destekleme, bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü savunma temeline dayanan geleneksel İngiltere "Doğu" politikası, en olgun dönemini Kırım Savaşı'nda yaşamıştır. Ancak Kırım Savaşı'ndan hemen sonra İngiliz dış politikasında görülen değişim, sanki 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı Devleti üzerinde müdahaleci ve yayılmacı İngiliz dış politikasının belirtileri olmuştur. Bu dönemde İngiltere'de başlayan Türk aleyhtarlığı cereyanını Sultan Abdülaziz'in 1867'deki Londra'ya seyahati bile yok edememiştir. Genel olarak İngiltere'de bir daha Türkseverlik temayülü tesis edilemiştir. Bir araştırmacının belirttiği gibi, Urquhart'ın "eğer onları tanımak isterseniz bütün Türk ırkını seveceksiniz" inancı 20. yüzyıl başında zayıf bir figür olarak kalmıştır. Oysa İngiltere'yi imparatorluğun hayatıyla özdeşleştiren Türkler, imparatorluğun son zamanlarında bile İngiliz dostluğunu bir tutku hâline getirmişlerdir. Bu tutku, karşı saflarda savaştıkları I. Dünya Savaşı'nda bile "yenilginin ve savaşın yol açtığı sıkıntıların İngiliz dostluğunun kıymetinin bilinmemesinden doğduğu" şeklinde Türk muhitinde yazılan pek çok yazıda kendisini göstermiştir.[226]

19. yüzyıldan itibaren İngiliz politikasında görülen değişime rağmen, İngiltere 1875-1876 dönemindeki Bosna-Hersek ve Bulgaristan ayaklanmaları sırasında da geleneksel politikasını devam ettirmiştir. Ancak Bosna-Hersek ve Bulgaristan ayaklanmaları Osmanlı Devleti'nin kaderi ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin menfi yönde seyretmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Söz konusu ayaklanmalar bir süre sonra Osmanlı Devleti'ni Sırbistan ve Karadağ'la (1876) ve daha sonra da Rusya ile bir savaşa (1877-1878) sürükleyerek bir Balkan Krizi hâline

226 Bkz: Ali Birinci, "Türk Siyasi Düşüncesinde İngilizperestlik", *İngilizler ve Türkler-Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1938)*, (P. Philip Graves), Çev: Yılmaz Tezkan, 1. Baskı, 21. Yüzyıl Yayınları:8, Ankara, 1999, s.182-183.

dönüşmüştür. Bu kriz, Balkanlar'ın elden çıkmasının başlangıcı olmakla kalmamış, aynı zamanda Berlin Antlaşması ile Avrupa devletler dengesi ve düzenine yeni bir boyut getirmiştir. Böylece söz konusu Balkan Krizi, emperyalist devletlerin nüfuz ve çıkarlarının toplandığı bölge hâline gelen Osmanlı Devleti'nin geleceğini tayin eden ve sonunu hazırlayan bir etken olmuştur.

1875-1876 döneminin Balkan Krizi uluslararası ilişkilerde belki de en fazla Osmanlı-İngiliz ilişkilerine etki etmiştir. Bu dönemde diğer devletler gibi İngiltere de soruna kendi çıkarları açısından bakmış ve Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü savunan geleneksel politikasından bir anda vazgeçememiştir.

Buna rağmen Bulgar olaylarının İngiliz kamuoyunda oluşturduğu "Türk aleyhtarı" etki, İngiliz hükümetinin dış politikasını gözden geçirmesine ve hatta değiştirmeye başlamasına neden olmuştur. Bulgar Sorunu İngiltere'de Türklere karşı nefret dalgası oluşturmuş ve yaklaşık üç yüzyılda oluşan Osmanlı-İngiliz iyi ilişkilerini adeta silip atmıştır. Her ne kadar Osmanlı-Rus savaşlarının başlamasıyla İngiltere'deki Rus aleyhtarlığı Türkleri koruma yönünde eski düşünceyi canlandırmışsa da bu, ateşin son kıvılcımları olmuştur. Buna rağmen İngiltere, geleneksel politikasından da hemen vazgeçmemiştir. Hatta Berlin Antlaşması'ndan sonra bile zaman zaman eski politikasına döndüğü olmuştur.

Balkan Krizi, İngiltere'nin içişlerinde de önemli sonuçlar doğurmuştur. Bulgar Sorunu'nu hükümete karşı bir siyasi malzeme olarak kullanan Liberal Parti lideri W. E. Gladstone 1880 yılında tekrar işbaşına gelmiştir. Yıllarca "Türk düşmanlığı" politikasına sarılarak "Türklerin Avrupa'dan atılması" düşüncesini İngiliz kamuoyuna işleyen Gladstone 1880-1885, 1886 ve 1892-1896 yılları arasında tekrar (daha önce 1864-74) Başbakanlıkta bulunmuş ve İngiliz dış politikasının ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin kaderini tayin etmiştir.

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

I-KAYNAKLAR:
A-YAYIMLANMAMIŞ KAYNAKLAR:
1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tasnifi

a-Sadaret Mukavelenameler (A.DVN.MKL.)
14/4, 06 Ca. 1293

b-Hariciye Lonfra Sefareti (HR.SFR. -03)
385/16, 12.01.1891
420/53, 24.09.1894
430/18, 09.01.1895
434/21, 02.08.1895

c-Hariciye Nezareti Siyasî (HR.SYS.)
13/43, 30.12.1875
159/35, 20.01.1876
160/8, 29.05.1876
182/66, 03.01.1876
207/51,.23.07.1863
209/5, 24.08.1865
212/27, 20.06.1876
212/52, 14.09.1876
212/53, 21.09.1876
212/60, 30.10.1876
214/209, 24.8.1864
352/55, 10.05.1876
352/60, 27.05.1876
352/63, 30 M. 1284
352/69, 31.07.1876
352/70, 26.07. 1876
352/71, 01.08.1876
352/77, 12.08.1876
1050/1, 06 Ca. 1285
1917/43, 28.05.1876
1917/44, 20.06.1876
1918/1, 18.07.1876
1918/10, 21.09.1876

d-Hariciye Paris Sefareti (HR.SFR.-04)
315/67, 21.06.1881
513/52, 13.05.1897

e-İrade Dosya Usûlü (İ.DUİT.)
138/11, 19 M. 1293
138/15, 23 M. 1293
138/17, 3 S. 1293
138/20, 5 S. 1293
138/36, 16 Ra. 1293
138/42, 7 Ca. 1293

f-İrade Bulgaristan (İ.MTZ.-4)
5/148, 28 Ca. 1293.
5/746, 16 Ca. 1293

g-Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)
44/14, 13 Ş. 1293
44/45, 21 B. 1293
51/78, 30.03.1307
51/79, 30.03.1307
51/80, 29.04.1307
51/116, 13.04.1308
51/117, 18.04.1308
77/6, 3 M. 1293
77/12, 19 M. 1293
77/18, 2 S. 1293
77/19, 2 S. 1293
77/28, 4 Ra. 1293
77/30, 16 Ra. 1293
77/36, 12. Ca. 1293
77/42, 23 N. 1293
84/80, 10 N. 1293

H-Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.)
1/16, 13.10.1876
2-Gazeteler
Basiret
Sabah
Times
Vakit

B-YAYIMLANMIŞ KAYNAKLAR:

Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, No: 7, Ankara, 1992.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, Part1, Series B, vol. 2, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gilland, University Publications of America, 1984.

Hurewıtz, J. C., *Diplomacy in the Near East and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914*, vol.I, D.Van Nostrand Co.Inc., Princeton, New Jersey, Toronto, New York, London, 1956.

Mavi Kitap-1876/1877 (*Basiret* gazetesi, 3 Teşrini Sani 1292 - 7 Mayıs 1293).

Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, No: 101, İstanbul, 2009.

Ramm, M. A. Agatha, *The Political Correspondence of Mr.Gladstone and Lord Granville 1868-1876*, vol.II, London, 1952.

Seton-Watson, R. W., "Russo-British Relations during the Eastern Crisis", *Slavonic Review*, vol.III, 1924/5,s,422-34, s.657-683; vol.IV, 1925/26, s.177-197, s.433-462, s.733-759; vol.V, 1926/27, s.413-434, vol.VI, 1927/28 s. 423-433.

Buckle, George Earl (Ed.), *The Letters of Queen Victoria*, Second Series, a Selection-from her Majesty's Correspondence and Jourrnal between the Years 1862 and 1878, vol.II, New York, 1926.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar", *Belleten*, c.XIII, sa: 49-52, Ankara, 1940, s.573-650.

II- ARAŞTIRMALAR:

[Acaroğlu, Türker], "Bulgar Edebiyatı", *Türk Ansiklopedisi*, c.VIII, Ankara,1964, s.377-381.

[Acaroğlu, Türker], "Bulgaristan", *Türk Ansiklopedisi*, c.VIII, Ankara, 1964, s.383-396.

Adanır, Fikret, "Bosna-Hersek'te 'Müslüman' Bir Ulusun Oluşumu: Bir Tarih Yazımı Tartışması", *Osmanlı ve Balkanlar/Bir Tarih Yazımı Tartışması*, Der: Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi, Çev: Beril İdemen, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.307-350.

Adelman, P., *Gladstone, Disraeli and the Later Victorian Politics*, First Edition, Longman, Britain, 1970.

[Altınay], Ahmet Refik, "Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (TTEM)*, 1 Mart 1341, Nr: 8 (85), s.73-84.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yayına Hazırlayan. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları:19, İstanbul, 1980.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Yayınlayan: Cavid Baysun, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

Ahmet Hamdi, *Bulgar Tarihi*, Trabzon, Serasi Matbaası, 1326.

Ahmed Lutfî, *Vak'anüvis Ahmed Lutfî Efendi Târîhi*, Haz: M. Münir Aktepe, c.XII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Ahmed Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp/Kırım Muharebesinden II. Abdülhamid Han'ın Cülûsuna Kadar*, c.1, Yayına Hazırlayan: Tahir Galip Seratlı, 1. Baskı, Selis Yayınları:40, İstanbul, 2004.

Anderson, Matthew Simith, *Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Anick, Norman, *The Embassy of Lord Ponsonby to Constantinapole 1833-1841*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), McGill University, Montreal, Kanada, 1970.

Armaoğlu, Fahir, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Arnakis, George G. "The Rofe of Religion in the Development of Balkan Nationalism", *The Balkans In Transition Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century*, Ed. Charles and Barbara Jelavich USA, 1974, s.115-144.

Atiya, A. S., *Niğbolu Haçlılar Seferi*, Çev: Esat Uras, Güney Matbaası, Ankara, 1956.

Aydın, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Aydın, Mithat, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sa.15, Denizli, 2014, s.73-82.

_____, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008.

_____, "Bükreş'te Komitacılık Faaliyetleri (1860-1916)", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi/Journal of Modern Turkish History Studies (ÇTAD)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, XV/30, Bahar-2015, s.5-52.

_____, "Girit Ayaklanması'nın Ortaya Çıkışı ve Uluslararası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan'ın Rolü", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi/Turkish Journal of Social Research*, Yıl: 11, Sayı:1, Nisan 2007, s.113-147.

_____, "Osmanlı Balkanlarında İngilizlerin Misyonerlik Faaliyetlerine Dair Bazı Belgeler (1862-1869)", *Belgi*, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, c.1, Sa. 10, Yaz 2015/II, Denizli, 2015, s.1403-1443.

_____, "Osmanlı, Sırp-Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi* (OTAM), Sayı:15, Ankara, 2004, s.139-163

_____, "Sir Henry G. Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği (1867–1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sa.18, 2005, s.21-49.

Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler/Kapitülasyonlar- Avrupa Tüccarları- Beratlı Tüccarlar- Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar: 11, Ankara, 1998.

_____, "III. George Döneminde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönüm)*, Başbakanlık, Basın-Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1985.

_____, "Giriş: Tarihsel Gelişim", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönüm)*, Başbakanlık, Basın-Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1985, s.15-20.

Bailey, Frank Edger, *British Policy and the Turkish Reform Moment: Study In AngloTurkish Reform Relations*, Harvard University Press, Cambridge, 1942.

Baltalı, Kemal, "1875-1878 Balkan Buhranı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sa.68-69, 1982, s.44-68.

_____, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler", *Belleten*, c.1, sa.198, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.833-859.

_____, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", *Belleten*, c. LI sa.199-201, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s.205-230.

Baykal, Bekir Sıtkı, "Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu Taksim Fikri", *Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCFD)*, c.I, sa.5, Ankara, 1943.

_____, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi", *Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCFD)*, c.VI, sa.4, Ankara, Eylül-Ekim 1948, 219-258.

Birinci, Ali, "Türk Siyasi Düşüncesinde İngilizperestlik", *İngilizler ve Türkler-Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1938)*, (Philip Graves), Çev: Yılmaz Tezkan, 1. Baskı, 21. Yüzyıl Yayınları:8, Ankara, 1999, s.177-185.

Blaisdell, Donald C, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'nın Mali Denetimi*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979.

Blake, Robert, *Disraeli*, New York, 1968.

Bolsover, G. H., "1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", Çev: Y. Tekin Kurat, *Belleten*, c.XXX, sa.117-120, (1966), s.265-290.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Branimir, R., *The Balkans in İnternational Relations*, Macmillan Company, Hong Kong, 1988.

Buckle, George Earl, *The Life of Benjamin Disraeli*, 1876-1881, vol.VI, The Macmillan Company, New York, 1920.

Burçak, Rıfkı Salim, *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)*, Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946.

Burian, Orhan, "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", *Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCFD)*, c.IX, sa.1-4, Ankara, Mart-Haziran 1951, 1-17.

Burmow, Aleksandr, "Türkler Edirne'yi Ne Vakit Aldılar?", *Belleten*, sa 49, Ankara, 1949, s.97-105.

Carrié, Albrect R., *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of Europe Since The Congress of Vienna*, New York, Evanston, San Fransisco, London, 1973.

Castellan, Georges, *Balkanların Tarihi*, 2.Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995.

Cecil, Lady Gwendolen, *Life of Robert Marquis of Salisbury, 1868-1880*, vol.II, Hodder and Stougton Limited, London, 1923.

Colp, JR. Ralph, "William Gladstone, Karl Marx, Charles Darwin, Kliment Timiriazev ve 1876-78 'Doğu Sorunu' Üzerine Notlar", *Tarih ve Toplum*, Çev: Bige Keşmir, sa.20, Ağustos 1985, s.9-13 (81-85).

Cunningham, Alan, *Eastern Questions in the Nineteenth Century Collected Essays*, Ed. Edvard Ingram, vol.II, London, 1993.

Çelik, Hüseyin, *Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İşler Komiteleri*, İnkılâb Yayınları:51, İstanbul, 1994.

Dumont, Paul, "Bölüm XII: Tanzimat Dönemi (1839-1878)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi XIX. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa*, c.II, Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, Çev: Server Tanilli, 1. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

Darkot, Besim, "Balkan", *İslam Ansiklopedisi*, c.2, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s.280-283.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, c.2, 1. Baskı, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1997.

_____, "Turkish Attitudes Concerning Christian – Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Reiew*, lix, no.4, (July 1954), s.844-864.

Dawson, Harbutt, "Forward Policy and Reaction 1874-1885", *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919*, Cambridge, 1923, s.72-148.

Dönmez, Ahmet, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitap Yayınevi: 299, İstanbul, 2014.

Driault, Edouard, *Şark Mes'elesi Bidâyet-i Zuhûrundan Zamânımıza Kadar*, Çev. Nâfiz, Yay. Haz: Emine Erdoğan, 2. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2003.

Emecen, Feridun M., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, 2. Baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016.

_____, "Osmanlı Siyasi Tarihi-Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti Tarihi*, c.1, İstanbul, 1999, s.5-64.

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

_____, *The Nineteenth Century Balkanic Church*, Şafak Matbaası, Ankara, 1987.
Erendil, Muzaffer, "Yunanistan ve Bulgaristan'ın Osmanlı Topraklarına Katılmasındaki Stratejik Düşünceler", *Güncel Konular*, sa. 8, Ankara, 1957, s.115-121.
_____, *Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1976.
Ergenç, Leman, *Bulgar Yayınlarında Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, c.1, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.
Gerolymatos, André, *The Balkan Wars/Conquest, Revolution, and Retribution from the Ottoman Empire to the Twentieth Century and Beyond*, Spellmount Limited, Great Britain, 2004.
Gladstone, William Ewart, *Bulgarian Horrors and the Question of East*, William Clowes and Sons, London 1876.
Gleny, Misha, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999.
Goffman, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660*, Çev: Ayşe Başcı-Sander, Promat Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2001.
Gölen, Zafer, "Sırpların 1849 Bosna İsyanına Etkileri", *Toplumsal Tarih*, sa.50, Şubat 1998, s.43-48.
_____, *Tanzimat Döneminde Bosna İsyanları (1839-1878)*, 1. Baskı, Alter Yayınevi, Ankara, 2009.
Graves, P. Philip, *İngilizler ve Türkler-Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1938)*, Çev: Yılmaz Tezkan, 1.Baskı, 21. Yüzyıl Yayınları:8, Ankara, 1999.
Harris, David, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878; The First Year*, Archon Books, United States of America, 1969.
Havjoko, Canbek, "David Urquhart", Haz: Özalp Göneralp, *Tarih ve Toplum*, sa.181, Ocak, 1999, s.8-10.
Hayes, Paul, *The Nineteenth Century 1814-80*, St. Martin's Press, New York, 1975.
Heyd, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, Çev: Enver Ziya Karal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
Heywood, C. J., "1689-1698 Yılları Arasında İngiliz-Türk Diplomatik İlişkileri", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400.Yıdönüm)*, Ankara, 1985, s.33-44.
Holland, Thomas Erksine, *The European Concert in the Eastern Question*, Clarendon Press, Oxford, 1885.
Imber, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650 İktidarın Yapısı*, Çev: Şiar Yalçın, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
Iorga, N., *Osmanlı Tarihi V*, Çev.Bekir Sıtkı Baykal, Ankara Üniversitesi Yayımları:16, Bilim Kitapları Serisi:7, Ankara, 1948.
Iseminger, Gordon Liewellyn, *Britain's Eastern Policy and the Ottoman Christians 1856-1877*, Norman, Oklahoma, 1965.
İnalcık, Halil, *Akademik Ders Notları 1938-1986 Timur, İnkılap Tarihi, Osmanlı Tarihi*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.
_____, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I/Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2009.
_____, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.
_____, "Giriş: Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı (OBİV) Yayınları, İstanbul, 1993, s.9-34.
_____, "İmtiyazât", *Encyclopedia of Islam*, c.III, Leiden, 1971, s.1179-1189.

_____, "Murad II", *İslam Ansiklopedisi*, c.8, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s.598-615.
_____, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Osmanlılar/ Fütuhat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.67-92.
_____, "Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere", *Tarihe Düşülen Notlar/Konuşmalar 1947-2014*, C.I, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s.259.
_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300- 1600*, Ed: Halil İnalcık, Donald Quartert, Çev: Halil Berktay, c.I, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.
_____, "Osmanlı Tarihi Kronolojisi", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, c.1, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 1999, s.118-132.
_____, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, Ed: Güler Eren, c.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.37-117.
_____, "Rumeli: Genel Bir Bakış", *Doğu-Batı Makaleler II*, 3. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, Mart 2016, s.104-113.
_____, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992.
_____, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten*, c.XXVII/112, Ekim (1964), s.623-690.
_____, *The Ottoman Empire The Classical Age 1306-1600*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1973.
_____, *Türk İdari Teşkilatı Tarihi-Ders Notları*, 1964-1965.
Jelavich, Barbara, "The British Traveller in the Balkans; The Abuses of Otoman Administration in the Slavonic Provinces", *Slavonic Review*, XXXIII, (June, 1955), s.396-413.
_____, *History of the Balkans Eighteenth and Nineteenth Centuries*, vol.I, Cambridge University Press, USA,1985.
_____, *The Ottoman Empire, The Powers and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Pres, Bloomington and London, 1973.
Jelavich, Barbara/Charles, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, Seattle, 1977.
Kapıcı, Özhan, "Devrim İhracı: Kırım Harbi Sonrasında Balkanlar'da Yabancı İhtilalciler (1856-1876)", *Balkan Tarihi*, c.II, Ed: Zafer Gölen, Abidin Temizer, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları: 1, Mart 2016, s.329-343.
Karaca, Taha Niyazi, *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun*, 2. Baskı, Timaş Yayınları: 2472, İstanbul, Nisan 2011.
_____, "Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan Çekilme Sürecinde Panslavist Bir Propagandacı: Olga Novikoff (Novikova)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sa.51, Güz 2016, s.19-35.
Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.V, 5.Baskı, c.VII, 4.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985.
Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)-Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çeviri: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları:133, İstanbul, 2003.
Kocabaş, Süleyman, *Avrupa Türkiye'sinin Kaybı ve Balkanlar'da Panislavizm*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1986.
Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerika Misyoner Okulu*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

_____, *Majestelerinin Konsolosları- İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Kodal, Tahir, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (1553-1919)", *KÖK Araştırmaları*, Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, 2000, s.47-60.

Kohn, Hans, *Pan-Slavism Its History and Ideology*, University of Notre Dame Press, Indiana, 1953.

_____, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev: Agâh Oktay Güner, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1983.

Koloğlu, Orhan, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

_____, "Hümanist mi, emperyalist mi? Gladstone Abdülhamit'e Karşı", *Tarih ve Toplum*, c.25, sa.148, Nisan 1996, s.44-54 (236-246).

_____, "Osmanlı Döneminde Balkanlar", *Balkanlar*, OBİV Yayınları, İstanbul, 1993, s.41-96.

Kuneralp, Sinan, "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1897", *Belleten*, c.XXXIV, sa. 133-136, Ankara, 1970.

Kuran, Ercümend, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faliyetleri 1793-1821*, 2.Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

Kurat, Akdes Nimet, "Osmanlı Tarihinin İlk Devirlerine Ait Bulgar ve Sırp Kronikleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.III, sa.4-5, s.183-195.

_____, "Panslavizm", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XI, sa.2,3.4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Haziran-Eylül-Aralık 1953, s.241-278.

_____, *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1952.

_____, *Türk-İngiliz Minasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953.

_____, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992.

_____, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları:1194, Ankara, 1990.

Kurat, Yuluğ Tekin, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, XXVI, sa.101-104, (1962), s.567-592.

Küçük, Cevdet, "Bulgar İhtilali'nin (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (GAAD)*, 8-9, Ayrı Basım, İstanbul, 1980, s.117-166.

_____, "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, c.4, İstanbul, 1985, s.1007-1024.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri-1 (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1974.

_____, *Balta Limanı'na Giden Yol/Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013

Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1923-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları:412, Ankara, 1978.

Langer, William L., *European Alliances and Alignaments 1871-1890*, Alfred A. Knopf, New York, 1939.

Lee, Dwight E., *Great Britain and the Cyprus Convetion Police of 1878*, Cambridge, 1934.

Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, c.I-II-III, Haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983

Marriot, J. A. R, *Anglo-Russian Relations 1689-1943*, Methuen Co. Ltd., London, 1944.
Maurois, Andre, *Disraeli'nin Hayatı*, 1971, Çev. İsmail Hakkı Alişan, Vakit Gazete matbaa Kütüphane, İstanbul, 1935.
McCarthy, *Osmanlı'ya Veda/İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Etkileşim Yayınları:11, 1. Baskı, İstanbul, 2006.
_____, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Bilge Umar, 3. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998.
Medlicott, W. N., *Bismarck, Gladstone and Concert of Europe*, Greenwood Pres New, New York, 1969.
Meram, Ali Kemal, *Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969.
Millman, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979.
Morawits, Charles, *Türkiye Maliyesi*, Der: Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1978.
Morley, John, *The Life of Gladstone*, vol.II, Macmillan, New York, 1903.
Murray, William Simith, *The Making of the Balkan States*, New York, 1967.
Niğbolu Meydan Muharebesi ve Yıldırım Bayezid, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1984.
Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkubbe yay., İstanbul, 2005
Ollier, Edmund, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*, vol.1, London, Paris, New York [Baskı tarihi bulunmamaktadır].
Ortaylı, İlber, "Balkanlar'da Milliyetçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, c.4, İstanbul, 1985, 1026-1031.
_____, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, Hil Yayın, İstanbul, 1995.
_____, "İzmir'de İlk Bulgar Gazetesi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, c.I, İstanbul (1985).
Özcan, Azmi, "İngiltere", *İslam Ansiklopedisi*, c.22, TDV. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2000, s.296-307.
_____, *Pan-İslamizm-Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, 2. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları:41, Ankara, 1997.
Özcan, Azmi-Buzpınar, Ş. Tufan, "Church Missionary Society İstanbul'da Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik", *İstanbul Araştırmaları 1*, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997, s. 63-79.
Özcan, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
Palmer, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak, 5. Baskı, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995.
Pears, Malcolm-Stwart, Geoffrey, *British Political History, Democracy and Decline*, 2nd Ed., London, 1996.
Pearson, Raymond, *The Longman Companion to European Nationalism, 1789-1920*, Longman, New York, 1994.
Peremeci, O. Nuri, *Tuna Boyu Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1942.
Petrovich, Michael Boro, *The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870*, Second Printing, Columbia University Press, New York, 1958.
Poole, S. Lane, *Lord Stratfod Canning'in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1999.
Rich, Norman, *Great Power Diplomacy 1814-1914*, Mcgraw-Hill, USA, 1992.
Rossier, Edmond, *Avrupa'nın Siyasi Tarihi 1815-1919*, Çev: Ali Kemali Aksüt, Fazilet Basımevi, İstanbul, 1944.

Rupp, George Hoover, *A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878*, Harvard University Press, London, 1941.

S. Chase Gummer, M. A.. *The politics of Sympathy: German Turcophilism and the Ottoman Empire in the Age of the Mass Madia 1871-1914*, Washinton, 2010.

Sagay, Reşat, *XIX ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İş Bankası Kültür Yayınları: 100, İstanbul, 1972.

Schevill, Ferdinand, *The History of The Balkan Peninsula from the Earliest Times to the Present Day*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1922.

Sedes, Halil, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, 1. Kısım, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1946.

Šedivý, Miroslav, *Metternich, The Great Powers and the Eastern Question*, First Edition, University of West Bohemia, Czech Republic, 2013.

Seignobos, Charles, *Tarih-i Siyâsî (Asr-ı Hâzırda Avrupa)*, Çev: Ali Reşad. c.II, Kader Matbaası, İstanbul, 1325.

Sel Turhan, Fatma, *Eski Düzen Adına: Osmanlı Bosna'sında İsyan, 1826-1836*, 1. Baskı, Küre Yayınları:119, İstanbul, 2013.

_____, *Rebelling for the Old Order; Ottoman Bosnia, 1826-1836*, Boğaziçi University, Doctor of Philosophy in History, 2009.

Selimoğlu, İsmail, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar İsyanları*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1987 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Seton-Watson, R.W., *Britain in Europe 1789-1914, A Survey of Foreing Policy*, Cambridge Pres, Cambridge, 1955.

_____, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question A Study in Diplomacy and Party Politics*, USA, 1971.

_____, "*Russo-British Relations during the Eastern Crisis*", *Slavonic Review*, III, No.9, Mar. 1925, s.657-683.

Shannon, R. T., *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Thomas Nelson and Sons, London, 1963.

Shannon, Richard, *The Age of Disraeli, 1868-1881: Rise of Tory Democracy*, Longman, London and New York, 1992.

_____, *The Crisis of Imperialism 1865-1915*, [St. Albans, Herts]: Paladin, Great Britain, [1976].

Shaw, Stanford-Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye/Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975*, Türkçesi: Mehmed Harmancı, c.2, e Yayınları, İstanbul, 1983.

Sikilliter, Susan A., "William Harborne: İlk İngiliz Elçisi 1583-1588", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400.Yıdönüm)*, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985, s.21-31.

_____, *William Harborne and the trade with Turkey 1578-82: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*, London and Oxford, 1979.

Sir Henry Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, John Murray, Albemarle Street, W.1, London, 1922.

Sloane, M. William, *Bir Tarih Laboratuarı Balkanlar*, Çev: Sibel Özbudun, 1.Baskı, Süreç Yayınları, İstanbul, 1987.

Sonyel, R. Salahi, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorlunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Belleten*, c.CXLIX, sa:195, Ankara, 1986, s.647-656.

Soy, Bayram, "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Sa.7, Güz 2007, s.141-167.

Stavrianos, L. S., "The Influence of the West on the Balkans", *The Balkans In Transition Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century*, Ed: Charles and Barbara Jelavich, USA, 1974.

_____, *The Balkans Since 1453*, Holt, Rinehart and Winston, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965.

Stojanović, Mihailo D., *The Great Powers and The Balkans 1875-1878*, Cambridge University Press, Cambridge, 1939.

Sugar, Peter F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, University of Washington Press, Third Priting, Seattle and London, 1996.

Sumner, B. H, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Archon Books, Hamden, London,1962.

Swartz, Marvin, *The Politics of British Foreign in the Era of Disraeli and Gladstone*, London, 1985.

Şentürk, Hüdai, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Şimşir, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Tansel, Selahattin, *Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999.

Taylor, A. J. P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, New York, 1988.

Todorova, Maria, *Balkanları Tahayyül Etmek*, İletişim Yayınları, Çev: Dilek Şengül, 1. Baskı, İstanbul, 2003.

Todorov, Nikolay, *Bulgaristan Tarihi*, Çev: Veysel Aytaman, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1979.

Tuğlacı, Pars, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984.

Tukin, Cemal, *Boğazlar Meselesi*, Haz. Bülent Aksoy, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Turan, Ömer, "Amerikan Protestan misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 12-16 Eylül 1994, c.III, Ankara 1999, s.1097-1109.

_____, "19. Yüzyıl Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 4-8 Ekim 1999, c.III, Kısım: III, Ankara, 2002, s.1547-1564.

_____, "The Role of Russia and England in the Rise of Greek Nationalism and in Greek Independence", *OTAM*, sa.10, Ankara, 1999, s.278-329.

_____, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Türk Ansiklopedisi, "Çorbacı", c.XII, Ankara, 1964, s.113.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, c. II, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Uçar, Nail, "Bulgar Papasları ve Pan-Slavizm'deki Rolleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sa.22, Ekim 1988, s.42-45.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1983.

Uluben, Erol, *İngiliz Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1965.

Uluslararası İlişkiler Tarihi/Başlangıçtan Bugüne Diplomasi Tarihi, Ed: Vladimir Potyemkin, Çev: Attila Tokatlı, May Yayınları, İstanbul, 1978.

Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Tam. Yay.: Bekir Sıtkı Baykal, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Urquhart, David, *England & Russia: England, France, Russia, & Turkey*, Revised and Enlarged, 5th Edition, London, 1835.

_____, *Turkey and its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade; The State and Prospects of English Commerce in the East, The New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions*, London, 1833.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Türk Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

_____, *Osmanlı Tarihi*, c.I, 5. Baskı, c.IV, Ks.II, 3.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Vatin, Nicolas, "Bölüm II: Osmanlıların Yükselişi (1362-1451)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi/Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan XVIII. Yüzyıl Sonuna*, Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, Çev: Server Tanilli, Cem Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1995, s.43-97.

Villiari, Luigi, *The Balkan Question*, J. Murray, London, 1905.

Wesley, M. Gewehr, *The Rise of Nationalism in the Balkans 1800-1930*, Henry Holt and Company, New York, 1931.

Wirthwein, Walter G., *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*, Columbia University Press, London,1935.

Wood, A. C., *A History of the Levant Company*, London, 1935.

Yapp, M. E., *The Making of the Modern Near East 1792-1923*, London and New York, 1987.

Yaver, Halil, *Balkan Sülhunu Kim Tehdit Ediyor? Bulgarların İstila Planları*, Tecelli Basımevi, İstanbul, 1938.

Yeliseyeva, N. V., *Yakın Çağlar Tarihi*, Çev: Özdemir İnce, 2. Baskı, Yordam Kitap:72, İstanbul, 2010.

Yeniay, İ. Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1964.

Yılmazçelik, İbrahim-Özdem, Ali Gökçen, "İsmail Fazıl Paşa'nın Kaleminden 1292-1293 (1876-1877) Osmanlı-Karadağ Seferi", *XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi, XIV. Askerî Tarih Kongresi/XIVth Congress of Military History*, Sunulmayan Bildiriler, İstanbul: 03-07 Aralık 2012, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s.3-38.

Yurdusev, Esin, "Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan Üçgeninde İngiltere'nin Boğazlar Politikası", *Belleten*, c.LXII, sa.237, Ankara, Ağustos 1999, s.560-595.

Ziya, Nasim, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1 975.

EKLER

Ek 1: Müslüman halkın Bulgarlarla iyi ilişkiler içinde bulunmayı öğütleyen ve bu suretle birlikte yaşam için "vatan arkadaşlığının" önemini hatırlatan İlanname. BOA., *Y.EE.*, 84/69, 29 Ş. 1293.

İlânnâme Metni

Cümlenizin malûmudur ki Allah te'âlâ hazretlerinin tehzîb-i ahlâk için ehl-i İslâm'a olan evâmir-i ileyhesinin en büyüğü gayz ve 'adâvetden ve iğrâz-ı fâside-i nefsâniyeden sakınmamak ve emr-i dünyada 'adl ve insâfdan ayrılmamakdır. Ve hazret-i Resûl-u ekrem efendimiz dahi ehâdis-i şerifeleri ile ümmetine bunları tenbîh ve te'kîd buyurmuşlardır. İmdi bu ahkâm-ı celileye ittibâ' etmekliğimiz ve memleketlerimizde bir birimizle güzel geçünüb kin ve 'adâvetden ve intikâm almak için şuna buna zulm ve ta'addîden nefsimizi vikâye eylemekliğimiz diyâneten cümlemize farz olduğu gibi Osmanlıların şimdiye kadar 'âlemde şöhret ve şân kazanması ve el-hamdü lillah-i te'âlâ sâir ehl-i İslâm hükümetlerine tefevvuk etmesi dahi mücerred bulundukları yerlerde mu'âşeretlerini zikr ettiğimiz ahkâma uydurub kendileriyle vatan arkadâşı olan milletlerin mâl ve cân ve nâmûslarını mahfûz tutarak mu'âmele-i rahîmâne ve kerîmâneye ri'âyet etmelerinde neş'et eylemişdir. Ezcümle sizler ki Rumili ehl-i İslâmsınız. Memleketlerinizde muhtelifen sâkin olan Bulgar milleti ile ticâret ve zirâ'atte ve sâir işlerde bu zamana gelinceye kadar gayet güzel geçinüb anları kendilerinizden ve kendinizi anlardan hoşnûd edecek mu'âmelâtda kusûr etmediğiniz gibi Bulgarların dahi ehl-i İslâm ile birlikde yaşamağı ve bir vatandan müstefîd olmağı her türlü emellerine tercîh etmeleri bütün milletlerce gıbta olacak bir hüsn-ü imtizâc meydana getirmiş idi. Hayfa ki kendi iğraz-ı fâsidelerini vatanınızın felâketinde arayan bir tâkım erbâb-ı şekâvet sizlerle Bulgarlar beynine 'adâvet düşürüb memleketlerinizi harâb etmek ve İslâm ve Hıristiyânı mağdûr ve perişân eylemek için geçende Bulgaristan'a nasıl tohm-ı fesâd saçdıkları ve ne mazarratlar çıkardıkları cümlenizin ma'lûm ve meşhûdu oldu. Ve bu hareket-i fesâdiyeye Bulgarlardan hayr ve şerrini bilmez bazı câhiller olub ve bir tâkımı zor ile ayaklandırılub beyhûde kanlar dökülmüş

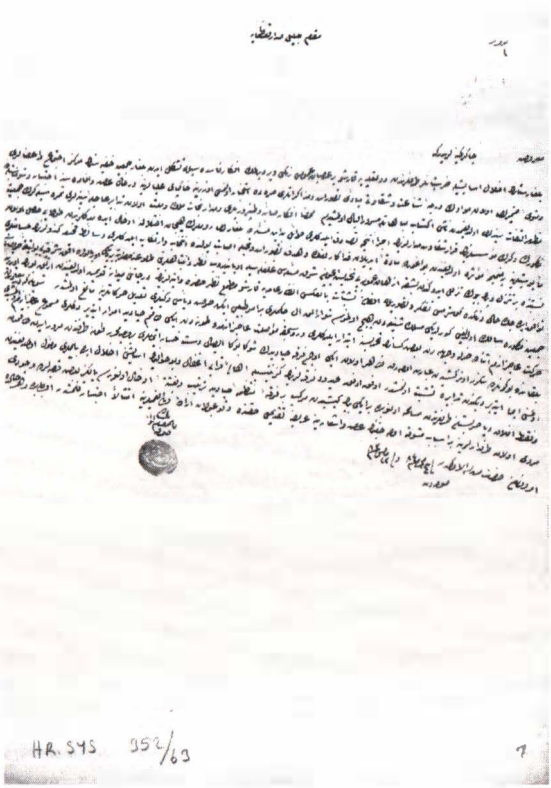
iken cenâb-ı Hakk'a hamd olsun ki şu gâ'ile her tarafın ikdâm ve gayreti ve velini'metimiz efendimiz padişahımız şevketlü Sultan Murad Han efendimiz hazretlerinin taht-ı saltanata cülûs-u hümâyûnlarının te'sirâtı ile ber-taraf olub erbâb-ı fesâdın mazarratları def' olundu. Şimdi sizlere düşen bu gâ'ile arasında geçen hâlleri bi'l-külliye zihinlerinizden çıkarub ve garaz ve nefsâniyetden sakınub hemşehrileriniz olan Bulgarlarla beyninizdeki hüsn-ü imtizâcı kemâl-i emniyetle vikâye etmektedir. Zira pâdişâhımızın murâd-ı hümayûnları her yerde her sınıf teba'a-i şâhânelerinin emniyet ve refâhını ve memleketin asâyiş ve ma'mûriyetini ileriletmekdir. Hatta şu maksûd-u hümâyûnlarını sizlere ve Bulgarlara lâyıkı vechle anladub zirâ'at ve ticâretinize ve memleketlerinizin terakki-i ma'mûriyetine hidmet etmenizi tavsiye eylemek içün mahsûs me'mûrlar ta'yinini emr ve fermân buyurdular. Şu beyân olunan nesâyihi İslâmiyet ve insâniyet nâmına cân kulâğıyla dinleyüb ve pâdişâhımızın haklarınızda olan tavsiye ve himâyet-i şâhânelerinin kadr ve kıymetini bilüb ve İslâm ve Hıristiyân cümleniz bir vatanın evlâdı ve bir pâdişâhın teba'a-i sadâkat nihâdı olduğunuzu düşünüb memleketinizin menâfi'inden birlikde istifâde etmeye ve emniyetsizlik lakırdısını aranızdan kaldırmağa sa'y etmenizi ve bir tâkım garazkârların fesâdına bakmayarak kâr ve kesbinizle ve du'â-yı pâdişâhî ile meşgul olmanızı tavsiye eder ve cümlenizin bu sözleri hâlisâne kabul ile himmet ve sadâkatinizi isbât edeceğinizi me'mûl eylerim.

Ek 2: Osmanlı Berlin elçisinin İngiltere politikası konusunda Dışişleri Bakanı'na gönderdiği 3 Ocak 1876 tarihli yazı BOA, *HR.SYS.*, 182/66, 03.01.1876

Gazete-i muteberiniz şark meselesini tekrar mevki-i bahse koyarak İngiltere Devleti'nin bu işte betât-ı kâmile üzere hareket eylemesinden dolayı beyân-ı şikâyet etmekte ve Devlet-i Aliyye'nin ahvâlini zûl u tahkir-i mucib olacak surette tavsîf ve temhîd eylemektedir. Devlet-i Aliyye'nin za'f ve taassubu ve sû-i idâresi münker değil ise de her nev'i mu'âvenetten mahrûm bırakılmasını İngiltere Devleti'ne tavsiye etmek hatâ-yı 'azîmdir zannederim. Vükelâ-yı Devlet-i Aliyye'den bazılarının noksan malûmâtlarıyla beraber kusûrlarını hüsn ihtârât-ı hâkimâneyi kabul edecek zekâvetleri vardır. Teba'a-i Müslime usûl-ü idârece ıslâhât olunageldiği bir zamanda Hükümet-i Seniyye'yi müşkilâta düşürmezler. Saltanat-ı Seniyyenin izmihlâli bütün Avrupaca heyecân-ı 'azîmi mucib ve dâ'î olacağından başka düvel-i muazzamanın hırs ve tama'ları ve agrâz-ı sâireleri cihetiyle bir muhârebe-i 'umûmiyeyi intâc edeceği melhûz olduğundan İngiltere Devleti bu misillü ahvâle nazar-ı bikaydî ile bakacak olur ise elbette şân ve i'tibârına halel gelir. Hâlbuki bu işde i'mâl-ı nüfûz ederse hem muhârebe ve hem de mukaseme-i Devlet-i Aliyye dahiyyesi

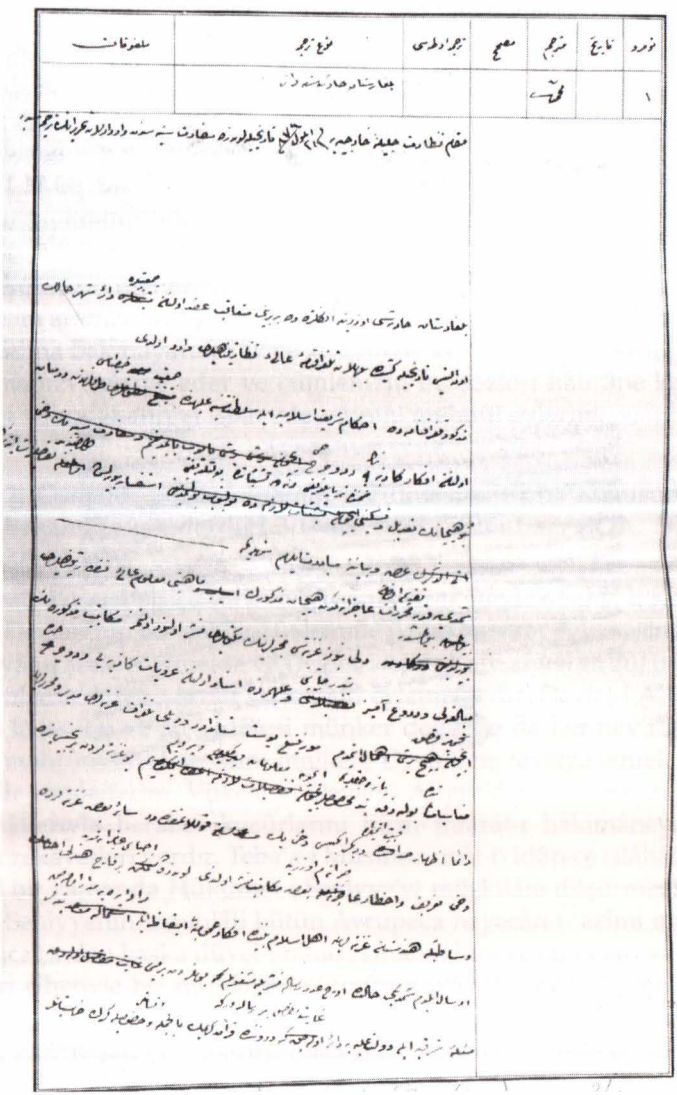
bertaraf olabilir. Düvel-i Selâse-i Şimâliyye ef'âl-ı harekâtında serbest ve muhtâr bırakılmış oldu. Kendi bildikleri gibi hareket edeceklerdir. Eğer ki şimdilik Rusya'ya 'adem-ı emniyet gösterilmesini icâb edecek meydanda bir sebep yok ise de devlet-i müşarünileyhanın Lehistan'ı taht-ı himâyelerine almış olan düvel-i selâseden biri olduğunu ve İngiltere Devleti işe müdâhaleden ferâgat edecek olur ise Rusya'ya güzel bir fırsat vereceğini beyândan geri duramam. Paris mu'âhedenâmesi mucebince Devlet-i Aliyye Avrupa devletleri a'dâdına dâhil olmuş derdest-i icrâ olan ıslâhât dahi buna delîl-i kavî bulunmuştur.

Ek 3: Bulgar komitacılarının Bulgaristan'ı genel bir isyana sürüklemek için yürüttüğü faaliyetlerin gelecekte "Şark Meselesi" bağlamında Osmanlı Devleti için oluşturacağı tehlikeye dikkat çekmek amacıyla Sofya'dan Sadaret'e gönderilen Arîza. BOA., *HR.SYS.*, 352/63, 30.M.1284.

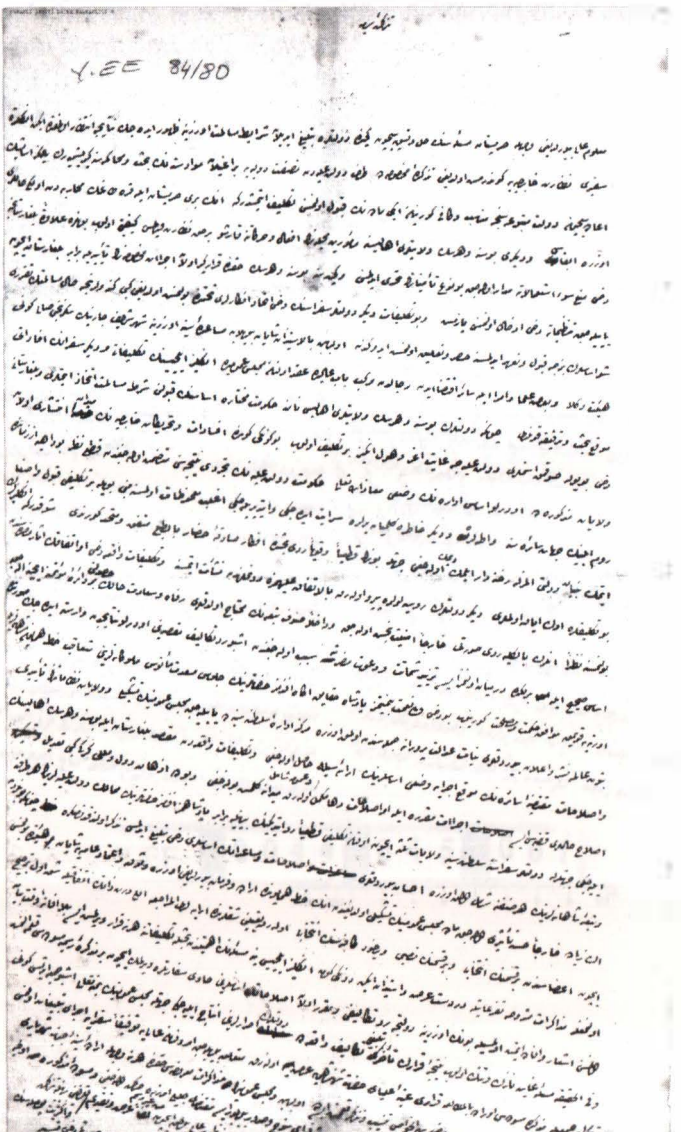

HR.SYS.00352

Ek 4: Londra Osmanlı elçisinin Bulgar olayları nedeniyle Türk aleyhtarı tepkileri "ta'dil ve teskin" için *Morning Post*, *Standart*, *Daily Telgraf* gibi gazetelerde gerekli yazıları yayımlatmak amacıyla söz konusu gazetelerin müdür ve yazarları nezdinde girişimlerine dair Londra Sefareti'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 21 Eylül 1876 tarihli tahriratın tercümesi. BOA., *HR.SYS.*, 1918/10, 21.09.1876.

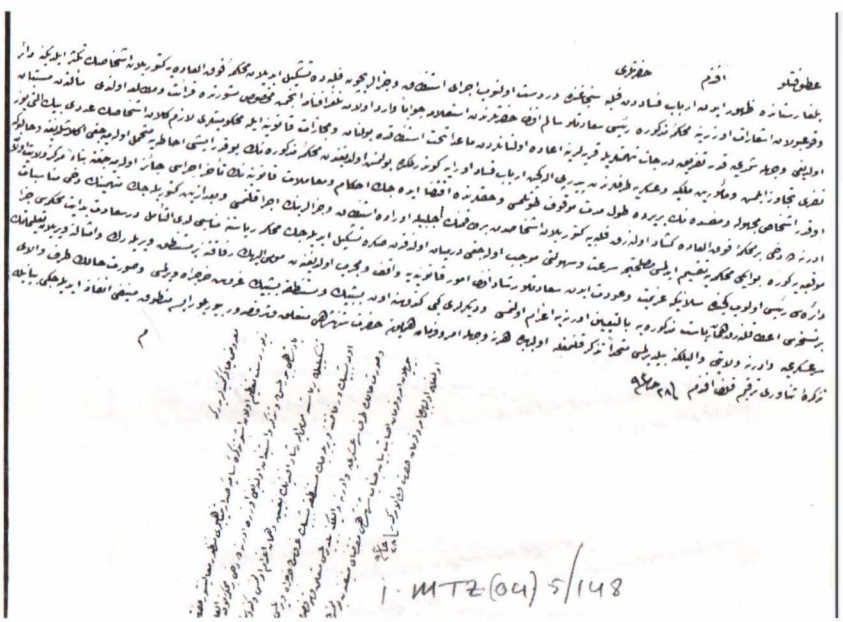

Ek 5: Sırp-Karadağ Savaşları, Bosna Hersek ve Bulgaristan sorununa dair İngiltere tarafından sunulan teklifler konusunda Osmanlı Devleti'nin kabul ve reddettiği maddelere ilişkin 10 N. 1293 (29 Eylül 1876) tarihli Tezkire. BOA., *Y.EE.*, 84/80, 10 N. 1293.

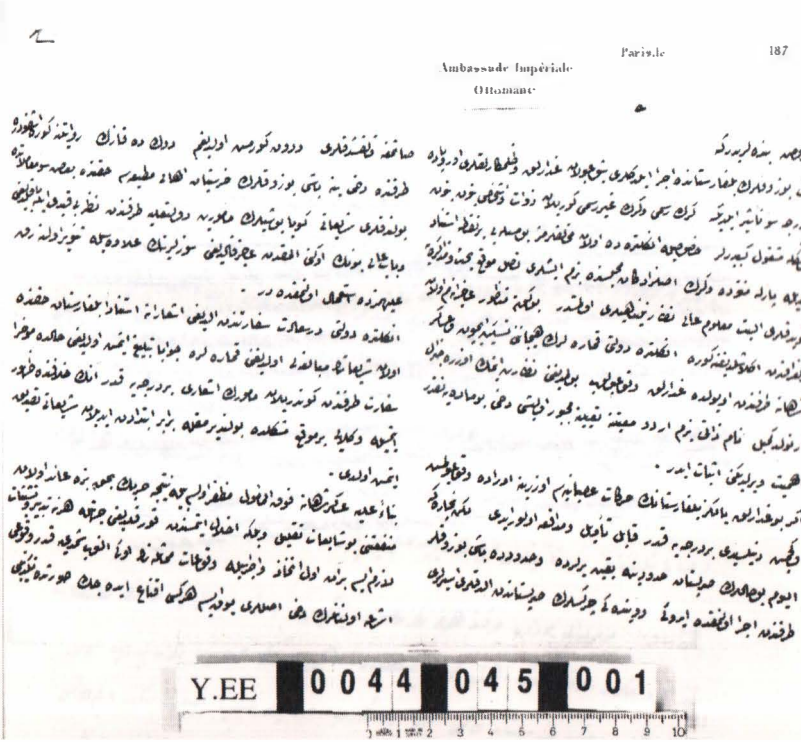

Y.EE.00084

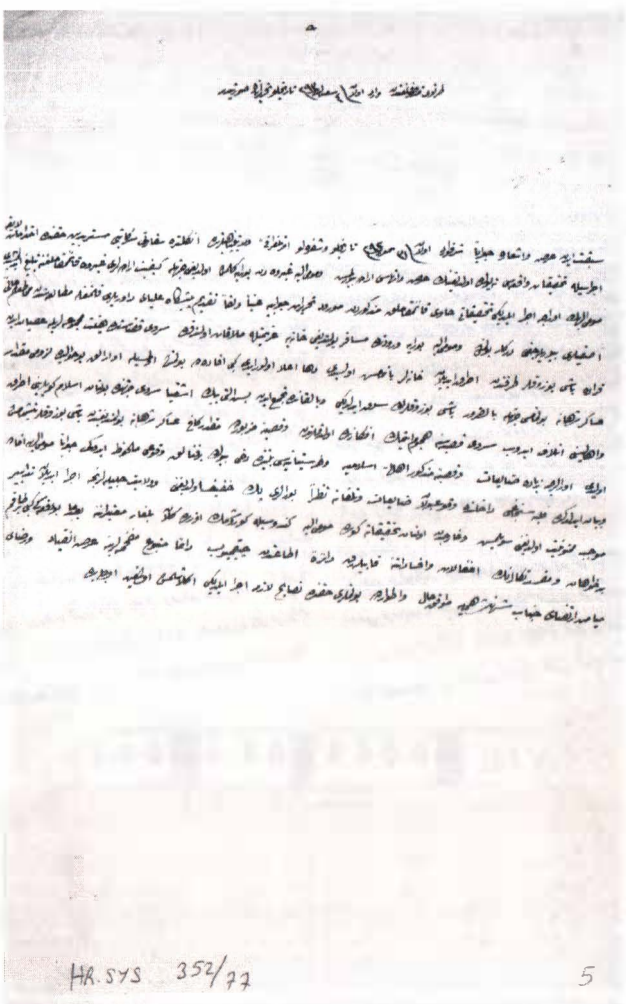
Ek 6: Bulgar olayları dolayısıyla isnad edilen suçun derecesine göre köylerine gönderilenlerin dışında Filibe'de mahkemesi devam edip mahkûmiyeti ve farklı cezai müeyyideyi gerektiren 1.600 tutuklunun bulunduğu, mahkemeye sevk edilenlerin sayısının giderek artması nedeniyle Edirne'de olağanüstü bir mahkemenin kurulduğu ve bu vesileyle mahkeme başkanlığına Reşad Efendi'nin atandığına dair Tezkire. BOA., *İ.MTZ. (4)*, 5/148, 28 Ca. 1293.

Ek 7: Bulgaristan'da Başıbozukları neden olduğu olayların İngiltere'de Lordlar Kamarası'nda ele alındığı, İstanbul'daki İngiliz elçisinin önceki lehte olan yazışmalarının meydana getirdiği olumlu havanın dağılıp Osmanlı aleyhindeki şayianın giderek kabul gördüğü, Edib Efendi'nin hazırladığı raporun dahi çok kayda alınmadığı ve Osmanlı ordusu maiyetine tayin olunan Arnold Capbell'in Avam ve Lordlar Kamarasında heyecanı teskin etmek amacıyla ileri sürülen olayların olup olmadığını tespit amacıyla görevlendirildiğine dair Osmanlı Paris Elçiliği'nin 21 Temmuz 1292 (2 Ağustos 1876) tarihli Tahriratı. BOA., *Y.EE.*, 44/45, 21 B. 1293.

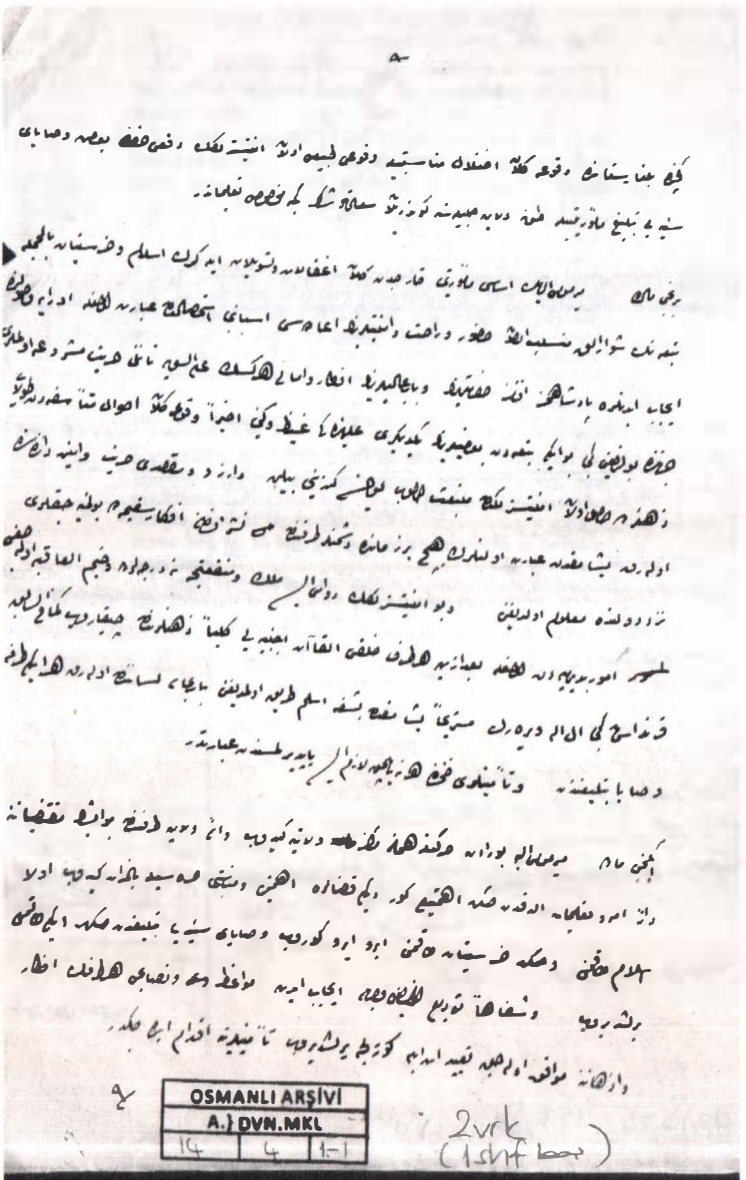

Ek 8: İngiltere Sefareti Baş Kâtibi'nin Gabrova ve Servi'deki incelemelerine dair Tırnova Mutasarrıflığı'nın 4 Şaban 1293 (12 Ağustos 1876) tahriratı. Bu tahriratta Balkan'da toplanan 5.000-6.000 civarında eşkıyanın Servi'ye saldırma düşüncesinde olduğu, Başıbozukların neden olduğu tahribata rağmen esas itibarıyla bölgeye gelmesiyle Müslüman ve Hıristiyanlar arasında daha büyük kötülüklerin önüne geçildiği ve Osmanlı yönetimi tarafından alınan tedbirlerden İngiliz Başkâtibi'nin memnuniyeti belirtilmektedir. BOA., *HR.SYS.*, 352/77, 12.08.1876.

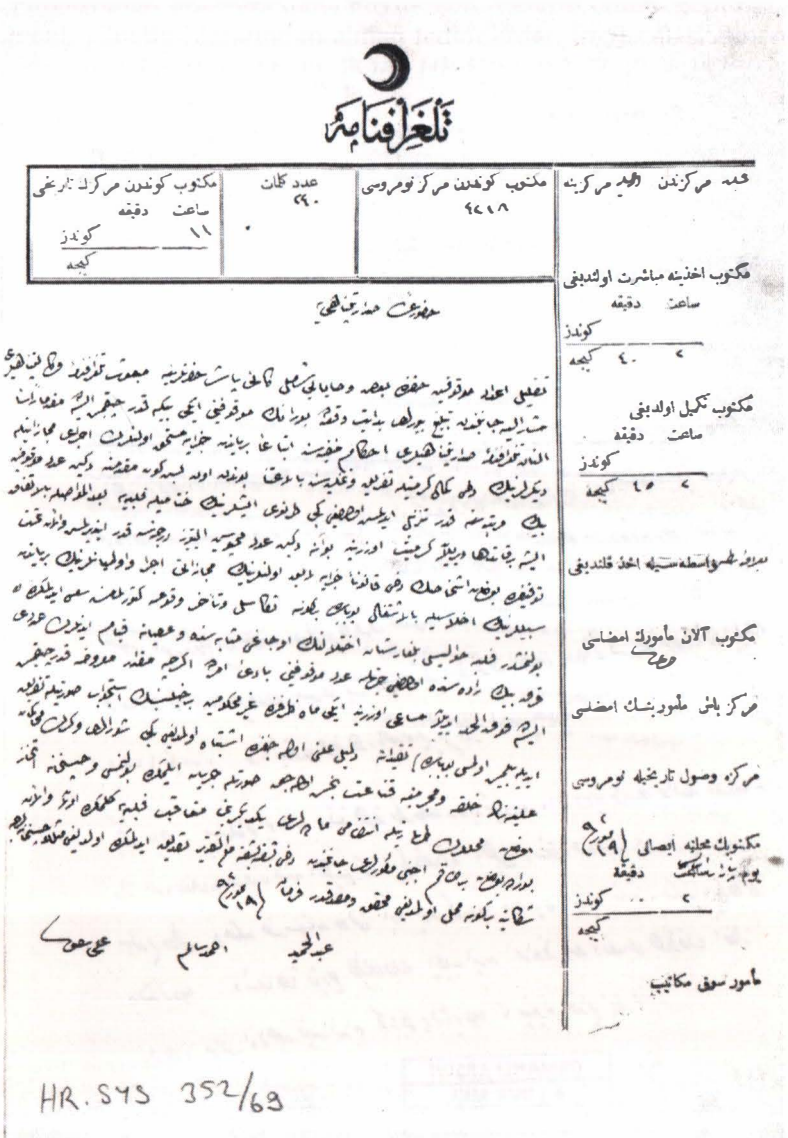
HR.SYS.00352

Ek 9: Bulgaristan isyanıyla ortaya çıkan emniyetsizlik konusunda Tuna Vilayeti'ne gönderilen talimatname. BOA., *A.DVN.MKL.*, 14/4, 06 Ca. 1293.

A.}DVN.MKL.00014.00004.001

Ek 10: Bulgaristan İsyanı nedeniyle tutuklu bulunanların sayısı, mahkeme ve tutukluluk durumlarına ilişkin Sadaret'e gönderilen 19 Temmuz 1292 (19 Temmuz 1876) tarihli Telgrafname. BOA., *HR.SYS.*, 352/69, 31.07.1876.

تلغرافنامه

HR.SYS 352/69

Ek 11: *The Times*, 21 Haziran 1875, s.7.

THE HERZEGOVINA.

(BY TELEGRAPH.)

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

CONSTANTINOPLE, JULY 20.

The disturbances in the Herzegovina are extending. The Catholic Rayahs are combining with the malcontents.

The Government Commissioners have reported that the people have no real grievance, and that force should be used towards the rioters. Three battalions start to-day for the Herzegovina.

(REUTER'S TELEGRAMS.)

RAGUSA, JULY 20.

The insurgents in the district of Nevesinje have rejected the conciliatory proposals of the Turkish Government, and persist in refusing to pay any taxes. Although the local Turkish authorities have hitherto treated the entire affair as unimportant, considerable detachments of troops are nevertheless now marching from Monastir towards Bosnia and the Herzegovina.

On the 17th inst. two battalions of Infantry and a squadron of Cavalry left Serajewo for Nevesinje. In consequence of the strict neutrality and the vigilance displayed on the frontiers by Austria, Servia, and Montenegro, the insurrectionary movement has up to the present been confined to certain localities.

There have been no serious encounters between the Turkish troops and the insurgents.

EK 12: "İngilizli ile Osmanlı" *Basiret* gazetesi, 14 Eylül 1292 (26 Eylül 1876), s.3-4.

(İNGİLİZ İLE OSMANLU)

صوالح ویرانجی اعضاسی یوسف افندی الاسکوپی
مکتوبنك مضمونی

برطانیه نمسولیان وافسلاری بالداهیه الکلیزلرك پرانلق ودوستانه بیانی اوزرینه دولت علیه سی غریب غریب بعض صداخلقلری وقوعوندن اوتوری نظر حمیه کوزلکله دیر اتورلری اوروپانك بوملت عسکری یاد اولدقن و نرکیانك یاشی وزوری ناصل الان افرادك طاقم سیاسی نزول ایدوکی کوستردن صرب وقره طاغ اعلانیه سی حربه باشلادقلری زمانك وقوعاتندن اولان حالله صداقتدن کیرو انفق ویدیکی ایسه بلغارستانه ظهور ایدن اختلالك تولید ایتدیکی فتنه لرك فی طرفه ن وقوعه کتورلمسیله توقع تحقیق اولنق صورتده تکذیب اولنمیوب بلکه ایسه کوپا افرادك مذکوره اسلحه خلاصه وملزمدن عسکر توپلامق اوزره جهتلرینه چیقدقلری ایدیکی کبی ایکیچیه بك دنی عصاتلرك بلغارستانده کچکومالدن تشویقه اعانه لرلن فتنه لرك ظهوره کلمسی وبالاده وجود وردقاری یوخسه اق اوزره بلغارلرك باشنه برکلاه فویدوغی اشکار حصول اولمیدیر ن خلالی دکل انکی موزبانك صداقتی ناموسنك بنیه تأسیسی اوزرینجه وکاسنی طوتدیرمق جنسه یوراتیلمیه یارمق ایتدیکر شیر هردلو افتراسندن بری اولدیغی تأیید اولنمیوب سوزه باشلادم

شوکله کلدیکی وزوفقره تأکید رلمسی بعضه کلمه واقعا پوزلق ازچ وق واروق فتالمسلری سویلمکله وبعض سالری اولدیغی ادعا ایدلکندن برایسه یو دعواکز ایدیشی کورمدیکه، نجب ایقلیکم تدکی؟

ابتدا فتنه مزوله وحکمت انسانیه یه قلقسون افراد بشر پرورینی کمسك خصوصنه قیام ایدوب بعضلرینه ایمان ایتمه تکلفلی ایتسون ؟ مادامکه بالاسب حربوقاتی دنیاده کائنه اولدیغی خلافنده وعلم واتجاربه نظام عسکریه طاقی چیقدغی کبی اوروپا حربلرنده خیر یعلمسنك ترکیاده ده وقوعی کورمکله اولمیدیغی کوسترمکله برابر عسکر توپلامق ایچون بعض اوامر وقوعه کلدیکی کبی اوروپالولرك تأدیه تأنیسیله یاپوغور پرورینه یاد ایتك ایستیور ؟ اوت طرفلرینك خیلی وزکلریله تشویقیله برملیون اهالیدن مرکب صرب دولتنك ویلیو وکنج سلوز تأمل ایتمکسزین پرانی مولاتك یاشنه قرالیچه تاجی قویمیه یمنی وعده زنده السلاحرق وتلمدکی مستشاری موسیو رستوچ صدقتلریی فرمچ التوغرافیه طولدرمق فکرینه دوشورملرینه ویکیاردن انسان قصابلری وبنی یولان بوغمیی دنی اونوتلیو دانوب اکرق اعلان بلغارلرك ملکی بنیا ایتك امنه دشورلدرك عاجزه بلغارلر الیوسق ویرنك هریری وفنیسه عثمانلوزالیه ایدیکاری تجاریاده قولای یرون کسه دیلر

Ek 13: "Bend-i Mahsûs/ Hersek İhtilalinin Neticesi", *Basiret* gazetesi, 18 Eylül 1292 (30 Eylül 1976), s.2-3.

بند مخصوص

هرسك اختلالنك نتيجه‌سی

EK 14: Türk Dışişleri Bakanlığı'nın Bulgaristan Ayaklanması konusunda İngiltere'yi bilgilendirmek amacıyla Musurus Paşa'ya gönderdiği 17 Temmuz 1876 tarihli telgraf. *British Documents on Foreign Affairs*, vol. 2, s. 273-274.

Doc. 331.

The Turkish Minister for Foreign Affairs to Musurus Pasha.—(Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, July 19.)

(Télégraphique.) *Constantinople, le 17 Juillet*, 1876.

NOUS avons lu dans un numéro du "Daily News" une longue correspondance de Bulgarie, remplie de récits sans fondement et de mensonges les plus exagérés.

Les Bachi-Bazouks dont on parle sont les propres habitants armés de la province qui ont été dirigés vers le théâtre de l'insurrection. Ils se sont battus contre les insurgés pour défendre leurs propriétés, leurs familles et leurs biens, parce qu'au commencement de l'insurrection le Gouvernement n'avait pas assez de troupes régulières pour l'étouffer. Il y a eu en effet en Bulgarie, pendant la révolte, des actes de meurtre et de pillage commis de part et d'autre; mais il y a exagération dans le récit des faits. Ce qui avait provoqué dans ces localités des rigueurs de la part des habitants Musulmans, c'est qu'on avait trouvé dans les papiers des principaux meneurs des instructions des différents Comités Bulgares qui prescrivaient le massacre général de tous les Musulmans et la destruction de leurs propriétés, ainsi que l'incendie des villes d'Andrinople, de Philippopoli, et de Tatardjik.

Nous mettrons sous peu sous les yeux de l'Europe entière un exposé détaillé de cette malheureuse insurrection, des faits et des circonstances qui s'y rattachent, ainsi que l'interrogatoire, le jugement et l'exécution des coupables.

D'après les détails rapportés par les Consuls, notamment celui de Sa Majesté Britannique, il y aurait eu massacre de 2,000 . . . . . du village de Boyadji-Keuy, dépendant d'Islimia. Ce fait serait également rapporté par l'Agent de . . . . . Britannique à Bourgas. Pour vous donner une idée de l'exagération de ces faits, il me suffit de vous dire que, toute vérification faite, ce chiffre se réduit à quatre-vingt-dix individus tués dans les combats qui ont eu lieu entre les habitants de ce village et les Turcs.

Le Gouvernement Impérial, ayant appris ces jours-ci qu'un corps de volontaires destiné à rejoindre les troupes se trouvant à Nich, avait commis, en passant au village de Hanikeuycouroutchesmé, quelques actes de pillage et tué une villageoise Bulgare, a envoyé sur les lieux son Excellence Kiani Pacha, un des Ministres, homme sévère et énergique, pour juger sommairement et faire exécuter immédiatement ceux qui seraient convaincus d'avoir commis ces actes répréhensibles.

Veuillez bien donner lecture du présent télégramme à Lord Derby et prier sa Seigneurie de n'accueillir qu'avec la plus grande réserve tout ce qui pourrait lui être rapporté au sujet de meurtres, actes de pillage et de cruauté imputés à nos troupes irrégulières. Nous connaissons les sources d'où proviennent ces nouvelles, que l'on livre à une grande publicité pour donner le change à l'opinion à notre égard.

(Translation.)

(Telegraphic.) *Constantinople, July 17*, 1876.

WE have read, in a number of the "Daily News," a lengthy correspondence from Bulgaria, full of statements without foundation and the most exaggerated falsehoods.

The Bachi-Bazouks mentioned in it are the actual inhabitants of the Province in arms who have been sent to the scene of the insurrection. They have been fighting against the insurgents in defence of their lands, their families, and their goods, because at the commencement of the insurrection the Government had not enough regular troops to suppress it. In point of fact, acts of murder and pillage have been committed on both sides in Bulgaria during the revolt; but there has been exaggeration in the statement of the facts.

What provoked acts of severity in these districts on the part of the Mussulman inhabitants was the discovery, among the papers of the chief instigators of the insurrection, of instructions from the various Bulgarian Committees prescribing a general massacre of all Mussulmans and the destruction of their property, together with the burning of the towns of Adrianople, Philippopolis, and Tatardjik.

We shall shortly place under the eyes of all Europe a detailed account of this unfortunate insurrection, and of the facts and circumstances relating to it, as well as the interrogations, trial, and execution of the guilty. According to the details reported by the Consuls, especially by Her Britannic Majesty's Consul, there has been a massacre of 2,000 . . . . of the village of Boyadji-Keuy, a dependence of Islimia.

This fact has been likewise reported by the Agent of Her Britannic Majesty's . . . . . at Bourgas.

To convey to you an idea of the exaggeration of these facts, it is sufficient that I should tell you that, after complete verification, this total is reduced to 90 persons killed in the combats which have taken place between the inhabitants of this village and the Turks.

The Imperial Government, having lately learned that a body of volunteers, on their way to rejoin the troops at Nich, had committed, in passing the village of Hanikeuycouroutchesmé, certain acts of pillage and killed a Bulgarian peasant woman, has dispatched to the spot his Excellency Kiani Pasha, one of the Ministers, a severe and energetic man, to judge summarily, and have executed forthwith those who may be convicted of having committed these reprehensible acts.

Have the goodness to read this telegram to Lord Derby, and beg his Lordship to accept only with the greatest reserve any reports that may reach him concerning murders, acts of cruelty, and of pillage, it puted to our irregular troops. We know the sources whence these reports take their rise, which are given the greatest publicity, in order to deceive public opinion respecting us.

Ek 15: Elliot'un Bulgaristan Ayaklanması nedeniyle İngiltere'deki kamuoyu hissiyatının Türkler aleyhine bozulduğuna dikkat çeken ve günün siyasal konjonktürünün Türkiye'yi Rusya ile bir savaşa sürükleyebileceği, böyle bir durumda ise İngiltere'nin Osmanlı Devleti adına müdahale etmesinin imkânsız olduğuna dikkat çeken 30 Ağustos 1876 tarihli mektubu. *British Documents on Foreign Affairs,* vol. 2, s. 328-329.

Doc. 448 *Sir H. Elliot to the Earl of Derby.—(Received September 8.)*

(No. 924.)

My Lord, *Therapia, August 30, 1876.*

IT being understood that at the Ministerial Council to-day the question of accepting the proposed mediation of the Powers was to be discussed, I went to the Porte, where I had an interview with the Grand Vizier, Midhat Pasha, and Safvet Pasha.

I found them all, and especially the former, in a state of extreme depression.

The Council had first to come to a decision with regard to the Proclamation of Hamid Effendi as Sultan in the place of his brother,—which will, probably, take place to-morrow, as it is felt that the presence of a Sovereign, at the present crisis, has become indispensable, and cannot be deferred in the faint hope that His Majesty may ultimately be restored to health.

The Ministers said that the question of accepting the mediation would have to be referred to the Grand Council but that no decision could be come to on such a momentous matter in the absence of a Sovereign.

I then, by every argument at my command, endeavoured to convince them that a hesitation on their part to accept the mediation was certain to be attended with consequences which might be fatal to the Empire.

The sympathy of the Russian people in the Servian cause had already reached such a height that if the war continued the Government would inevitably be obliged to declare openly in its favour, and there was not a Power in Europe to which the Porte could turn with the slightest hope of meeting with support.

Public feeling in England had been so much outraged by all that had taken place in Bulgaria, that, even if Russia declared war against Turkey, it would be impossible for Her Majesty's Government to interfere in her behalf.

The Ministers expressed lively indignation at the manner in which they had been treated by Europe.

It was, they said, a very short time since they had been told that the principle of non-intervention between them and their enemies had been adopted, and the Russian Government, especially, had announced that if the Prince of Servia attacked Turkey, he would be left to bear all the consequences to which his wanton act might expose him.

All these fair words are now to be belied.

The Prince did make his unprovoked attack, which, however, to the disappointment, no doubt, of some, at least, of the Powers, was successfully repelled; and now the Powers come forward in a body to save him from a just retaliation, and from the consequences which they had declared he would be left to bear.

I said there was nothing to be gained by our discussing this point, our present business being to examine fairly the existing state of things, and to ascertain what was the safest course for the Porte to follow, with a view to the interests of the Empire.

The Ministers said that they, at present, hardly knew what the proposal about to be made to them is.

They had received communication of telegrams, stating that Prince Milan had asked the mediation of the Powers, and that he had intimated that the Prince of Montenegro approved of the proceeding, but they presumed that they would be told clearly what it was that they were asked to consent to.

I said, that I and the other Representatives would, no doubt, shortly be informed of the exact nature of the proposal to be made, but at present I could only say that the proposed mediation was to obtain a suspension of hostilities with a view of making peace, and that it was desirable that this suspension should be general, and applicable to the Servians, the Montenegrins, and the insurgents.

They said that they looked upon an armistice as most detrimental to the interests of Turkey, and that they would have much less repugnance to accept mediation of which the object was the direct conclusion of peace, rather than a suspension of arms, which might leave them in a worse position than they are in at present.

The basis of a peace might, they declared, be settled in an hour.

From this expression, and other things that fell from them, I believe that a proposal by the Governments to mediate for a peace, on the basis of the *status quo ante*, would be accepted without difficulty.

I expect, however, that they will consent, although with much reluctance, even to a mediation for the suspension of hostilities,—but they insist strongly on the difficulty of including the insurgents in it.

These, they say, consist now chiefly of small bands of brigands and pillagers who will not respect an armistice, and the Ministers cannot believe it to be intended that the Porte should take an engagement which would leave the inhabitants of the Herzegovine and Bosnia at the mercy of these people.

I have, &c.

(Signed) HENRY ELLIOT.

Ek 16: Disraeli'nin Balkanlar'daki gelişmeler ve politik durum konusunda 4 Eylül 1876'da Lord Derby'ye yaptığı değerlendirmesi. G. E. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol. IV, s. 52-53.

To Lord Derby.

Confidential. HUGHENDEN, *Sept.* 4.—I have been thinking much about the present state of affairs and our new point of departure—wise and inevitable, and wise because inevitable. But it is difficult to conceal from ourselves that it is a course which will probably bring about a result very different from that originally contemplated.

I cannot help doubting whether any arrangement, though I have confidence in your skill and your fortune, a quality as important as skill, is now practicable. I fear affairs will linger on till the spring, when Russia and Austria will march their armies into the Balkans, either simultaneously and with a certain understanding, or one following the other's example from jealousy and fear.

As Count Andrassy observed to Sir Andrew Buchanan, 'there is no alternative between the notes of this year and the "solution" of the Eastern Question.'

I think the probability is that it will be 'the solution of the Eastern Question,' and, if so, it is wise that we should take the lead in it. Our chance of success will be greater because from us it will be unexpected.

If old Brunnow were here, the work, so far as Russia is concerned, might be shorter than with others. Perhaps Schouvaloff may be equally handy, but certainly Palmerston with Brunnow managed in 1840 the solution of the Eastern Question in the other direction most admirably.

Whatever the jealousies of Austria and Russia, they would prefer a division of the Balkan spoil under the friendly offices of England to war between themselves certainly, and perhaps with others. Constantinople with an adequate district should be neutralised and made a free port, in the custody and under the guardianship of England, as the Ionian Isles were.

I fancy there would be no difficulty in the enlargement of Greece. Nature indicates, and policy would not oppose it.

And now about Germany? When I am told its Prime Minister is in solitude and cannot be disturbed, and that the Queen's Ambassador is here because it is of no use being at his post, I listen to eccentricities, which must not be permitted to regulate events affecting the destiny of generations and Empires. If Prince Bismarck won't see the Queen's Ambassador, he must see you, but I cannot doubt for a moment, if he hears from you that there is real business afloat, he will be seen as much as we desire.

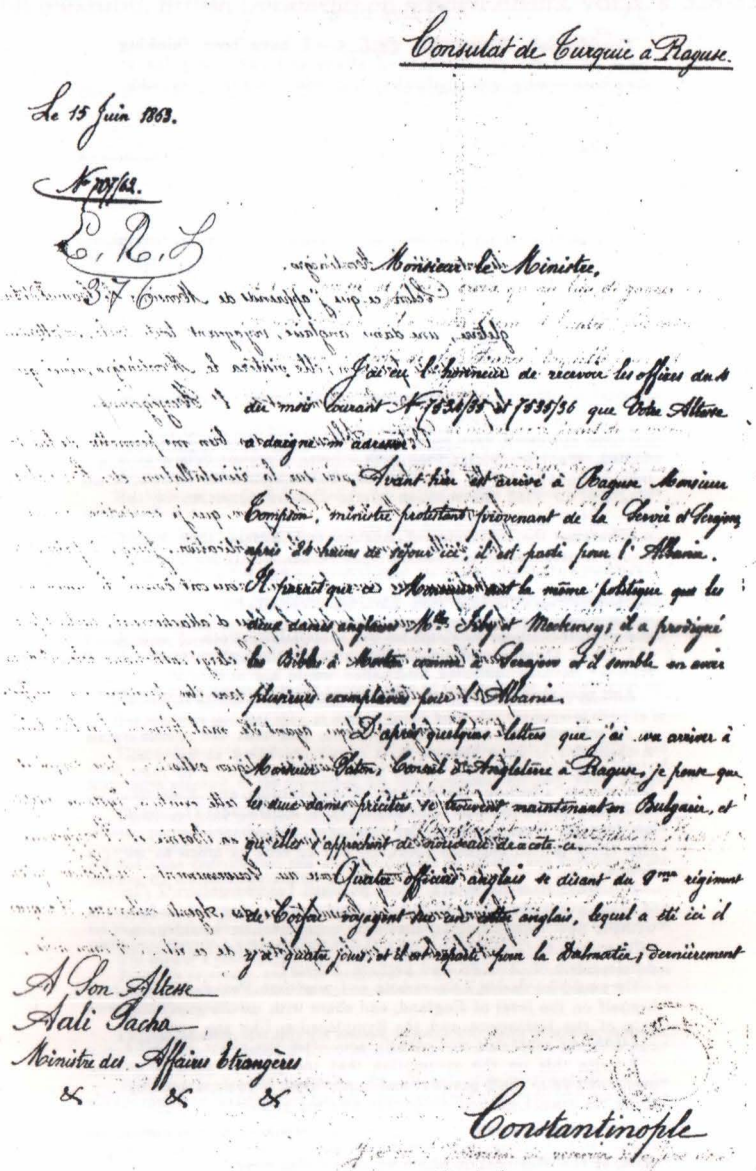
But what does he want? Does he want 'compensation'? Is it to be in Austrian or even Russian Germany? Or would he feel, without now demanding it, that such compensation would naturally accrue to Germany in the course of events from the Slavist development of Austria and perhaps Russia?

Or would he desire, as a remote and maritime Power, to place himself on the level of England, and share with us the guardianship of the Hellespont and the Symplegades, like the *garnison confédératif* of Mainz and other places after the peace of 1815?

I write this on the assumption that the present attempt at peace will fail. God grant it may not! But, ... it do, I humbly think we cannot act too powerfully and too promptly.

Decision and energy will render the work practicable; hesitation and timidity will involve us in infinite difficulty and peril, in the whirlpool of which we should disappear.

Ek 17: İngiliz Protestan misyonerlerinin Sırbistan, Bosna ve Arnavutluk'taki faaliyetleri ve İngiliz subaylarının Karadağ ve Dalmaçya'da dolaştıklarına dair 15 Haziran 1863 tarihli Osmanlı Ragusa Konsolosu'nun gönderdiği yazı. BOA, *HR.SYS.*, 207/51, 23.07.1863

Consulat de Turquie à Raguse.

Le 15 Juin 1863.

N 207/51.

E. R. S

Monsieur le Ministre,

J'ai eu l'honneur de recevoir les offices datés du mois courant N 1534/35 et 1535/36 que Votre Altesse a daigné m'adresser.

Avant hier est arrivé à Raguse Monsieur Compton, ministre protestant provenant de la Servie et Bosnie après 24 heures de séjour ici il est parti pour l'Albanie.

Il paraît que ce Monsieur suit la même politique que les deux dames anglaises Mlles Irby et Mackenzie; il a prodigué la Bible à Mostar comme à Serajevo et il semble en avoir plusieurs exemplaires pour l'Albanie.

D'après quelques lettres que j'ai eu occasion à voir à Monsieur Paton, Consul d'Angleterre à Raguse, je pense que les deux dames précitées se trouvent maintenant en Bulgarie, et qu'elles s'approchent de nouveau de la côte ci-

Quatre officiers anglais se disant du 9me régiment de Cipaye voyageant sous cette anglais, lequel a été ici il y a quatre jours, et il est reparti pour la Dalmatie, dernièrement

A Son Altesse
Aali Pacha
Ministre des Affaires étrangères
&c &c &c

Constantinople

EK 18: Disraeli'nin 3 Eylül 1876'da Salisbury'ye gönderdiği Bulgar olaylarının hükümet üzerindeki sonuçlarını ve kendi görüşlerini yansıtan yazısı. G. E. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol. IV, s. 51-52.

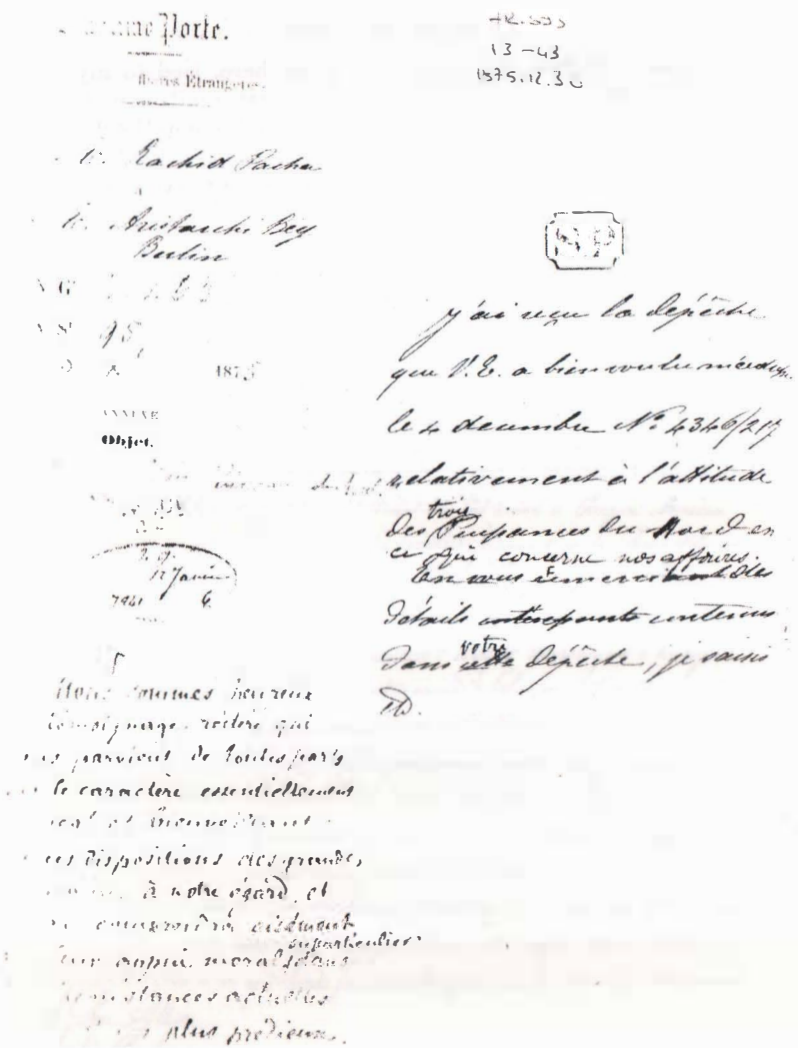
To Lord Salisbury.

HUGHENDEN MANOR, *Sept.* 3.—. . . I am here, tied to my post. Indeed I ought to be at Whitehall, but that really, in August and Septr., would be too dreary. Even Derby gets back every night to his 'placens uxor.' But still even here, with endless telegrams and ceaseless messengers, I find myself, every now and then, behindhand.

Affairs are most critical. Had it not been for those unhappy atrocities,' we should have settled a peace very honorable to England, and satisfactory to Europe.

Now, we are obliged to work from a new point of departure, and dictate to Turkey, who has forfeited all sympathy. . . . Derby is behaving with energy, and I hope will be up to the mark — it will not be from want of bottle-holding. It is the most difficult business I have ever had to touch.

EK 19: Almanya, Rusya ve Avusturya'nın Şark Meselesi'nin çözümü konusundaki tutumlarını bildiren Osmanlı Berlin elçisinin 4 Aralık 1875 tarihli yazısı. BOA, *HR.SYS.*, 13/43, 30.12.1875.

EK 20: Osmanlı Berlin elçisinin 4 Aralık 1875 tarihli yazısının devamı. BOA, *HR.SYS.*, 13/43, 30.12.1875.

HR SYS
13/43

Ambassade de Turquie — Berlin le 4 décembre 1875

№ 4346 217

Confidentiel

Monsieur le Ministre,

Depuis la dernière guerre les apparitions périodiques du Prince Gortschacow à Berlin ont eu le privilège de susciter des commentaires plus ou moins hardis. Cette fois-ci, les affaires d'Orient justifient pleinement la curiosité qui s'est attachée au passage de cet homme d'Etat dans la Capitale de l'Allemagne.

Je me suis fait un devoir de mander à Votre Excellence par le télégraphe le langage correct et les dispositions favorables

Son Excellence Rachid Pacha,
Ministre des Affaires Etrangères.
etc. etc. etc.
Constantinople

MİTHAT AYDIN

BALKANLAR'DA İSYAN

OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA BOSNA-HERSEK VE BULGARİSTAN AYAKLANMALARI (1875-1876)

19. yüzyılda büyük ölçüde sömürgeciliğin belirleyici olduğu devletlerarası rekabet ve ulus devletlere evrilen siyasal akımlar, imparatorlukların tasfiyesini hazırlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu son imparatorluklardan biridir ve büyük ölçüde onun Avrupa ve Afrika topraklarından tasfiye süreci aynı yüzyılda gerçekleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan tasfiyesinin herhalde en önemli kilometre taşlarından biri 1875'te Hersek'te, bir yıl sonra da Bulgaristan'da patlak veren ayaklanmaların ortaya çıkardığı Balkan Krizi'dir. Çünkü bu kriz Osmanlı İmparatorluğu'nu 93 Harbi (1877-1878) ve Berlin Kongresi (1878) süreçlerine taşıyacaktır. Balkan Krizi'nin yol açtığı "Doğu Sorunu", Osmanlı Devleti için yalnızca Avrupa'da büyük toprak kaybı değil, aynı zamanda bir asra yakın bir süredir denge siyasetinde birlikte hareket ettiği İngiltere'yi kaybetmek anlamına geliyordu. Bu ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu hazırlayan süreci hızlandırmıştır.

Mithat Aydın'ın *Balkanlar'da İsyan Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Bosna-Hersek ve Bulgaristan Ayaklanmaları (1875-1876)* adlı eseri 19. yüzyılın son çeyreğinde patlak veren ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini şekillendiren Balkan Krizi'nin ortaya çıkışını, gelişimini ve uluslararası ilişkilere yansımasını ele alıyor.

facebook/selengeyayinevi
instagram/selengeyayinlari
twitter/selengeyayinevi
selenge.com.tr

ISBN 978-605-4944-98-9